प्रक्रियाकौमुदीप्रारंभोयं

॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ऐं नमः ॥ श्रीमद्विठ्ठलमानम्य पाणिन्यादिमुनीन् गुरून् प्रक्रियाकौमुदीं
कुर्मः पाणिनीयानुसारिणीं १ अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् लण् ञमङणनम् झ
भञ् घढधष् जबगडदश् खफछठथचटतव् कपय् शषसर् हल् इति प्रत्याहारसूत्राणि हका
रादिष्वकार उच्चारणार्थः लण्मध्ये त्वकारः प्रत्याहारग्रहणार्थः हकारादिषु पालोय मत्स्वित्यपि
तावता अइउणादिसूत्रं हयसूत्रेणाविष्कृतिः १ उपदेशेऽजनुनासिक इत् उपदेशेऽनुनासिकोऽच्
इत्संज्ञः प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः धा तसूत्रगणोणादि वाक्यलिंगानुशासनं आग
मप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः १ तस्य लोपः तस्येतो लोपः स्यात् णादयः प्रत्याहारा
र्थाः हलन्त्यम् उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् सूत्रेषु दृष्टं पदं सूत्रांशस्तदनुवर्तनीयं सर्वत्र आदिरं
त्येन सहेता आदिरन्त्येनेता सह गृह्यमाणो मध्यगानां स्वस्य च ग्राहकः अणिति अइउवर्णानां संज्ञा
ते एवमन्योपि प्रत्याहाराः तेषां प्रत्याहाराणामेकचत्वारिंशता एङ् यञ् ञण् पूर्वेण णकारेण अक् अच् अट् अणु
नश् अक् इक् उक् अण् इण् यण् परेण णकारेण अम् यम् ङम् अच् इच् एच् ऐच् यय् मय्
झय् खय् यर् खर् झर् चर् शर् अश् हश् वश् झश् जश् बश् अल् हल् वल् रल् झल् शल् इति
एकस्मात् ङञ्णटा द्वाभ्यां षश्चित्रिभ्य एव कणमाभ्यः ज्ञेयो चयौ पञ्चभ्यः खलौ षड्भ्यः ल

कारस्त्वावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रप्रत्याहारः ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः उ ऊ ऊ३ इत्येवंकालोऽच्
क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् स च प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः समा
हारः स्वरितः स नवविधोऽपि प्रत्येकं सानुनासिकनिरनुनासिकत्वेन द्विधा मुखनासिकावचनोऽनुना
सिकः मुखयुक्तनासिकयोच्चार्यमाणोऽनुनासिकः स्यात् अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः अण् परेण ण
कारेण अणुदिच्च सवर्णस्य ग्राहकः स्यात् [illegible] यमसुन्सवर्णस्य ग्राहकः यथा प्रत्ययः कु चु
टु तु पु एते उदितः तत्र अवर्णः स्वाष्टादशानां भेदानां तथा इऌऋवर्णाः ह्रस्वमेव दीर्घा
न्ति एव ऌवर्णो नास्ति स परस्मात्कालस्य न परस्मात्परो नातावानग्राह्यः तुल्यास्यप्रय
त्नं सवर्णं तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्य तदन्तरं मिथः सवर्णं स्यात् ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्य
मप्रावर्णेण सवर्णः रेफोष्मणां न सवर्णाः अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः इचुयशानां तालु ऋटुरष
णानां मूर्धा ऌतुलसानां दन्ताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ञमङणनानां नासिका च एदैतोः कण्ठतालु ओदौतोः कण्ठोष्ठं वकारस्य दन्तो
ष्ठं जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्य स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानां ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानां विवृतमू
ष्मणां स्वराणां च दीर्घप्लुतयोरवर्णयोर्विवृतत्वं संवृतत्वं ह्रस्वस्य सोऽत्र सावर्ण्यार्थं विवृतः संप्रतिज्ञा
यते कादयो मावसानाः स्पर्शाः यमङणनाः अनुनासिकाः यरलवा अन्तस्थाः शषसहा ऊष्माणः क
कुकखगघङा चुचछजझञा टुटठडढणा तुतथदधना पुपफबभमा

[illegible]

इति जिह्वामूलीयः ᳲप इति उपध्मानीयः अं इत्यनुस्वारः अः इति विसर्जनीयः हलिवादेषु लताऽ
लतानामादेवांवृद्धिसंज्ञा स्यात् आत्सलिङ्गाग्रेणकमवत् अदेङ्गुणः अदेङां गुणसंज्ञा स्यात् इकोगु
णवृद्धी गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयमाने इक एव स्थाने स्तः अदर्शनं लोपः वर्णानामदर्शनं लोपसं
ज्ञं स्यात् भूवादयो धातवः क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञास्युः उपसर्गाः क्रियायोगे प्राद
यः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञास्युः प्र परा अप सम अनु अव निस् दुस् वि आङ् नि अधि
अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप आ नेप्रादय्याविंशतिः विरामोऽवसानं वर्णा
नामभावोऽवसानसंज्ञं स्यात् परः संनिक र्षः संहिता अतिशयितः संनिधिर्वर्णा
यः संहितासंज्ञः स्यात् सुप्तिङन्तं पदं सु बन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् हलोऽनन्तराः
संयोगः अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः चादयोऽसत्त्वे असत्त्वार्थाश्चादयो निपात
संज्ञास्युः प्रादयः प्रादयो निपाताः आद्यन्तौ टकितौ टिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्त
यो स्तः मिदचोऽन्त्यात् परः अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परो मित्स्यात् अनेकाल्शित्सर्वस्य अनेकाल आदे
शः शित्सर्वस्य स्यात् ङिच्च ङिदनेकालप्यन्त्यस्य स्यात् स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ घौ संगक
तत्क्षितान्यप्यस्मिन्निष्टु पदादेशाः स्थानिवत्स्युः नत्व अल्विधौ इति संक्षेपयोगि संज्ञाप्रकरणं

[illegible]

[illegible]

अथ संधिः इको यणचि इकः स्थाने यण् स्यात् अचि संहितायां विषये यथासंख्यमनुदेश
ः समानां समसंख्यपादृशिष्ठ समानां निधानं यथाक्रमं स्यात् सुध्य् उपास्य इति स्थिते अनचि च
अचः परस्य यरो वा द्वे स्तः अचः परस्मिन् पूर्वविधौ परनिमित्तोऽजादेशः पूर्वविधौ कर्त
व्ये स्थानिवत् स्यात् इति द्वित्वाभावे न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्
चर्विधिषु पदान्तद्विर्वचनादौ कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् स्यात् इति धकारस्य द्वित्वं
झलां जश् झशि झलां जशः स्यात् झशि परे स्था ।नेऽन्तरतमः स्थाने प्राप्यमाणानां सदृशतमा आ
मादृशा तस्य आदेशः स्यात् इति सद्धकारस्य दकारः सुद्धुद्धूपास झरो झरि सवर्णे हल
ः परस्य झरो लोपः स्यात् सवर्णे झरि परे इति मा ।धादकारलोपः संयोगान्तस्य लोपः संयोगा
न्तं यत्पदं तस्य लोपः स्यात् इति यलोपे प्राप्ते यण इति विधीयमाना असिद्धं वच्च सुद्धुपास्य
मद्ध्वरि धात्रंशः लाकृतिः अचो रहाभ्यां द्वे अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे स्तः इनन्ति
झलाले हलो यमां यमि लोपः हलः परस्य यमां यमि लोपः नदस्ति दीर्घादाचार्याणाम् दीर्घात्
परस्य यरः सर्वेषां मतेन द्वित्वं न स्यात् आचार्यग्रहणं पूजार्थं दात्रं पात्रं यलोपः द्वित्वविभाषाच्छावे
व्यक्षिष्यते अन्योऽलुप्यते हर्यनुभवः एचोऽयवायावः एचः क्रमात् अय् अव् आय् आव् इत्ये

[illegible]

मकामिथि तावोगोइनि ॥ २ ॥ लेब्रसकं दार्थ्यं तित्र शकं जय्यं ॥ ५ ॥ क्रेतव्यीए शरारव्यी ॥ ५ ॥ आदेशा द्विविधाः स्थानरूपो नावरूपश्च ॥

ते स्फुरत्वि हरये विष्णवे नायकः पावकः वान्तो यिप्रत्यये एचो यकारादौ प्रत्यये परे अव् आ
व् इत्यादेशः स्यात् गव्यं नाव्यं अध्वपरिमाणे च गव्यूतिः धातोस्तन्निमित्तस्यैव एचो यादौ प्रत्य
ये परे तन्निमित्तस्यैव धातोरेचो वान्तादेशः स्यात् लव्यं तन्निमित्तस्येति किं अवश्यं ला
व्यं आ ऊयते औयत क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे अत्र यादौ यान्तादेशो निपात्यते क्षय्यं जय्यं शक्या
र्थे किं क्षेयं पापं जेयं मनः क्रय्यस्तदर्थे क्रय्या देशमौलितं क्रय्यः क्रेयमन्यत् लोपः शाकल्य
स्य अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽचिपरे पूर्वत्रासिद्धं सपादसप्ताध्याय्यां वि
हितं कार्यं प्रति त्रिपाद्यां विहितमसिद्धं इतः परमप्यत्र परकार्यं पूर्वकार्यं प्रत्य
सिद्धं ज्ञेयं अतः पुनर्न संधिः हरएहि हरये हि विष्णविह विष्ण इह श्रिया उद्यतः श्रिया
युद्यतः गुरा उत्कः गुरावुत्कः भमोरस्लोपः स इत्येतस्मात् सिद्धाकारस्य लोपः स्यात् किति ङिति
च कानि संति कोऽस्तः अस्ताल्लोपस्य न पदांततित्सूत्रेण स्थानिवद्भावात् यणवायादेशाभा
वः आद्गुणः अवर्णादिकि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशोऽन्तरतमः स्यात् उपेंद्रः रमेशः गंगोदकं त
वल्कृधि इत्यत्र ऋस्थाने गुणादेशः स्यात् उरण्रपरः ऋस्थाने यो गुणः स रपरः स्यात् कृ
ष्णर्द्धि यथा मयो छिदाव्य तवल्कारः वृद्धिरेचि आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् कृष्णैकत्वं गंगौघः

॥ हिकं लस्वेव कस्वेव नोनयो नलयोर शिनवल्का सद्दिष्ट्रवार्थं श्रुपे उपनतुवर्णी ॥ १ ॥

॥ उरण्रपरः इत्यत्र उः ऋकारलोपस्थाने अणप्रसज्यमानपक्षे रपरो वेदितव्यः कर्तरि हर्ताकिरणि रमनिर्माण्उरउ रितिकिं स्वयंगोयं अल्यवहर्णांकि सु धातुरकथासोभ तकीर्तिकारणिकी वन्नी ॥ २ ॥

२

॥ एङिपररूपं आगमए पवादः न माङ्वेति पररूपस्य बाधः भुरत्वादपवादीः च नंतरा बाधित्वा बाधं नेनो नरात् ॥ ४ ॥

॥ अवत्तीति अप्रत्तः अवरिस्फिट वर्णार्थः उक्तं त्रस्य गीः तु कारण शब्दो धानिनाद्द्येन ख रूपवर्णस्व तस्य यो शब्दस्य सर्व स्य इति पररूपपर यो स्थानि पररूपव कादेशः ॥ ५ ॥

॥ मधुकं मशतिः पररूपं व्याकरणं यशः ऋकारादेशादीनां कृतं ॥ ३ ॥

॥ उपसर्गादृति धातौ ॥ परम आमो ऋत अपर गतो सगोगो ऋवरः ॥ ६ ॥

देविश्वर्यं कृत्तोकंत्वं एत्येधत्यूठ्सु एङ्आदिरिति पररूपगुणापवादः उपैति उपैधते प्रष्ठौहः अ
क्षौहिण्यां अक्षौहिणी स्वादीरेरिणोः स्वैरं स्वैरिणी प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु प्रौढः प्रौहः प्रै
षः प्रैष्यः गुणापवाद इति केचित् प्रेषः प्रेष्यः ऋते च तृतीयासमासे आद्वृद्धिः सुखेन ऋतः सुखा
र्तः तृतीयेति किं परमर्तः समास इति किं सुखस्य ऋतः प्रवत्सतरकंबलवसनदशानामृणे
ऋणार्णं दशार्णं ऋणानि जलदुर्गभूमयो यत्र स दशार्णो देशः प्रार्णं वत्सतरार्णं इत्यादि उपस
र्गादृति धातौ ऋकारादौ धातौ परतः उपसर्गादाद्वृद्धिरेकादेशः स्यात् उपार्छति प्रार्छति
त् परश्चाद्दीर्घेण उपऋकारीयति वा सुप्यापिशलेः आङुपसर्गाद्वि धातौ ऋति प्रायु
कं वा स्यात् उपार्षभीयति उपर्षभीयति सावर्णात्ऌवर्णस्य ग्रहणं प्रल्कारीयति प्राल्कारी
यति एङि पररूपं आङुपसर्गात् एङादौ धातौ पा पररूपं स्यात् प्रेजते उपोषति प्रओषधीयति प्रौषधी
वा उपेडकीयति उपैडकीयति प्रोषधीयति प्रौषधीयति शकंध्वादिषु पररूपं वाच्यं शकंधुः कर्क
न्धुः कुलटा सीमंतः मनीषा हलीषा पतंजलि सारंगः एवे चानियोगे अद्यैव नियोगे तु अद्यैव
गच्छ इहैव तिष्ठ ओत्वोष्ठयोः समासे वा पदान्ते वृद्धि स्थूलोतुः स्थूलौतुः बिंबोष्ठः बिंबौष्ठः समासेति
किं तवोष्ठः ओमाङोश्च ओमि आङि च अत्परे पररूपं शिवायोंनमः शिव आ इहि शिवेहि खट्वात्र

॥ ननु किमर्थमिहांशोऽयं प्रहणं यावता त्रिपादी इति कृतात्र सकः सवर्णोदीर्घोऽसौ आरुणे वरुते विधिहातिराये सिद्धत्वेन धातुपसर्गयो कार्यमंतरंग मिति पूर्वं आरुणत्वात् ॥ १ ॥

॥ केचित् स्त्रिया पररूपं इच्छन्ति ते क्रीलं ताद्धनि तलोपः स्या दोषः शक्ये परे वृद्धौ ईत्यसंवाशादस्या उदाहरणं दी ॥ २ ॥ इत्यक्षौहिण्या ॥

॥ स्थूलोतुः स्थूलौतुः बिंबौका रौष्ठौ यस्य स ॥ २ ॥

॥ अनियोगे अद्यैव ले ॥ ३ ॥

॥ पतंजलि इत्यत्र इषोदर यात् अन्त्य लोपः ॥ २ ॥

रं राजर्षिः आदुरु एकारश्च स्तु आदु ग्रहणेन ग्राह्यः अव्यक्तानुकरणस्यातइतो अवक्तानुकरणस्याइ
स्य अतइतो पररूपमकारादेशः पटत् इति पटिति एकारेण अदिति अतः किं दकांतेमात्र
त् घटविति टमदिति नाम्रेडितस्यांतस्यतवा क्षिप्रिकृत्कस्यतोक्तं स्यात् अंतस्य तत्कारमात्रस्य वा
स्यात् पटत्पटेति पटत्पटदिति अकः सवर्णे दीर्घः अकः सवर्णेऽचि दीर्घ एकादेशः दित्यादिः श्री
शः वित्सदयः कृति सवर्णे ऋवा होऋकारः होर कार ऋकारस्य इति वा हो ऋकार पक्षे ऋका
रमात्वमात्र्वर्णात् होऋकार अन्वकिं कुमारि ऽश्चेति नाकृत्वा तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णं
लो न सवर्णो इति मात्र वर्ण निषेधेन दीर्घ आक ारयो न निषिद्धं सवर्णं स्याद्गलादि
तं दीर्घ आ अहो इति निषिद्धत्वात् दंष्ट्रंन निषिद्ध। ठंतो १ एङ्पदान्तादति पदांतादेङ अति परे
पूर्वरूपएकादेशः स्यात् मात्रिकाशनिरविकाश योविधिर्बलवान् ह्रस्व विधौन सर्वत्र
वा लोपगोः लोकवेदयोगोरतिवाप्रकृतिभावः गोअग्रं गोऽग्रं अवङ् स्फोटायनस्य अतीति संज्ञ
नि वृत्तं अचिपरे पदांते च गोस्वङ्स्यात् गवाग्रं गवेशः गवीशः पदांते किं गवेंद्र स्वनित्यं गवेंद्र
वक्ता राज गवाक्रः अंत्यां त्यादिः टिः अंत्यांचि प्रत्ययो टि संज्ञः स्यात् दूरादूते च दूरा दाह्वाने टेः
प्लुतः स्यात् प्लुतश्च प्रगृह्या अचि प्लुताश्च प्रगृह्याश्च अचि प्रकृत्या स्युः न संधि यांतीत्यर्थः कृष्ण३ एहि ईदू ४

स्वर्दृशात्र प्लुतश्च प्रगृह्याश्च २ अथो मतिष्ठानो यांत्या आकृतः २२ इतिप्रसन्निलावादुणया दृशोनलतत्र १ दूराद्धाने वर्तमानवाक्यटेः प्लुतः स्यात् २
अयुतदादिशाह्कपंटि संज्ञस्वति

हुइत्ते उपक्षीरी ते च लोपम्मिति तिपदःवत्ररईश स्वतिहारि मिकाथि नालि ६

अदादि हेत्र २

अथ उक्रतिम धि २

स्फोटायनस्य मतेन्प्रावागमः सङ्गोटायन इत्यागवियो नाथातां दिहेत ह ४

उत्तमरैक्षमनत्रीमतिः अग्र्यस्यलोकस्य व्याख्याः तावदर्थस्तत्र मैवं न हैत्र सात्त्वमपुरुषट्वकुतनइन मीनोइतो इह्यतह पूर्वक तत्रमुग्राह्यमादिदं डिन
इ-ऋतुमंत्रोइन्नाह आलवणिईहवई आहुणएणईम्नवई करीन उमत्रीनइ उपयुंतिवाइई नत्र मनीपूर्तु आकारडित तो इतिवाइई टी
क्षिपावई अतिडित दोइती होष धिनपामइइमव्यारन दानुरणना एवा वीजान इत्यो गइसंधिनि पामइवेद अधइवाक्य अर्थ

देहिविशर्वने प्रगृह्यं ईदूदेदंतं द्विवचनांतं प्रगृह्यं स्यात् हरी एतौ विष्णू इमौ गंगे अमू द्विवचनं किं
कुमार्यत्र मणीवादनेः मणीव रोदसीव दंपतीव कंपतीव अदसोमात् अदसो मात्परे ईदूतौ प्रग
ह्यौ अमी ईशाः अमू आसाते अदसः किं शम्यत्र मात्किं अमुकेत्र निपात एकाजनाङ् एकोऽज्नि
पातः आङ्वर्जः प्रगृह्यः अ अनंत ऊई परः उत्तमेशः आ एवं अज्मात्रः किं प्रादात् अंत्याडु किं ॥
ईषदर्थे क्रियायोग मर्यादाभिविधौ च यः एत मानं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित् १ उमा
मर्दै इति अन्य मात्रता देवतो विद्धिः आ एवं मन्ये नेदार्थः आ एवं मन्यसे होहरेः प्र अंत् ठेदं
तानिपातः प्रगृह्यः अहो ईशा हे हरो प्रगृ ह्यमिति केचित् हे अंब देवशा संबुद्धौ सा
कल्पतानामनार्ष संबुद्धौ प्रत्ययेतो वेदिक शाकल्यतया विनोइति विष्णविति अनार्षे
किं ब्रह्मबंधवित्यब्रवीद् ऊञः ऊ इत्येतोवाप्र गृह्यं ऊ इति विवि ॐ अथमादेशस्य वा कॅङ्
त मयउञोवो वा मयः परस्य ओ स्थितस्य वो वा स्यात् किमुउक्तं किम्वुक्तं मधु अस्तु मध्वस्तु इको
सवर्णे शाकल्यस्यह्रस्वश्च असवर्णे शाकल्यः प्रकृत्यास्युः ह्रस्वश्च वा चक्री अत्र चक्रि अत्र च
क्र्यत्र न समासे इत्यर्थं ऋत्यकः ऋति परे ह्रस्वो वा स्यात् ब्रह्मऋषि ब्रह्मऋषि ब्रह्मर्षि होर
ऋकार होऋकार पक्षे होऋकारः इत्यचसंधिः ॥ अथ हल्संधिः स्तोश्चुनाश्चुः स्तोःशका

अहसदर्थे आका रस्य संधिर्नवति क्रियायोगे ता धलवति मर्यादौ चकारस्य संधि र्नवति अविवि धौ अकारस्य सं धिर्नवति तेषा मुदाहरणानि कथ्यन्ते ३०५ समविधिस्त तस्यचनवित्व सप्तविधिवि धावतेतत्र स्यकार्यं नवति इतिप्रसंगिनीम वाद्यर्थेयुलाहे आत्मवनिवाम अप्राइति वाक्ये इति १ अथ टेदेविनिर्कि हे सावत्र १ इद्वावीनांप्रगृह्य संवणेवा प्रतिषेधा

ई आ गती वई पद इसीत पामइ ३० ६ आदिपरत इतो कार्यं कि अमाणे दमाः इति बैत्रे मि हेवा वे स्थल मिनेवव ब्रेषमस्था नियक्षतंषुतिपद तत्र अ संधि हा शो इसंपूतिवित्र नाथकं ऋते स्य दमादि तिअथ इसंप इत्यसा सूक्ष्मानादि इति अवर्णोशे मितेवा बाहत्वलदू सद्ध एवेष कारस्य इत्यादि कारस्य नसंधिः २

रे राजर्षिः आढ्र एकारदशः स्तु आढ्र यद्दणे नयाद्यः अव्यक्तात्तु करणस्यात इतो अवकाशक रणार्थ
स्पष्टतङ्गतो प स्मिहपरूपमकादिशः पटत इति पटिति एकारोन श्रदिति अतः किं दकांतमात्र
त घटविति टमदिति नाम्नेड्लि र्मांतमयवा क्षिप्ररूपमनो कंस्यात अंतस्य तकारमात्रस्य वा
स्यात पटत्पटेति पटत्पटदिति अकः सवर्णे दीर्घः अकः सवर्णेसि दीर्घ एकादेशः द्वित्यादिः श्री
शः विश्वस्यः कृति मवर्णे ऋवा ह्रोरकारः ह्रोर कार ऋकारस्य कृतिवा ह्रो रकार पक्षे ऋका
रमाव मावेतपीत ह्रोरकार अवकिं कुमारी इति नाऋत्लो तुल्यास्य प्रयत्नाव पञ्च
लौनमवर्णो इतिमावर्णे निषेधेन दीर्घः आक रघो ननिषिद्धं सवर्णे संज्ञा इति
तं दीर्घमो प्रशोदिति निषिद्धश्चा दस्पत्रं ननिषि धेता १ एङ्पदांतादति पदांतादेङ अतिपरे
पूर्वरूप एकादेशः स्यात मा षिकाश्चनि रविकाश्च यो विधिर्बलवान् ह्रस्व विशोन सर्वत्र
वनायागोः त्यो कवेदेङ्गोरति वाप्रकृतिभावः गोअ ग्रे अग्रं अवङ् स्फोटायनस्य अतीति संज्ञ
नित्ये अचिपरे पदांतेच गोरवङ्स्यात गवाग्रं गवेशः गवीशः पदांतेति किं गवे निसंगवेङ
नकाराश्च गवाक्षः अंतेभ्यो त्यादि टिः अंत्यांवृ प्रवृत्ति शादिः टिसंज्ञः स्यात हराङ्ग्रेमव इश्वरा ह्रस्वनेङः
प्लुतःस्यात प्लुतप्रगृह्या अचि प्लुतप्रगृह्याश्च अचिप्रकृत्या स्फः नसंधि यांतीत्यर्थः रुता ३ एहि ६६

स्य तदाश्र। प्लुतप्रगृह्याश्च ॥१॥ अवीमंनिप्रहरानांयांता अवृतदादिशाहकपं टिसंज्ञे भवति ॥ आकृतः ॥२ ॥ इति प्रकृतिलावाविनाया देशोनतत्र ॥१ ॥ कृ दान्ते वर्तमानवाक्यते प्लुतो भवति ॥२

४

॥ उत्तमरक्षामनत्वोमति ॥ ... ॥

देह्निर्वयनेप्रगृह्यं इह्वेदेदंतद्विवचनांतं प्रगृह्यासं ज्ञस्यात् हरीएतो विष्णू इमौ गंगे अमू द्विवचनं किं
कुमार्यत्र मणीवादनः मणीव शोरसीव दंपतीव रूपतीव अदसोमात अदसो मात्परे ईदूदेत प्र
गृह्य अमीईशाः अमूआसाते अदसः किं शाम्यत्र मात्किं अमुकेत्र निपात एकाजनाङ् एकोऽच्नि
पातः आङ्वर्जः प्रगृह्यः अअनंतः इई ईश्वरः उउमेशः आ एवं अज्ञात्रः किं प्रादात अनाङ् किं ॥
ईषदर्थे क्रियायोग मर्यादाभिविधौ चयः एत मान्ङितं विद्या द्वाक्यस्मरणयो रङितं १ इत्या
मरैक्षितनञ्ज मामृतादेङ्इतोगिलिः आएवं मदेवेदोषाः आएवंमन्यसेहरे पू ऋत् चेदं
तानिपातः प्रगृह्यः अहो ईशा हिहरो प्रगृ ह्यमिति केचित् हे अंब देहशा संबुद्धौ मा
कथमेतावन्नार्थ संबुद्धौ तदंतो वेदिक इतौ वा तथा विश्णोइति विष्णविति अनार्ष
किं ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत् ऊञः ऊञ्जइतोवाप्र गृह्यं उ इति विति कं अय मादेशास्वा कँइ
त मयनऽथोवा वा मयः परा ऊञोऽविपर्योवास्यात किमु उक्तं किंमुक्तं मधु अस्तु मध्वस्तु इको
सवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च असवर्णेऽचि इकः प्रकृत्यास्य ह्रस्वश्चवा चक्रीअत्र चक्रिअत्र च
क्र्यत्र नसमासे ह्रस्वार्थं ऋत्यकः ऋतिपरेआगुकं वा स्यात ब्रह्म ऋषि ब्रह्मऋषि ब्रह्मर्षि ह्रोर
ऋकार ह्रोरकार पक्षे ह्रोर्ॠकारः इत्यचसंधिः ॥ अथ हलसंधिः स्तोः श्रुनाश्रुः स्तोःसका

शतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः सच्चित् तच्छास्त्रं शार्ङ्गिञ्जयः रामश्शेते रा
मश्चिनोति ष्टुना ष्टुः स्तोः षकारटवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ स्तः रामष्षष्ठः
रामष्टीकते तट्टीकते चक्रिण्ढौकसे न पदान्तात् टोरनाम् पदान्तात् टवर्गात् परस्य स्तोः ष्टुर्न स्या
त् षट् सन्तः षट् ते अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यं षण्णां षण्णवति षण्णगर्यः तोषि त
वर्गस्य षकारे न ष्टुत्वं सन् षष्ठः स्यात् आकारा त्परस्योक्तेन विभः शुभः ऊलोजन्तोत्त ए
दान्त ऊलो अशः स्फः वागीशः चिद्रूपं यास्त अनुनासिकोऽनुनासिको वा यरः पदान्ता
स्यादनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ए तन्मुरारि एतद्मुरारि षण्मुखोपेषु पाति
तकार इत्वः मयोरिति संवाच्यं चिन्मयं तोलि तोल्कारपरतः परसवर्णः तल्लयः विद्वा
ल्लिखति स्यानुनासिक नितरानुनासिक ऊल्वेन यथा लानुल्लेखतेन ळकारस्य सानुनासिको लका
रः झयः होऽन्यतरस्याम् झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णः स्यात् आदेः परस्य पंचमीनिर्दिष्टान्नकार्य
र्यं क्रियमाणं परस्यादिवर्णस्य स्यात् ऊष्मान्तं ऊष्मान्तं ऊराहोन्यतरस्यां ऊयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा
वाग्घरिः वाक् हरिः घोषवत्सादिगुणवाता वर्गचतुर्थादिस्य पूर्वसवर्णः स्यात् तद् शिव इत्यत्र जश्
छेऽन्ते स्वच्छिव स्वच्छिऊलात् चरः स्फः आचोहि ऊयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि तच्छिवः तच् शिवः व ५

अटिपरत

श्चम मीतिवाच्यं तच्छोकेन अमिकिं वाक्श्चोतति मोऽनुस्वारः हलि पदान्तस्य मस्यानुस्वारः हरिं वंदे
अपदान्तेषु गम्यते मस्यापदान्तस्य झलि नस्य मस्य नापदान्तस्य झल्यनुस्वारः यशांसि आक्रंस्यते
झलि किं आक्रम्यते अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णः स्यात् शान्तः
अङ्कितः वा पदान्तस्य झलि त्वङ्करोति त्वं करोति संयन्ता सयंता संवत्सर संवत्सर यल्लोकं
यंलोकं मो राजि समः क्वौ किंवंते राजतौ समे मस्य म एव स्यात् सम्राट् हे मपरे वा मपरे
हकारे परे मस्य मस्य वा किं ह्मलयति किं ह्मल यति यवलपरे यवला वा यवलपरे हकारे म
स्य यवला वा स्युः किं ह्यः किं ह्यः किंह्वलय ति किंह्वलयति किंज्ञादयति किं ह्लाद
यति नपरे नः नपरे हकारे मस्य नो वा स्यात् किं ह्नुते किं ह्नुते ङ्णोः कुक् टुक् शरि पदान्तयो
ङकारणकारयोः कुक् टुगागमौ स्तः वा शरि परे प्राङ् षष्ठः प्राङ्क् षष्ठः सुगण् षष्ठः सुगण्ट् षष्ठः
डः सि धुट् डान्तस्य सस्य वा धुडागमः स्यात् षट्सन्तः षट्त्सन्तः नश्च नकारान्तस्य धुड्वा
सन्सः सन्त्सः शि तुक् नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् अनुसारे छत्वमिति वक्तव्यं सञ्शम्भुः सञ्च्छम्भुः इतिस्थि
ते झरो झरि सवर्णे सञ्च्शम्भुः सञ्च्छम्भुः सञ्शम्भुः सञ्छम्भुः ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं ङमो ह्रस्वा
त्परो ङम् पदान्तात्परस्य ङमो नित्यं ङमुडागमः स्यात् प्रत्यङ्ङात्मा सुगण्णीशः सन्नच्युतः ङमस्तथ

ह्रस्वादिति किं प्राङात्मा

डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

म्परे पुमन्नादेशस्य रुः स्यात् अम्परे खयि अलोऽन्त्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्यादेशः स्यात् अत्रानुनासि
कः पूर्वस्य तु वा अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् उत्फकारः सानुनासिकः अनु
नासिकात्परोऽनुस्वारः अनुनासिकाभावपक्षे रोः पूर्वस्मादनुस्वारागमः संपुंकानां सो वक्तव्यः
कष्यनिष्ठत्वर्थं पुंस्कोकिलः पुंस्कोकिलः पुंस्पुत्र पुंस्पुत्र स्त्रयीति किं पुंदासः अम्परे किं पुंक्षी
रं पुंस्थानं स्यातोऽक्षोनेति केचित् पुंस्थाने म मः छवि अमोरुः स्यात् अम्परे छवि परे संस्कर्त्ता संम्र
स्कर्त्ता नश्छव्यप्रशान् अम्परे छवि नकारस्य रुः स्यात् न तु प्रशान्शब्दस्य स्वरवशात् तथा
विसर्जनीयः खरि अवसाने च पदान्तस्य रुस्य विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य स
: खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् कृष्णः शार्ङ्गि न्निंधि शार्ङ्गिञ्छिंधि चक्रिंस्त्राहि अम्परः
किं मवमरुः अप्रशान् किं प्रशान् तनोति नो पपरे इ नकारस्य रुर्वा कुप्वोः ≍क ≍प च
प्वोः संबंधिनि खरि परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः नाद्विकल्पः नृँष्पा
हि नृंष्पाहि नृंःपाहि नॄंःपाहि नॄन्पाहि कानाम्रेडिते कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडितपरे कांस्का
दिरुत्व एव विसर्जनीयस्य कुप्वोः ≍क≍पौ च अविहितलक्षणः कास्कादौ ... नत्रकौत कृतः इत्या
दौ सः सम्पुंकानां कोत्पादानि ... परस्य सत्व इति ... कांस्कान् ... केचित् कान्कान्

॥ उकारः लोपः प्रश्ने जनेरीमुपातिविशो पत्वम् ॥ छविपरतः

॥ वत्रानुनासिक्य नचित्ता

६

चेच्च क्रमस्य छे परे तुगागमः स्यात् संहितायां कृष्ण श्छिवत्रायां कृष्णस्यासिद्धत्वात् चोःकुरिति कुत्वं न
आङ्माङोश्च एतयोश्छे तुक् पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः आच्छादयति माच्छिदः दीर्घात् दीर्घस्येति
वित्रत्रिपरिणामः छीवति पदान्तात् दीर्घात् पदान्ताद्वेत्यवा लक्ष्मीछाया लक्ष्मीच्छाया इति हल्
संधिः अथ विसर्गसंधिः विसर्जनीयस्य सः कृष्णश्छिंत्यः हरिश्शीकते विष्णुस्त्राता शर्परे विस
र्जनीयः शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव स्यात् न तु सः कः त्सरुः वा शरि श
रि परे विसर्गस्य विसर्गो वा हरिश्शेते हरिः शेते खर्परे शरि वा विसर्गलोपः हरिस्फुरति हरिः स्फुर
ति ... तृतीय लोपश्च तस्करः बृहस्पति कुप्वोः ≍क≍पौ
च कः करोति ≍क करोति कः पचति ... तःकांस्कादिषु ... स्व
रिसमासे वा ... इति केचित् ... नमस्पुरसोर्गत्योः गतिसंज्ञयोरनयोर्विस
र्गस्य सः स्यात् कुप्वोः परयोः नमस्करोति पुरस्करोति गत्योः किं नमः कृत्वा ... पुरः करोति इति
विसर्गसंधिः ... स्वादिसंधिः ... इति सुप्रत्यये शिवमर्च्य इति स्थिते ससजुषोरुः
: पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात् अतो रोरप्लुतादप्लुते अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यात् अप्लुते अ
ति सोऽगतो इति प्राप्तस्यापवादः कस्यैव ... अप्लुतात् किं ...

पिप्लुतेन तस्योत्तरस्यापि सिद्धिः स्याद्गतोत्प्लुतानन्त्यात् सुश्रोतः अत्र ह्रस्वात्पूर्वेणैव प्लुतः अप्लुते किं तिष्ठतु पय
सु ३ अग्निदत्त गुरोरनृतोऽनन्त्यस्यापि प्लुतः हशि च हशि अत्परे रस्य उः शिवो वंद्यः रोरित्येवा त्रान रत्र श्वा
ऽश्वेत देवा अत्र इह इति स्थिते रुत्वं भोभगो अघो अपूर्वस्य योऽशि एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि लोपः
शाकल्यस्य देवा इह देवायिह विलोपान्नवदेशान्तदेवतामो शाकल्यस्य एषांरुः अवर्णपूर्वकस्य वकारयका
रयोर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य नकारस्य कारस्याः ह्रस्वादशि लघुप्रयत्नो वाऽशि उ
तोगार्ग्यस्य उकारात्परस्य अलघुप्रयत्नस्य सिस्यं नित्यं लोपः गार्ग्यग्रहणं पूजार्थं लो अः
स्मात लघुप्रयत्नपक्षे लोपाभावात रुत्वा नावेव यकारवकार हलि सर्वेषां अतः परस्य
अर्धविपरस्य अलघुलघुच्चारणयकारस्य लोपो हलि सर्वेषांमतेन देवानम्याः लो
हरे नयो ममस्ते अघो याहि भो रुत्वं हविरदो विसर्गस्याति रोऽसुपि अह्नो रेफादेशः स्यात् असुपि
रोऽपवादः अहरहः अहर्गणः असुपि किं अहोभ्यां अत्राहन्निति रुत्वं रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वा
च्यं अहोरूपं अहोरात्रं अहोरथन्तरं अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः विसर्गापवादः अहर्पतिः अ
हप्पति अहःपतिः गीर्पतिः गीष्पतिः गीःपतिः धूर्पतिः धूष्पति धूःपति रो रि रेफस्य रेफे लोपः रपरो ऽत्र ष
र्ष्ठः रो रि रेफस्य रेफे लोपः ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः परतः पूर्वस्याण ७

दीर्घः स्यात् पुनारमते हरीरम्यः शंभूराजते अणः किं तृढः मनम् रथ इत्यत्र रुत्वे रो रीति लोपे प्राप्ते वि
प्रतिषेधे परं कार्यं तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् इति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमित्युक्तमेव मनोरथ
एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि एतत्तदोः ककारयोः अनञ्समासे सोर्लोपः स्यात् हलि परे ए
ष विष्णुः स शंभुः अकोः किं एषको रुद्रः अनञ्समासे किं असः शिवः हलि किं एषोऽत्र सोचि लो
पे चेत्पादपूरणं स इत्यस्य सोर्लोपः स्यात् अचि पादः चेल्लोपे सत्येव पूरणं सेमामवड्ढि सेषदाशरथी राम
: वः इति विसर्गसन्धिः अथ स्वादिप्रक्रिया १ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं धातुंर
प्रत्ययं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् प्रत्ययः परश्च ङ्याप्प्रातिपदिका
दित्यधिकृत्य स्वौजसमौट् छष्टाभ्यांभिस् ङे भ्यांभ्यस् ङसिभ्यांभ्यस् ङसोसाम् ङ्योस्सुप्
ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः सुङस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेत
: संज्ञार्थाः विभक्तिश्च सुप्तिङो विभक्तिसंज्ञौ स्तः सु औ जस् इति प्रथमा अम् औट् शस् इति द्वि
तीया टा भ्यां भिस् तृतीया ङे भ्यां भ्यस् चतुर्थी ङसि भ्यां भ्यस् पंचमी ङस् ओस् आम् षष्ठी ङि ओस् सुप्
सप्तमी सुपः सुबिति प्रत्याहारः सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसं
ज्ञानि स्युः द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः बहुषु बहुवचनं बहुत्वे एतत्स्यात्

॥ छि विधेयात्तिप
दिकं अन्तेन्तेरद
तं तेषेतिनस्युनाति
विधेस्त्रीलिंग पुलि
गनपुंसकलिंगे ते
तिनपुंस्त्रीपुंस्त्र
नेत्तेषु इत्यपमका
रान्तान्रामज्ञाम्ना
मपचितज्ञेया प
रो यो ज्ञेते

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ... अवर्णादवर्णे ... प्रत्ययस्यादि ... लोपः

रामसु इति स्थिते रुत्वविसर्गौ रामः रामऔ इति स्थिते सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ समानरूपाणां म
ध्ये एक एव शिष्यते नेतरे विभक्तौ परतः प्रथमयोः पूर्वसवर्णः अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्व
सवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् इति प्राप्ते नादिचि आदिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः वृद्धिरेचि रा
मौ चुटू प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः इति जलोपः न विभक्तौ तुस्माः विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा
इतो न मकारलोपः एकशेषः पूर्वसवर्णदीर्घः रामाः एकवचनं संबुद्धिः संबुद्धौ प्रथमायाः ए
कवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् एङ्ह्रस्वात्संबु द्धेः एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चोत्तरस्य हल्लुप्यते संबुद्धिश्चेत् हे
राम हे रामौ हे रामाः अमि पूर्वः अकोऽम्य चि परतः पूर्वरूप एकादेशः स्यात् रामं
रामौ लशक्वतद्धिते तद्धितवर्जप्रत्ययाद्य लशकवर्गा इतः स्युः इति शलोपः पूर्व
सवर्णदीर्घः तस्माच्छसो नः पुंसि तस्मात्पूर्वसव र्णदीर्घात्परस्य शसः सस्य नः स्यात् पुंसि अट्
कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि अट्कवर्गपवर्गआङ्नुम्एतैर्व्यस्तैः समस्तैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य
नस्य णः स्यात् समानपदे इति णत्वे प्राप्ते नपदांतस्य पदांतस्य नस्य णत्वं न स्यात् रामान् यस्मात्प्र
त्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽंगं प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादिशब्दः प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् टाङसि
ङसामिनात्स्याः अकारांतादंगाट्टादीनां क्रमादिनादयः स्युः णत्वं रामेण सुपि च यञादौ सुपि

नबैव कर्तृकरणविवक्षायां कः कर्ता स्वतंत्रः कर्त्ता क्रियासिद्धौ यत्स्वातंत्र्येण विवक्षितं तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति किं करणं साधकतमं करणं क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्कारकं करणसंज्ञं भवति कर्तृकरणयोस्तृतीया अनभिहिते कर्तरि करणे च कारणे तृतीया विभक्तिर्भवति ... एकवचनं ... इति स्थिते

Left margin: अत्रोत्पद्यते ... / यस्मात्प्रत्ययविधि ... / रामआम् इति स्थिते
Right margin: आविर्भूतवि ... / यस्मात्प्रत्यया ... / ८

झलादौ बहुवचने सुपि परे ... ओसि ... | रामेभ्य इति स्थिते ... कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ... कर्तुरीप्सिततमं कर्म ... संप्रदानसंज्ञं भवति ... चतुर्थी संप्रदाने ... अनभिहिते संप्रदाने ... इति
... अपादाने पंचमी ... अपादानसंज्ञं भवति ...

परे अकारांतांगस्य दीर्घः स्यात् रामाभ्यां अतो भिस ऐस् अकारांतादंगात् भिस ऐस् स्यात् अनेकाल्शित्स
र्वस्य रामैः ङेर्यः अतोंगात्परस्य ङे इत्येतस्य यादेशः स्थानिवद्भावात्सुपि कार्ये सुपि चेति दीर्घः रामा
य रामाभ्यां बहुवचने झल्येत् झलादौ बहुवचने परे तोंगस्य एकारः रामेभ्यः रामात् रामाभ्यां
रामेभ्यः रामस्य ओसि च ओसि परेतोंगस्य एकारः रामयोः ह्रस्वनद्यापो नुट् ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबं
तात्परस्यामो नुडागमः स्यात् नामि नामि पर तोऽजंतस्य दीर्घः रामाणां रामे रामयोः एत्वेकृ
ते इण्कोः आदेशप्रत्यययोः इण्कवर्गाभ्यां परस्य आदेशप्रत्यययोरवयवस्य सस्य मूर्द्धन्या
देशः रामेषु एवं हरिस्तु न एवं कृष्ण मुकुंदादयः सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वा
दीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः स र्व विश्व उभ उभय डतर डतम इतर अन्य
अन्यतर त्वत् त्व नेम सम सिम पूर्व पर अ वर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अंतर त्य
द् तद् यद् इदम् एतद् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् डतरडतमौ प्रत्ययौ तदंतास्तदंताः
ग्राह्याः एते सर्वादयस्त्रिलिंगाः जसः शी अकारांतात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् सर्वे सर्वनाम्नः स्मै
अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात् सर्वस्मै ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योः क्रमात्स्मा
त्स्मिनौ स्तः सर्वस्मात् आमि सर्वनाम्नः सुट् अवर्णान्तात्सर्वनाम्नः परस्यामः सुडागमः स्यादेत्वषत्वे सर्वेषां स

Left margin: अत्र स्त्रुत्वप्राप्तौ ... / ... वर्ग ...
Right margin: नपुंसकवि ... रामः २ / नधैवापादान विवक्षायां किं ... अपादानं ध्रुवम् ... अपाये ... अपादानसंज्ञं भवति ... / आगुणः

दस्मिन् शेषं रामशब्दवत् एवं विश्वाभयोः अकारांताः उभशब्दो नित्यं द्विवचनांतः उभौ २ उभाभ्यां ३
उभयोः २ तस्य सर्वादित्वप्रयोजनं सर्वनाम्नस्तृतीयायाः इत्येतदर्थं पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणीयं
व्यवस्थायामसंज्ञायां एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठार्थे विकल्पात् जसि वा
स्यात् स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था पूर्वे पूर्वाः व्यवस्थायां किं दक्षिणा गायकाः प्रवी
णा इत्यर्थः सत्यामपि व्यवस्थायां न नाम्नि उत्तराः कुरवः स्वमज्ञातिधनाख्यायां ज्ञातिधनान्यवा
चिनः स्वशब्दस्य जस्सर्वनामसंज्ञा जसि वा स्यात् स्वे स्वाः ज्ञातिधनाख्यायां तु स्वाः ज्ञातयः
अर्था वा अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः बहिर्योगोपसंव्यानयोः सर्वनामसंज्ञा वक्त
व्या जसि न संज्ञा वा स्यात् अंतरे अंतरा गृहा बाह्या इत्यर्थः अंतरे अंतरा वा शाटकाः प
रिधानीया इत्यर्थः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ङस्योः परयोः ङिङस्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः पूर्वस्मात्
पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे एवं परादीनामपि शेषं सर्ववत् सर्वादि सर्वनामाख्या संज्ञोपसर्जनीभूतानि
धा पूर्वादिषु व्यवस्थायां समासे अन्तरे पुरि परिधाने बहिर्योगे स्वार्थे ज्ञात्यन्यवाच्यपि प्रत्युदाहरणं
अतिक्रान्तः सर्वम् अतिसर्वः तस्मै अतिसर्वाय देहि सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय पूर्वाय मह
द्भायेत्यर्थः अंतरायां पुरि ग्रामयोरंतरे तापसः मध्ये इत्यर्थः स्वाय धनाय ज्ञातये वा न बहुव्रीही

उपस्त्यतेर्वपरि धारि

स्वार्थे प्रतिपत्ति वप र्थवृत्ते मगो ए: २४

१८

अर्धपितामयस कर्कविदकः सू. पितामहः

हौ बहुव्रीहौ सर्वादिः सर्वनामता न स्यात् प्रियसर्वाय सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता साध
कारमते तु गौणत्वमात्रे त्वत्कपितृको मत्कपितृकः इत्यत्र समासार्थस्य चान्यपदार्थप्रधानत्वात् सर्वना
मत्वाद् द्वन्द्वे गकार्यभावः कत्वाज्ञान समाहृत कप्रत्ययः स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मते
तृतीयासमासे सर्वनामता न मासपूर्वाय तृतीयासमासार्थवाक्येपि न मासेन पूर्वाय द्वन्द्वे च अका
संज्ञा न पूर्वापरावराणां विभाषा जसि द्वन्द्वे जसि वा सर्वनामता वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः
प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च एते जसि वा सर्वनामसंज्ञाः तयः प्रत्ययः प्रथमे
प्रथमाः द्वितीये द्वितीयाः इत्यादि शेषं रामवत् नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् सर्वादिमध्यपा
ठात् तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामता वाच्या द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मात् द्वितीयात्
द्वितीयस्मिन् द्वितीये शेषं रामवत् एवं तृतीयः निर्जरः जरायां जरसन्यतरस्यां जराशब्द
स्य जरस् वा स्यादचि तदंतविधिरवेष्यते निर्जरशब्दस्य जरसादेशः स्यादित्यर्थः निर्जरसौ निर्जरसः निर्जर
सं निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसा केचित्तु विभक्तिविना तावादेशाविष्यंति पूर्वविप्रतिषेधेन नि
र्जरसेन निर्जरेण निर्जराय निर्जरसे निर्जरसः निर्जरसात् निर्जरसः इत्यादि पक्षे हलादौ च
रामशब्दवत् पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु पाद दंत नासिका

॥ अचिलं यकारादावन्तादिषु स्वादिषु सर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं तत् संज्ञं स्यात् नपदसंज्ञं अल्लोपोन अनंतस्य नस्योगस्य । कारस्य लोपः स्यात् ॥ ३०५

मासहृदयनिशा असृक् यूष दोष यकृत शकृत उदक आसन इत्येतेषां पादादयः आदेशाः क्रमात्स्युः श
सादौ वा छन्दसि ग्रहणात् क्वचिल्लोकेपि पदः पदा पद्भ्यामित्यादि दतः दता दद्भ्यामित्यादि
मासः मासा माभ्यां इत्यादि सुडनपुंसकस्य सुट् प्रत्याहारः स्वादिपंचवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञा
नि स्युः स्वादिष्वसर्वनामस्थाने कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्या
त् रषाभ्यां नो णः समानपदे एकपदस्थाभ्यां र षकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् हलि: हल
नलोपः प्रातिपदिकांतस्य पदांतस्य प्राति पदिकांतस्य नस्य लोपः स्यात् नलोपस्यासि
द्धत्वान्न दीर्घत्वं हलत्यां [illegible] नांतस्य [illegible] कारस्य लोपो स्यात् डि
त्यपरतः हलि हलानि पक्षे सर्वनामस्था निस्तरामवत् पादादयः षट्क [illegible] इत्येके
यारकोर्त्न [illegible] संख्याविमायपूर्वस्याह्नः संख्याविमाय एवं पूर्वस्या
स्य अहनादेशो वा स्यात् द्व्यह्नि द्व्यह्नि द्व्यह्ने व्यहनि व्यह्नि व्यह्ने सायाह्नि सायाह्नि सायाह्ने
के विश्वपाः विश्वपौ दीर्घाज्जसि च दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् सव
र्णदीर्घः विश्वपाः विश्वपां विश्वपौ आतो धातोः आकारांतस्य धातोराल्लोपः स्यात् विश्वपः विश्व
पा विश्वपाभ्यामित्यादि एवं शंखध्मादयः धातोः किं हाहान् आदंतादसामान्यतो च इत्येके हाहाः

MEMORIAL

॥ अथ इदंतः हरिः कारिकयांशकम ॥ २ ॥

हाहामित्यादि हलि लिङ्गपाठवत् आत इति योगविभागात् धातोरप्याकारलोपः क्वचित् क्व
चः हरिः प्रथमयोः पूर्वसवर्णः हरी जसि च जसि च परे ह्रस्वांतस्य गुणः स्यात् हरयः ह्र
स्वस्य गुणः ह्रस्वस्य गुणः स्यात् संबुद्धौ एङ् ह्रस्वात् इति संबुद्धिलोपः हे हरे हरिं हरी ह
रीन् शेषो घ्यसखि अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ इवर्णोवर्णौ सखिवर्जौ घिसंज्ञौ स्यातां आङो नाऽस्त्रियां आ
ङ् इति टासंज्ञा घेः घेः परस्य आङो ना स्यात् हरिणा हरिभ्यां हरिभिः घेर्ङिति घि
संज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् हरये हरिभ्यां हरिभ्यः गुणे कृते ङसिङसोश्च एङो ङसिङ
सोः अति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् हरेः हरिभ्यां हरिभ्यः हरेः हर्योः हरीणां अ
च्च घेः घ्यन्तस्य ङेः औत् स्यात् घेरंतादेशश्च अकारः हरौ हर्योः हरिषु एवं श्रीप
त्यग्निरव्यादयः अनङ् सौ सख्युरसंबुद्धौ सौ परे अनङादेशः स्यात् अलोंत्यात्पूर्व उपधा अं
त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ नांतस्योपधाया दीर्घः स्यात् असंबु
द्धौ सर्वनामस्थाने परे अपृक्त एकाल्प्रत्ययः एकाल्प्रत्ययः सोऽपृक्त संज्ञः स्यात् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घा
त्सुतिस्यपृक्तं हल् हलंताङ्याबंताच्च दीर्घात्परं सुतिसि इत्येतदपृक्तं हल्लुप्यते इति सुलोपः न
लोपः सखा हे सखे सख्युरसंबुद्धौ सख्युः परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् अचो

॥ आङिति टायेक वचनस्य प्राचां नाम्ना संज्ञा ॥
॥ नदीसंज्ञो वक्ष्यते ॥
॥ सखि नाहः स्यान्नेद ॥
॥ संबुद्धिवर्जिते सो परे ॥
॥ ३ लोप आदेशादि कांतस्य ॥

सखिति सखिशिति परे अवोरुङि: स्यात् सखायौ सखायः सखायं सखायौ शसिनः सख्या सु।
सख्ना अतिसख्ना अतिसखायौ घिसंज्ञा स्यान्नाम्नस्तकार्यं सख्या सख्ये सख्यात्यरस्य खिति
ङसिङसोः खीतौ ङसिङसोः कृते यणादेशे सति परस्य ङसिङसोः अकारस्य उकारः स्यात् सख्युः अत्र घिनदी
संज्ञावर्जितास्यासिङ्यां डेर्शः स्यात् सख्यौ शेषं हरिवत् सख्युः समासे घिसंज्ञास्त्येव अतिस
खये रागपति पतिसमासएव घिसंज्ञः पत्या प त्ये पत्युः पत्यौ शेषं हरिवत् समासेतु भूपतये
कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः बहुगणवतु डतिसंख्या एतेषां संख्यासंज्ञः स्यात् डतिसंडि
संख्या षट्संज्ञा स्यात् प्रत्ययस्य लुक् कश्लुलुपः लुक्श्लुलुपः अदृष्टैः ऊनं प्रत्यया
दर्शनं क्रमात् लुक्श्लुलुप्संज्ञं स्यात् षड्भ्यो लुक् षट्संज्ञकस्य परयोः जस्शसोर्लुक्
स्यात् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययलोपे सति तदाश्रितं स्यात् इति जसि चेति गुणे प्राप्ते न
लुमताङ्गस्य २ लुक्श्लुलुप् एतेलुमंतः लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तम् अंगकार्यं न स्यात् कति २ क
तिभिः कतिभ्यः २ कतीनां कतिषु अन्ययाश्रयस्य षट्संज्ञा त्रिशब्दस्य नित्यं बहुवचना
न्तः त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २ त्रिषु त्रयः त्रिशब्दस्य त्रयः आदेशः स्यात् आमि परे त्रयाणां त्रिषु
द्विशब्दादिद्विवचनान्तः त्यदादीनामः त्यदादीनां द्विपर्यन्तानां अकारादेशः स्यात् विभक्तौ द्वौ २

इति त्रिशब्दो वर्तते २ एकः संख्यावाची अन्यो बहुवाची

उकारः

त्रिशब्दस्य बहुवचना-
न्तत्वात् नित्यं बहुव-
चनम् ११

द्वाभ्यां द्वयोः २ संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नाकारादेशः द्विः अतिद्विः उभावप्येवं देव परम
द्वौ वातप्रमीः दीर्घाज्जसि चेति पूर्वसवर्णनिषेधात् यणादेशः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः वात
प्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभिः वातप्रम्ये वातप्रम्यः वात
प्रम्य वातप्रम्योः दीर्घाच्चामुड् स्यात् वातप्रम्यां ङौच सवर्णदीर्घः वातप्रमी वातप्रम्योः वात
प्रमीषु एवं सेनान्यादयः सुधीः इकोयण्यचीति यणि प्राप्ते अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरिय
ङुवङौ श्नुप्रत्ययान्तस्य धातुभ्रुवामिकारोकारयोः क्रमादियङुवङौ स्तः विप
र इयङादेशः एतदपवादे एरनेकाच इत्यनेन यणि प्राप्ते यस्य सुधीयोः एनयो
रवियणनस्यात् सुधियौ सुधीयः आमि शसि नुपरस्यादियङ् सुधीयं सुधियौ सुधि
यः इत्यादि एवं सुश्रीयवक्रयादयः सुधीः एर नेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य अनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य धातो
रिवर्णस्य यण् स्यादचि धातुवयवसंयोगः पूर्वो यस्मात्तस्य तु न स्यात् गतिकारकपूर्वस्य किंपो
तस्येष्यते यवक्रयौ यवक्रयः इत्यादि एवं सुस्यादयः असंयोगपूर्वस्य किं सुश्रियौ यवक्रियौ गतिकारका
देकोपपदात् किं परमधियौ सुधीयौ अनेकाचः किं नीः नियौ नियः ङेराम्नद्याम्नीभ्यः मद्रीतात्सा।
मंतानद्याः ङस्याङ् रामस्यात् नियां शेषं सुधीवत् ग्रामणीः ग्रामण्यां शेषं सुधीवत् सप्तारवत्

२णी ग्रामणीपदे ङे कार्यनिषेधः यथो तद्व्यवहित ज्ञेतः कर्तृनिपात के पाठ इति विशेषार्थः
सेनः धातादि णकारस्य न कारादेशो भवति तीव्र इति ध्विते ग्राम ग[illegible]तो वपदे स
र गतिकं प्रत्यक्षपदं ग्राम नयतीति

सर्वतेसखवः सखमिच्छतीति सखीयति सखीयतीति सखीः सख्यौ सख्यः इत्यादि इति दीर्घः सुपि यण् ङ्का
रः सख्युः सुखमिच्छतीति सुखीः सुख्युः सुतमिच्छतीति सुतीः सुत्युः तकारस्थानत्वात् उत्वमुपी
ष्यते सूतमिच्छतीति सुतीः सुत्युः इति केचित् सख्युः सुख्युः सुत्युः सुत्युः शेषं पूर्ववत् विज्ञेयत्
शंभुः हरिवत् आद्यः शंभुः शंभू शंभवः शंभुं शंभू शंभून् शंभुना शंभुभ्यां शंभुभिः शंभवे शं
भुभ्यां शंभुभ्यः शंभोः शंभुभ्यां शंभुभ्यः शंभोः शंभ्वोः शंभूनां शंभौ शंभ्वोः शंभुषु एवं वि
ष्ण्वादयः क्रोष्टुः क्रोष्टू क्रोष्टव स्परेऽनेनतवद्रूपं स्यात् असंबुद्धौ सर्वनामस्था
ने क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्रूपं स्यात् ऋदंत ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च अनङ् स्यात् असंबुद्धौ
सौ परे क्रोष्टा ऋतो ङि सर्वनाम स्थानयोः इति गुण इत्यर्थः सर्वनामस्थाने असंबुद्धौ उपधायाः
गुणः स्यात् रपरत्वं अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां अबादीनामुपधा
या दीर्घः स्यात् असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून् विभा
षा तृतीयादिष्वचि इति तृतीयादिष्वचि क्रोष्टुर्वा तृज्वद्भवति क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे इत्यादि ऋतः ङि —
सर्वनामस्थानयोः उर् अण् रपरः इति परे ऋकारस्य रपरः स्यात् रपरः रात्सस्य रेफात्संयोगांतस्य सकारस्यै
व लोपो नान्यस्य विसर्गः क्रोष्टुः क्रोष्टोः आमि परत्वात् तृज्वद्भावे प्राप्ते नुमचिर इति तृज्वद्भावेत्ता १४

नुट् पूर्वप्रतिषेधेनेति नुडेव स्यात् क्रोष्टूनां क्रोष्टरि क्रोष्ट्रोः पक्षे हल्वादौ च शंभुवत् क्रोष्टौ इत्यपि
च तृज्वद्भावो नेति केचित् क्रोष्टून् क्रोष्टूनां हूहूः हूहौ हूहः इत्यादि वातप्रमीवत् एवं
अतिचम्वादयः खलपूः ओः सुपि अनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य धातोरुवर्णस्य यण् स्यात् अजादि सुपि धातववय
वसंयोगपूर्वत्वे च न गतिकारकेतरपूर्वपदस्येति वाच्यं खलप्वौ खलप्वः इत्यादि प्रधीवत् एवं सु
ल्वादयः स्वभूः स्वभुवौ स्वभुवः इत्यादि सुधीवत् एवं करभूवर्षाभ्वादयः हकारान्त
मृदुत्वेति वक्तव्यमिति वचनात् यण् हस्वो हन्तृ स्य हन्तृनिः एवं कारान्तः धाता संबुद्धि
लोपे आमि परत्वात् ऋतो ङि सर्वनामस्थानयो रिति गुणः सलोपः रस्यविसर्गः
हे धातः धातारौ धातारः धातारं धातारौ धातॄन् दीर्घः नत्वं धातॄन् ऋवर्णाच्चेति
णत्वं वाच्यं धातॄणां शेषं तृजंतक्रोष्टुवत् एवं नप्तृनेष्ट्रादयः पिता हे पितः अप्
तृन्नित्यादिसूत्रे उपधायादीर्घो न पितरौ पितरः पितरं पितरौ शेषं धातृवत् एवं भ्रात्रादयः
ना नरौ नरः नृ च इत्यनेन नामि वा दीर्घः नृणां नॄणां शेषं पितृवत् गौः गावौ गावः गवा गोभ्यामित्या
दि औतोऽम्शसोः इति आकार एकादेशः गाः इत्यादि गोतः णित् परश्च गोकारांतात्परं सर्वनामस्थानं
णिद्वत् स्यात् वृद्धिः रायो हलि आत्वं स्यात् तेन राः रायौ रायः हे राः रायौ इत्यादि

रायो हलि रैशब्दस्य आकारादेशः स्यात् हलि विभक्तौ अचि आयादेशः राः रायौ रायः रा
या राभ्या मित्यादि ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि इति पुल्लिंगा अजंताः ॥ अथ आबंतस्त्रीमात्रुत्पत्तिः
हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सोर्लोपः रमा दीर्घात्किं अतिपद् निःकौशाम्बिः औङ आपः आबंतादंगात्परस्य औङः शी
स्यात् ऊङिति अकारनिरासार्थः संज्ञा रमे रमाः संबुद्धौ च आप एकारः स्यात् संबुद्धौ एङ्ह्रस्वात् इति संबु
द्धिलोपः हे रमे रमां रमे रमाः टाङसिङसामिनात्स्याः आङि चापः आङि ओसि च परे आबंतस्य एकारः स्या
त् रमया आप्ग्रहणेन दीर्घग्रहणाद्देशमत्र न अति पक्षेन रमाभ्यां रमाभिः याडापः आपः प
रस्य ङितः वचनस्य याडागमः स्यात् आटश्च आटे वृद्धिरेकादेशः रमायै रमाभ्यां र
माभ्यः रमायाः रमाभ्यां रमाभ्यः रमायाः रमयोः रमाणां ङेराम्नद्याम्नीभ्यः इत्याम् आदेशः रमायां रमयोः
रमासु एवं दुर्गाम्बिकादयः सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च आपः सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यात् आपश्च ह्रस्वः
सर्वस्यै सर्वस्याः २ सर्वस्यां आमि सुट् सर्वासां शेषं रमावत् एवं विश्वादय आबंताः विभाषादि
क्समासे बहुव्रीहौ अत्र सर्वनामता वा उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै अतएव तीयस्य ङित्सु अंतरायै गीर्वेर्
विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां आभ्यां परस्य ङितः स्याड्वा स्यात् ह्रस्वश्च द्वितीयस्यै द्वितीयायै १३
द्वितीयस्याः द्वितीयायाः २ द्वितीयस्यां द्वितीयायां शेषं रमावत् अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः

अंबार्थानां नद्यंतानां च ह्रस्वः स्यात् संबुद्धौ हे अंब शेषं रमावत् एवमक्कास्त्रादयः डलकवती
मांनह्रस्वः हे अंबाडे हे अंबाले हे अंबिके जरा हलि रमावत् अचि वा जरसादेशः जरसौ के
चित्पूर्वविप्रतिषेधेनाप्रौ शी तद्बाधित्वेति जरसी जरे जरसः जराः इत्यादि पद्दन्निति नासिका
यां नस् निशायाः निश् नसः नसा नोस्या मित्यादि निशः निशा व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराज
भ्राजच्छशां षः व्रश्चादीनां सप्तानां छशांतयोश्च षकारांतादेशः स्यात् झलि पदांते च झलां जश्
झशि इति जश्त्वे डकारः निड्भ्यां निड्भिरित्यादि दमायासघसतनासाङ्गनां मासपृतनस्नु वो वा
वासादौ वा पृतनायाः पृत् पृतः पृत्सु मित्यादि पक्षे सुटि रमावत् गोपा विश्व
पावत् मतिहरिवत् स्त्रीत्वात् शसो न ... :टाइत्यस्य न नादेशः मत्या मत्या ङिति ह्रस्वश्च
यय्वोः इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ नित्यस्त्रीलिंगौ नदी ... स्थौ च इयङ्वङ्स्थानौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तः ङिति
परे न तु स्त्री आण्नद्याः नद्यंतात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् आटश्चेति वृद्धिः मत्यै मतये म
त्याः २ मत्योः मत्यां मतौ एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ एतयोरेतौ वा
देशौ स्तः स्त्रियां विभक्तौ परतः अचि र ऋतः तिसृचतसृ एतयोः ऋकारस्य रेफादेशः स्याद
चि गुणदीर्घोत्वानामपवादः तिस्रः २ तिसृभिः तिसृभ्यः आमि नुम् अचिरेति न ... तिसृच

तस्मादेतयोर्नामि दीर्घनित्यत्वात् तिसृणां तिसृषु स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणं नांगस्य तेन स्त्रि।
यां गौणयोर्न तावादेशौ प्रियाः त्रयः स्त्रीणि यस्य सा प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः प्रियच
त्वाः इति चतुरनडुहोरित्याम् यद्वा स्त्रियां मुख्यो लिंगांतरे गौणो द्वादशादावोस्तः एवं प्रि
याः स्त्रियो यस्य स प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः प्रियतिस्रं शसि प्रियतिस्रः प्रियतिस्रा
प्रियतिस्रे प्रियतिस्रः २ प्रियतिस्त्रि क्लीबे प्रियतिस्र प्रियतिसृणी इत्यादि एवं प्रियचत
सा प्रियचतस्र प्रियचतस्रमत्याप् के ग्रहात् त्रद्वयोः २ गौरीः गौर्यौ गौर्यः संबुद्धौ
नदी ईदूदंतनित्यस्त्रीलिंगो नदीसंज्ञो सः अंबार्थेति ह्रस्वः ह्रस्वविधिसामर्थ्या
न्न गुणः हे गौरि गौरी गौर्यौ गौरीः गौर्यां गौरीभ्यां गौरीभिः आण्नद्याः गौर्यै गौ
रीभ्यां गौरीभ्यः इत्यादि एवं वाणीनद्यादयः। लक्ष्मीः अङ्यंतत्वान्न सुलोपः शेषं गौरीवत्
एवं तरीतंत्र्यादयः स्त्रीङ्यंतत्वात्सुलोपः हे स्त्रि स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्य इयङ् स्यात् स्वादौ स्त्रियौ स्त्रियः
वाम्शसोः अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् स्त्रियं स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्री
भिः स्त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः स्त्रियाः स्त्रियोः परत्वान्नुट् स्त्रीणां स्त्रीयां
स्त्रियोः स्त्रीषु श्रीः श्रियौ श्रियः इत्यादि नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तौ २४

अंबार्थ नद्योर्ह्रस्वो भवति

[illegible] वायां [illegible] प्रत्ययः दीर्घे

[illegible] इयङुवङ्स्थानौ [illegible] प्रत्ययः स्थाने तिष्ठतीति इति काशिकायाम्

वीइयौ नदीसंज्ञौ न स्तः न तु स्त्री हे श्रीः ङिति ह्रस्वश्चेति वा नदीत्वं श्रियै श्रिये श्रियाः श्रियः
२ श्रवामि इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ वा आमि नदीसंज्ञौ न तु स्त्री श्रीणां श्रियां श्रियि सुधा
दयः श्रीवत् सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः प्रकृत्या धीरति नित्यस्त्रीत्वे सुधी प्रध्यौ श्रीलक्ष्मीवत् अमि शसि प्रध्यं
प्रध्यः इति विशेषः धेनुर्मतिवत् धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि एवं तन्वादयः स्त्रियां च क्रोष्टुशब्द
स्य तृजंतवद्रूपं स्यात् स्त्रियां ऋन्नेभ्यो ङीप् क्रोष्ट नेभ्यो नांतेभ्यश्च ङीप् स्यात् स्त्रियां इको यणचीति य
ण् क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यः इत्यादि गौरिवत् न वधूः वध्वौ वध्वः इत्यादि एवं चम्वाद्या
दयः भूः श्रीवत् भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः इत्यादि सुभ्रु अस्य संबुद्धौ ह्रस्वो वेति केचित्
हे सुभ्रु हे सुभ्रूः पुनर्भूः खलपूः वर्षाभूवत् नि त्यस्यादि पुनर्भूः एकाजुत्तरपदे णः यस्य
तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्राति पदिकांतस्य प्रातिपदिकस्य नस्य णः स्या
त् पुनर्भूणां शेषं वधूवत् वर्षाभूः पुनर्भूवत् वर्षाभ्वादयो णत्वाभावात् अपि वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः इत्या
दि स्वसृवत् स्वसारः कुंवत् नेषट्स्वस्रादिभ्यः षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीपूटादेन स्यात्
स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननांदा दुहिता तथा याता माता च सप्तैव स्वस्रादिः परिकीर्तितः १ अ
प्रनित्यपक्षाया दीर्घः स्वसा स्वसारौ धातृवत् शसि स्वसृः इति विदः माता पितृवत् शसि मातॄः

ऋन्नेभ्यो ङीप् [illegible] नषट्स्वस्रादिभ्यः ३

कर्तरि हे वर्कनि [illegible] इति काशिकायाम्

वर्षाभूरुत्तरपदे [illegible] भुवः संज्ञायान्तरयोः न भवते [illegible] दिर्स्वंवत्स्या

द्योर्गोवत् राः पुंवत् नौः ग्लौवत् इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः ॥ अथाजंतानपुंसकलिंगा उच्यन्ते
अतोऽम् अतोंगान्नपुंसकात् स्वमोरम्स्यात् अमि पूर्वरूपं ज्ञानं एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः
अमि पूर्वरूपं हे ज्ञान नपुंसकाच्च क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् भसंज्ञायां यस्येति च भस्येवर्णा
वर्णयोर्लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे इत्यल्लोपे प्राप्ते औङःश्यांप्रतिषेधः ज्ञाने जश्शसोः शिः
क्लीबादनयोः शिः स्यात् शि सर्वनामस्थानं शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात् नपुंसकस्य
झलचः झलंतस्याजंतस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने नोपधायाः दीर्घः ज्ञाना
नि ज्ञानं ज्ञाने ज्ञानानि शेषं रामवत् एवं धनवनफलादयः अद्ड्डतरादिभ्यः
पंचभ्यः एभ्यः क्लीबेभ्यः परयोः स्वमोरद्ड्डादेशः स्यात् टेः डिति परे तस्य टेर्लोपः स्यात्
वावसाने अवसाने झलां चरो वा स्युः कतरत् कतरद् कतमत् कतमद् कतमे क
तमानि टेर्लुप्तस्यादेङ्ह्रस्वादिति संबुद्धेर्न हल्लोपः हे कतमत् हे कतमद् हे कतरेतरत् हे
कतरद् शेषं पुंवत् एवमन्यत् अन्यतरत् इतरत् एकतरात्प्रतिषेधः एकतरं स्व
मोरमादेशो जाजरम् अजरम् अजरं अजरे जरसी अजरे पूर्ववज्जरम् पश्चात् झलंतत्वान्नु
म् सांतसंयोगस्य महतश्च सान्तस्य नकारस्योपधायाः दीर्घः स्यात् असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने अ

१५

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी स्मारकम्

नपुंसक, पंच भ्यः --
कतरस्कतम२ इतरत् अन्य५ अन्यतर५ --

जरांसि अजराणि पुनस्तद्वत् शेषं पुंवत् पद्दन्निति हृदयोदकासनानां हृत् उदन् आसन् हृदि
हृदा हृद्या मित्यादि उदानि उद्ना उद्या मित्यादि आसानि आस्ना आसस्या मित्यादि शीर्षस्य शी
र्षन् वा शसादौ इति केचित् शीर्षाणि शीर्ष्णा शीर्षस्या मित्यादि पक्षे शेषं रामवत् ह्रस्वो नपुं
सके प्रातिपदिकस्य क्लीबे प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् श्रीपं ज्ञानवत् स्वमोर्नपुंसकात् क्ली
बात्स्वमोर्लुक् स्यात् वारि इकोऽचि विभक्तौ इगंतस्य क्लीबस्य नुम् स्यात् अचि विभक्तौ वारिणी वा
रीणि न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वेन संबुद्धेर्लु क्तन्निमित्तनुमो ज्ञापकं इकोऽचीति ग्रहणं चर्च्यं
स्यात् न चान्यत्र हलादौ नुमस्यानार्थमिदं कृतेऽपि नुमि तल्लोपासंभवात् अतो वीप्स
केवं ज्ञायते न लुमतेत्यस्यानित्यत्वात् संबुद्धौ लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन नुम् स्यात् न चात
ल्लोपः शंक्यः नङि संबुद्ध्योरिति निषेधात् अत स्तत्र नुमस्याचार्थं ग्रहणं कृतं तेन न लुमतेति
निषेधस्यानित्यत्वात् तस्मिन् संबुद्धिनिमित्तो गुणः हे वारे हे वारि वारिणी वारीणि घेर्ङितीति गुणे
प्राप्ते बुद्ध्यौत्वगुण तृज्व पूर्वप्रतिषेधे नेति नुम् वारिणा वारिणे वारिणः २ वारिणोः नुमचिरेति नुट् प्रत्य
यावयवो नामीति दीर्घत्वं वारीणाम् वारिणि वारिणोः वारिषु हलादौ हरिवत् इतो यादिषु
भाषितपुंस्कं पुंवत् गालवस्य अर्थतया भाषितपुंस्कं इगंतं क्लीबं पुंवद्वा स्यात् टादावचि अ

॰बालको ब्राह्मणी नयनतः लिख्यते। इको विविक्तौ अन्यत्राचूयहणं किमर्थं अचो त्फ के एवं ज्ञायते हलादौ नुम्प्राप्तिर्न विर्ति। वरं तत्र
नुमप्राप्तिर्न विज्ञ नलोपप्रादिपदिकांतस्येति नलोपो न वक्ष्यति। वदेत हि अन्यमेकवचने दिनुमप्राप्तिर्नितिष्यति तस्मात् कि

॰गालवस्याचार्य मते -- १

॰अज॰

नलोपप्रादिपे ति नलोपो न वि ष्यति। नत्रो चेति नङि संबुद्ध्योरिति सूत्रे ङपञ्चमायां ङौ नलोपो न न चास्येव हे वारि नइतिन न स्येव तस्मात् नुमः दिष बुमैनवति --
॰न॰

नादिनो अनादरो अनादिने इत्यादि शेषं ग्रामणीवत् अर्थ वक्ष्यमाणं कं किं पीलुने फलाय अस्थि
दधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् उदात्तः एषामनङ् स्यात् टादावचि सर्वो दातः अल्लोपोन दध्ना दध्ने दध्नः द
ध्नोः दध्नां दध्नि दधनि दध्नोः शेषं वारिवत् एवमस्थिसक्थ्यक्षि शब्दाः तदंतस्याप्यनङ् स्यात् प्रियद
ध्ना प्रियदध्ने अल्लोपेन प्रियसक्थ्ना प्रियास्थ्ना प्रियाक्ष्णा इत्यादि सुधि सुधिनी सुधीनि सुधिया सुधिने त्या
दि एवं प्रध्यादयः मधु मधुनी मधूनि हे मधो॥ हे मधु पुनस्तद्वत् मधुना मधुन्यां मित्यादि ए
वं पुं स्त्र्याद्यादयः सान्वाक्षस्य सुवा सुमा॥ दाविति केचित् मान्वूनि सूनि इत्यादि सुलु
सुलुनी सुलूनि सुल्वा सुलुने इत्यादि प्रि यक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी प्रियक्रोष्टूनि स्त्र
यमावः प्रियक्रोष्टूणि हे प्रियक्रोष्टु हे प्रि यक्रोष्टो टादौ पुंवत् पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा प्रिय
क्रोष्टुना अन्यत्र तृज्वद्भावा नुम्बिधिप्रतिषेधेन॥ नुम् प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टवे प्रियक्रोष्टुने प्रि
यक्रोष्टुनां धातृ धातृणी धातॄणि हे धातः हे धातृ द्वितीयाप्रथमावत् धात्रा धातृणेत्यादि एवं ज्ञा
तृकर्त्रादयः एतस्य कानाद्येरा कस्वेकारा टीतस्य इनेव स्यात् प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि प्रद्युना प्रद्युने
त्यादि प्ररि प्ररिणी प्ररीणि प्ररया प्ररिणा प्ररीणां प्ररासि रित्यादि सुनु सुनुनी सुनूनि सुनावा
सुनुने त्यादि तः इत्यादंता नपुंसकलिंगाः तः होह: झलि पदांते वा हस्य ढः स्यात् हलूद्या

क्षितिसुलोपः जस्तु सर्वे लिट् लिड् लिहौ लिहः लिहं लिहौ लिहः लिहा लिड्भ्यामित्यादि स्त्रगिव
तिवर्णं लिट्सु दादेर्धातोर्घः हकारादेर्धातोर्हस्य घः स्यात् झलि परतः पदांते च एकाचो बशो भष्
झषंतस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे च परे प्रावृषिप्रतिकस्य संज्ञस्य झलि पदांते च धुक् धुग्
दुहौ दुहः दुहं दुहौ अंक इत्यादेः कासंज्ञा इत्यर्कः कर्षकतरो कर्मधारयः इतरः साक्षेपस्यैकैव
संज्ञा ज्ञेया तेन नामादावचिन संज्ञैवन पदसंज्ञा॥ अतो धात्वंतस्य अस्य तपूर्वा संनेन दुहः दुहा धु
ग्भ्यामित्यादि वर्णं वर्णं धुक्षु वाऽऽहसुहृदुह॥ जिह्वां ग्रहां हस्य वा स्यात् झलि पदांते च धुक्
ध्रुक् ध्रुट् ध्रुड् द्रुहौ द्रुहः द्रुहं द्रुहौ द्रुहः द्रुहा ध्रुग्भ्यां ध्रुक्षु ध्रुट्सु एवं मुह स्नुह
ष्णिहः वाह अहस्पस्य वहो वा शाक्षस्य अद्रू स्यात् टइत् पचधत्फटसु इति वृद्धिः विश्वौह
॥ विश्वौहेत्यादि शेषं लिहवत् कवि संते सवर्णे दीर्घः तुराट् तुराड् तुराहौ तुराहो तुराहः
तुराहं तुराहौ तुरहः तुरहेत्यादि शेषं लिहवत् तस्यानडुहो रागमः अनयो सर्वनामस्थाने आ
मुस्यात् सर्वो दातः स्यावनडुहः अमन्त अमस्यात् सोपरे सोर्लोपः संयोगांतस्य लोपः अमूविधि
सामर्थ्यात् नस्त्यं स्थितिदशे न संयोगांतस्य लोपस्यासिद्धिस्यात्र लोपेन अनड्वान् अमसंबुद्धौ
तत्र नडहोः संबुध्यमस्यात् अमोपवादः हे अनडुन् अनड्वाहौ अनड्वाहो अनड्वाहः अनडु

हे अनड्वाहो अनडुहः अनडुहा वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः सांतवस्त्रंतस्यसंमादेशदःस्यात् झलिपद
न्तः पदांतेच अनडुद्भ्या मित्यादि सांतेतिकिं विद्वान् नदंतविधिरत्रेष्यते शिखानड्वाहो शिखान
ड्वाहः अनडुहः स्त्रियामामवानाम्यः गौरादीत्पाठात्ङीप् अनडुही अनड्वाही श्वेतवाङ्क्वक
त्राखकरारडाशवयाजां डस्य पदांतस्य इतिवाच्यं डदत् दिवमामध्यादिवस्यापिसेलोपः अत्वसंतस्य
धातोः अत्वसंतस्यासंबुद्धौ उपधायादीर्घःस्यात् अ॥ संबुद्धौसोमंतुधातोः श्वेतवाः श्वेतयाः पुरोडाश्च
यतेश्वेतदीर्घः संबुद्धौ निपात्यते वकाराङ्क्यं ग्राः हेश्वेतवाः वेति केचित् हेश्वेतवः श्वेतवा
हौ श्वेतवाहः श्वेतवाहं श्वेतवाहौ अदूवा स्येतिकेचित् श्वेतौहः श्वेतवाहः श्वेतवा
हा श्वेतौहा श्वेतवोभ्यां श्वेतवोभि रित्यादि श्वे नवस्तु श्वेतवःसु इस्यपदोरुते सहेःसाढस्य
साढरूपस्यसहेःसमासर्वनः तुराषाट् तुराषाड्॥ तुरासाहौ तुरासाहः तुरासाहा तुराषाड्भ्या मित्या
दि दिवउत् दिवःप्रातिपदिकस्य अंतस्य सोपरे तरत् अलोंत्यस्य अनल्विधावितिफलोस्तास्थित
स्येन स्थानिवद्भावाभावात् हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोप सुद्यौः सुदिवौ सुदिवः दिवोवाग्रहणमितिकेचित् सुद्याः
सुदिवं दिवउत् दिवोंतादेश उकारःस्यात् पदांतेच सुद्युभ्यां सुद्युभिः इति रेफांतचत्वारस्त्राद्यो नित्यं
बहुवचनांतः चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः २ षट्चतुर्भ्यश्च षट्संज्ञकेभ्यः चतुरश्च परस्यामो नुट् ण १७

॥ वाम्पम्पोच आपाग्रमः इकोयणचि अत्नोहीं ॥

॥रश्चियायथ्याराथसमपवियवसाः ॥२ ॥इदमस्तदायश्चनमकारस्यपकारः नभावइदस्अतिप्तीति त्यराद्यरोनस्तमकारा कारस्यगुणसंज्ञा ॥६
॥इस्सर्वेकरामुत्रपरामेरस्यामृतीतिविभ्रदे क्विपूर्वेतिक्विप्रत्ययः हर्वेवशादिसर्वोः अतुनाश्रिक्स क्विपूकलोः किंतिच अनुनासिकांतस्यो
पधायादीर्घोस्वतिझलादौक्किति परे ॥४

सं क्विये चतुर्णां रोषुपि सप्तमीबहुवचनेरोरेवविसर्गो नान्यरेफस्य षत्वं यस्य क्विबंतप्ने शरोऽसि प्रवि
परेशाराभासस्ते: चतुर्षु प्रियचत्वाः हेप्रियचत्व प्रियचत्वारौ इत्यादि गौणत्वेनुमृट्प्रेष्यते प्रियच
तुराम् प्रशान्स्यापदेवपरम सत्वर्णम् मोनोधातोः धातोर्मस्यनःस्यात् झलिपदांतेच मत्वस्यासिद्ध
त्वान्नलोपान प्रशान् प्रशामौ प्रशामः प्रशामम् प्रशामौ प्रशामः प्रशामा प्रशान्भ्या मित्यादि
॥२॥ नाद्यसक ॥ किमःकः किमःकस्यात् विभक्तौ अकच्सहित तस्याप्ययमादेशः कः कौ के कामदेशस्य संस्था
निवद्भावेनंगकार्यम् केन काभ्या मित्यादि सा इदमोमः इदमोमस्य मःस्यात् सौ त्यदा
द्यंतापवादः इदोय्युंसि इदम इद्स्थाने अयःस्यात्पुंसि सोर्लोपः अयम् त्यदाद्यत्वे
कृते अतोगुणे अपदांतात् अकाराद्गुणेपररूप: पररूपमेकादेशःस्यात् दश्च इदमोदस्य मः
स्यात् विभक्तौ इमौ इमे त्यदादेः संबोधनंनास्ति वः इमम् इमौ इमान् अनाप्यकः आदिति टा
इत्यारभ्यसुपः पकारेण प्रत्याहारः अककारस्य इदम इदोऽन्स्यादापिविभक्तौ अनेन हलिलो
पः अककारस्यइदम इदोलोपःस्यादापि हलादौ नाऽनर्थकेऽलोंत्यविधिः आद्यंतवदेकास्मिन् एकस्मि
न्क्रियमाणंकार्यमादाविवान्तइवस्यात् सुपिचेतिदीर्घः आभ्यां नेदमदसोरकोः अककारयो
रिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् एभिः अस्मै हेःस्मे पश्चात्लोपः अस्मै आभ्याम् एभ्यः अस्मात्

॥अनेनसूत्रेणइदोरस्यैवलोपेप्राप्तेनात्रेतिपाठः ॥३अलोंत्यस्येति विधिर्लोपरूपो न अनर्थकत्वात्तेन इदोलोप एवेतिभावः ॥३

॥अकुमाकिंचितकियादिकंविभक्तेकवितयुनतनन्पेनवाशेनान्यविधंतकित्याः॥१ ॥सर्वनामस्थानेचासंबुद्धौ इति उपधादीर्घः॥३
॥राजनइत्यस्यनलोपः सुपिचेतिसिद्धः स्यान्सु पीत्यनेनाविधेयतेमात्रमनविधेयम्॥४॥ ॥हल्ङ्याब्भ्य इति सोर्लोपः॥५

आभ्याम् एभ्यः अस्य अनयोः अस्मिन् अनयोः एषु ककारयोगेतु इमकेन इमकाभ्याम् इम
कैः इत्यादि क्विताद्यादेशाः क्विताद्यादेशो परत इदमेतदेपरस्यादेशः स्याद्वादेशो व
कंसंयुक्तंकिलोपो रवादेशः एतम् एतौ एतान् एतेन एतयोः उपधादीर्घः सोर्लोपः नलो
पः राजा संबुद्धौ नलोपोनस्यात् डौ संबुद्धौ च हेराजन् राजानौ राजानः राजानम् रा
जानौ अल्लोपः कर्मणि राज्ञः राज्ञा नलोपः सुप् स्वरसंज्ञा विधिषुकृति सुविधौ स्वरविधौ संज्ञा
विधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोसिद्धो नान्यत्र राजा अत्यादौ इत्यसिद्धत्वादात्रमेत्वमिस्तु
नस्यात् राजभ्याम् राजभिः राज्ञि राजनि इत्यादि प्रतिदिवन् अत्र नविधौ अ
ल्लोपस्योपधायां नेतिदीर्घविधौ स्थानिव आनात् वर्णीदीव इत्यादि नसंयोगाद्व
मन्तात् वकारमकारान्तात्संयोगात्परस्यानो कारस्यलोपोनस्यात् यज्वनः यज्वना यज्व
स्यामित्यादि ब्रह्मणः ब्रह्मणा इत्यादि अपि राजवत् सोवदन् हन्पूषार्यम्णाम् असंबुद्धौ
सोचोपधाया दीर्घः स्यात् नान्यत्र वृत्रहा हेवृत्रहन् एकाजुत्तरपदेणः धातिपदिकान्तस्य
वृत्रहणौ वृत्रहणः वृत्रहणं वृत्रहणौ होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु ञितिणितिप्रत्यये नकारेचपरे हन्ते
र्हस्य कत्वं स्यात् वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना

॥वुरूदनुत्राइत्यनेदः हन्तिर्हिंसा गत्योः वृत्रान्लिन्तपणपनं वत्यांणंरवानितिविग्रहे ×द्वितीं×१
न्तन्तवत्ततवानेत्वन्तेडुक्विप् इति क्विप्प्रत्ययः एकाजुत्तरपदेणः नसंख्या सलोपः ॥अनचिवेतिद्वित्वम्॥१

१८

॥वृद्धयर्थपृषमा॥२ ॥मघवानबहुलमितिबहुलग्रहणात् संयोगान्तस्यलोपस्यासिद्धत्वेननतेनसर्वनामस्थानेत्युपधादीर्घः॥२
॥धातोरुगितश्चेत्युगितोलोपिनोनंतरेन॥३ ॥श्वयुवमघोनामतद्धिते वकारस्यसंप्रसारणं इदं संप्रसारणसंज्ञं स्यात्॥४
॥संप्रसारणेमघवन्इति स्थितेसंप्रसारणे कारस्योकारेणपूर्वरूपैकादेशेमघउन्इतिजाते आद्गुणेमघोनः॥६

हलङ्याभ्यो मित्यादि एवं शार्ङ्गिन् यशस्विन् अर्यमन् पूषन् उक्षन् असः पूष्णि पूषणि पक्षेडौ हलोपो नेति
केचित् द्यषि मघवा बहुलं इत्येतस्मात् अत इत्यन्तादेशः कृत्यत् उगित्सर्वनामस्थानेधातोः अ
धातोरुगितो नलोपिनो सातश्नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थानेपरे सर्वनामस्थानपरेचेतिउपधादी
र्घः मघवान् इत्यादि सुटि राजवत् इग्यणः संप्रसारणं यणः स्थानेभूतोलाक्षीयाद्इक्संप्रसा
रणसंज्ञं स्यात् श्वयुवमघोनामतद्धिते अन्नन्तानामेषामतद्धितेपरे संप्रसारणं स्यात् संप्रसा
रणाच्च संप्रसारणादचिपूर्वरूपमेकादेशः स्यात् आद्गुणः मघोनः मघोना मघवस्या
मित्यादि अतद्धितेकिं माघवनं फलं अ नःअना श्वस्या मित्यादि युवन् शाद्धेत्व
स्यज्ञासूत्रे नसंप्रसारणे संप्रसारणं संप्रसारणे परतः पूर्वस्यणः संप्रसारणं न स्यात् इति
यकारस्यनेह अतएवज्ञापकादन्त्यस्ययणः संप्रसारणं यूनः यूना युवस्या मित्यादि अर्वा हे
अर्वन् अर्वणस्त्रसावनञः नञ्पूर्वकस्यार्वणस्तृ इत्यादेशः स्यात् असोऽत्ययेपरतः अर्वन्तौ अ
र्वन्तः अर्वन्तं अर्वतो अर्वतः अर्वता अर्वद्भ्या मित्यादि अनञ् किं अनर्वा अनर्वाणौ इत्यादि॥
यज्वन्वत् पथिमथ्यृभुक्षामात् एषां सौपरे आकारान्तादेशः स्यात् इतोऽत्सर्वनामस्थाने पथ्यादेरि
कारस्य अकारः स्यात् सुटि थोन्थः पथिमथोस्थस्यन्थादेशः स्यात् सुटि स्यानिवत्त्वात् नमो
नस्यादेशस्तेस्यान्विदादेशोनन्विधावितिस्थानिवत्त्वात्नात्ववः ततआहल्ङ्याब्भ्योदीर्घादिति सोर्लोपोनस्यादितिभावः॥१
॥पथीतिहलन्तसोइति...

॥कोष्ठाबहुलं॥ ... ॥१काव्य

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

॥ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ऋतौ यजतीति ऋत्विक् ... ॥२॥ पाठकाल ॥२॥

ल्लोपः पंथाः अपक्षादीर्घः पंथानौ पंथानः पंथानं पंथानौ समपदेह्नोपः समंडस्य पक्षादेष्टेह्नोपः स्या
त् पथः पथा ॥ पथिभ्यामित्यादि एवं मंथाः ऋभुक्षाः ष्णांता षट् उपदेशकाले णांतासंख्यानां ता
वषट्संज्ञास्यात् षड्भ्यो लुक् पंच ५ उपदेशकाले किं ज्ञातानि तदंतग्रहणमात्रस्यात् परमपं
च गौणत्वेतु न प्रियपंचानः पंचभिः पंचभ्यः ५ षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुट् नोपधायाः नांतस्योपधायादीर्घः
स्यात् नामि पंचानां परमपंचानां नगौणत्वे ॥ नुट् प्रियपंचां पंचसु एवं सप्तन् नवन् दशन् अ
ष्टनआ विभक्तौ अष्टन आत्वं स्यात् विभक्तौ अनुस्वारसवर्णौ युंक्ते युंक्तः युंक्त
म् युंक्तौ युंक्तः युंजा युग्भ्यामित्यादि असमासेकिं चोःकुः नलोपस्य कवर्गस्या
झलिपदांतेच परतः अष्टाभ्य औश् ऋताका राद्दृशः परयोर्जश्शसोरौश्स्यात् अष्टाभ्य
इतिदीर्घोच्चारणं ज्ञापकमात्वविकल्पस्य अष्टौ ५ परमाष्टौ गौणत्वेतुनात्वं प्रियाष्टा आत्वस्या
ताकादौ श्नं न प्रियाष्टानः आत्वाभावे अष्टाभ्यः ५ अष्टानाम् अष्टासु आत्वाभावे अष्ट ५ अष्टभिः अ
ष्टभ्यः ५ अष्टनाम् परमाष्टानाम् गौणत्वेतु प्रियाष्टाम् अष्टसु गौणत्वेप्यात्वम् ॥ जश्शसोरौशं
त्वेके प्रियाष्टाः प्रियाष्टौ जसि शसि च प्रियाष्टौ प्रियाष्टाः आमि नुट् प्रियाष्टाम् बोधहात्वात् ए
काके वृहद्वाइति संज्ञावः उश्च नर्वे लुत् लुद् लुभौ लुभः लुभम् लुभौ लुभः लुभा लुभ्यामित्यादि ऋ

॥ तदंतविधिरत्रेष्यते ... परमाष्टौ परमाष्टइत्यादि ॥५॥ ... प्रियाष्टा प्रियाष्टाः ... अथ प्रथमा ॥ प्रियाष्टा प्रियाष्टः प्रियाष्टाः ... अनेनवकारस्यलकारः ॥५॥ द्वितीया ॥ प्रियाष्टां प्रियाष्टौ ... ॥ अथ तृतीया ॥ प्रियाष्टा ... ॥ अथ चतुर्थी ॥ प्रियाष्टे ... ॥ अथ सप्तमी ॥ प्रिया...

॥ तृतीयेप्यधिकारे ॥२॥ युक्समाधौ च युज्यते समाधत्ते इति युक् ॥ ४ ॥ सूत्रांतरं विनैव यत्र सिद्धत्वनिपातनम् ॥ १ ॥
॥ अनुस्वारत्यदि परसवर्णः ॥ ६ ॥ ॥ सं युग्दिक्रुञ्चां एतेभ्यः त्रिभ्यः क्विन् विधीयते निपातनैः ... किंचिदर्थ

त्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुंचां च ऋत्विगादयः पंच क्विन्नंता निपात्यंते त्रिभ्यः क्विन् विधीयते अंचेः
सुप्युपपदे क्विन् युजिक्रुंचोः केवलयोः क्रुंचेर्नलोपो नावश्च निपात्यते कृदन्त एते इतः कृदति
ङ् अन्तिङ्जः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् वेरपृक्तस्य अपृक्तस्य वेर्लोपः स्यात् कृत्तद्धितसमासाश्च कृत
द्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञास्युः स्वाद्युत्पत्तिः युजेरसमासे युजेः सुमुत्पत्तिरसमासे सु
लोपः क्विन्प्रत्ययस्य कुः क्विन्प्रत्ययो यस्मात् तस्य कवर्गोन्ता देशः स्यात् झलिपदांते च युङ् अनुस्वारसवर्णौ
युंक्तौ युंक्तः युंक्तम् युंक्तौ युजः युजा युग्भ्या मित्यादि असमासे किं चोः कुः चवर्गस्य
कवर्गस्या झलिपदान्ते च सुयुक् सुयुग् सुयुजौ इत्यादि समाधेरर्थस्य युजेनात्वम् युज
कं समाधिमानित्यर्थः संयोगांतस्यलोपः खन् खञ्जौ इत्यादि व्रश्चभ्रस्जेति षत्वम् जश्त्व
चर्त्वे राट् राड् राजौ राजः राजम् राजौ राजः राज्ञा राड्भ्या मित्यादि एवं विभ्राट् देवेट् वि
श्वसृट् परिमृट् परिव्राडेः षः पदांते परिपूर्वपदेस्मति व्राजेर्धातोः षः स्यात् पदांते एवं विप्राड् परि
व्राड् सर्वसंन्यस्य व्रजतीति परिव्राट् विश्वस्य वसुराटोः विश्वशब्दस्य दीर्घोन्तादेशः स्यात् वसौ राट् श
ब्दे च परे विश्वावसुः विश्वाराट् ५ विश्वराजौ विश्वराजः स्कोः संयोगाद्योरन्ते च पदान्ते च संयोगस्य
दाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् झलिपरे स्टट् स्टड् रुत्वान्तं दश्मीति सस्यादेशः सुत्वं स्टञ्जौ स्टञ्जः

॥ विश्वस्य वसुराटोः ... ॥ ॥ ऋत्विग्दधृक् ... ॥६॥ ॥ स्कोः संयोगाद्योः ... ॥२॥
॥ विश्वामित्रः ॥२॥ विश्वान् राजते विश्वाराट् ॥२॥ ॥ झलिचपरतः झलिपरेषः संयोग... सकारककारयोर्लोपः स्यादित्यर्थः ...

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

॥ कृतो यजति कृञ्त्वा यजति कृञ्प्रयुक्तो वा यजति इति कैयटः ॥ १ ॥ कर्त्ता च सा गणपोः … मिति सूत्रे णकि ॥ १ ॥ थय तदेतस्त्यथवा: थेत वारित्या

इत्यादि क्विन्नतवाक्यस्यम् करिनक् य करिज्ञौ इत्यादि रात्सस्येति नियमान्नसंयो न्नलोपः नोंक्तः क्रु
र्क्‌ उर्य्यौ क्रुञ्जौ क्रुञ्जः इत्यादि अवयाः अवयाजौ अवयाजः हेअवयाः हेअवयः अवयाजं
अवयाजौ अवयोस्या मित्यादि त्यदाद्यत्त्वे पररूपत्वम् तदोः सः सावनंत्ययोः त्यदादीनां तकारदकार
रयोरनंत्ययोः सः स्यात्सौ परे स्यः त्यौ त्ये इत्यादि बांदिकाविति के सः तौ ते इत्यादि सर्वविति
परमसः परमतौ परमते संज्ञायां गौणत्वेचा नसर्वे सर्वे च त्यद् त्यदौ त्यदः अतित्यद् अ
तित्यदौ पत्‌ यद्‌ एषः एतौ एते इत्यादि अ आदेशे द्वितीया टौस्त्वेनः एनम् एनौ एता
न् एनेन एनयोः ङे प्रथमयोरम् युष्मद् अस्मदोः परस्य ङे इत्यस्य प्रथमा द्वितीययोश्च
अमादेशः स्यात् त्वाहौ सौ युष्मदस्मदोर्मपर्य्यं यन्तस्य त्व मा त्वा हा नादेशोस्तः सौ परे शे
षेलोपः आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्म दस्मदोरंत्यस्य लोपः स्यात् अतो गुणे अमि पू
र्वः त्वम् अहम् शेषेलोपे अलिंगत्वा द्विलोपो टापून अहं स्त्री परमत्वम् अतित्वम् परमाह
म् अत्यहम् युवावौ द्विवचने द्विवचनस्येत्यर्थग्रहणं द्व्यर्थवाचिनो युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य युव
वौ स्तः प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां प्रथमा द्विवचने परे युष्मदस्मदोराकारान्तादेशः स्यात् भाषा
याम् युवाम् आवाम् मपर्यंतस्य किं साकच्कस्य मा भूत् युवकाम् यूयवयौ जसि युष्मदस्म

॥ आज्ञादेशे अतो गुणे च मत्विशेषे लोपइति अत्वदलोपे चकृते त्व अ स् अह अ स् इति स्थिते अतो अमि पूर्वः अम् अहम् ॥ ४ मतान्तरेणात्वं अति अस्या शेषे लोपो न चेति तस्मा दंत
(आतो लोपइति परूपं स्यात् ॥ त्व० ४

॥ नक्तंहि विधिरन्ते अत्र तेन प्राधान्ये युरक्व अ अमत्व स्यातामू ॥ ५

॥ मपर्यंतइति युष्मद्र नियावत्‌ युष्माकद स्माकद इत्यतावन्म: मयुक्तं यस्य युवावा द्विरादेशौ मा भूत्‌ मा ऽति कांता स्यादि म पर्यंतस्याधिकारः ॥ ६

॥ द्वयोर्वचनं द्विवच नं इत्यर्थपरत्वान्निर्देशः ॥ ३

विनाकस्य ॥ २

…स्य दूत्र शुद्धे … मृत्‌ नानाद्वयोः … मावात्वे ॥

॥ द्विजमा … प्रथमा … द्विवचने … लोपः …

॥ भाषायां किं युवं वस्त्राणि पाका वा भार्ये इति वेदे ॥ २

२०

॥ एकस्य वचनं एकवचनं इत्यर्थपरत्वान्निर्देशः ॥ २ ॥ तस्याश्च मोन: पुंसि इत्यतेने नसिके किमकारो तादेशः ॥ ३ ॥ डे प्रथमयोरमु इत्यस्य पवादः ॥ ४ ॥ आदेः परस्येति
शस्य कारनः संयोगान्तलोपइति सकारस्य लोपः ॥ ४ ॥

दोर्मपर्यन्तस्य यूयवयौ स्तौ जसि शेषेलोपः यूयम् वयम् परमयूयम् अतियूयम् परमवयम् अ
तिवयम् त्वमावेकवचने एकवचन इत्यर्थः निर्देशः एकार्थवाचिनो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तः
द्वितीयायांच द्वितीयायां परतो युष्मदस्मदोराकारान्तादेशः त्वाम् माम् युवाम् आवाम् शसोन युं
ष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात् शमो पवादः आदेः परस्य संयोगान्तस्य लोपः युष्मान् अस्मान्
योचि युष्मदस्मदोरनकारान्तादेशः स्यात् अना दृशे अजादौ परे त्वया मया युष्मदस्मदोरनादे
शे युष्मदस्मदोरनकारान्तादेशः स्यात् अनादेशे हलादौ परे युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्मा
भिः अस्माभिः तुभ्यमह्यौ ङयि युष्मदस्म दोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि अमा
देशः शेषेलोपः तुभ्यम् मह्यम् परम तुभ्य म् परममह्यम् अतिमह्यम् युवाभ्याम् आ
वाभ्याम् भ्यसोभ्यम् युष्मदस्मद्भ्यां परस्य भ्यसोभ्यम् स्यात् शेषेलोपः अंगात्यलोपप्रवृत्ते पु
नर्नागाश्रयकार्यम् तेन एत्वं न स्यात् अभ्यमित्यादेशो वा युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् एकवचनस्य च
आस्यां पंचम्यकवचनस्य अत् इत्यादेशः स्यात् त्वत् मत् युवाभ्याम् आवाभ्याम् पंचम्या अत् आ
भ्यां पंचम्याभ्यसोत् स्यात् युष्मत् अस्मत् तवममौ ङसि युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि
युष्मदस्मद्भ्यां ङसोम् आभ्यां ङसः स्यात् अश् आदेशः स्यात् शादि त् तव मम परमतव परममम

॥ स्यादेशो वा शेष इदं वचनं इति यस्ता वोक्तं तद्भूमत् शेषेलोप इत्यस्य ऽनादेशाविभक्तौ च प्रवृत्तेः … स्यादेशः कथं न … इत्याशङ्क्य … शेषः … लोपो … आदेशः
मनविकारं यातीत्यर्थः ॥ २

॥ तवां इति स्विा त्यां युष्मद इत्यनेन प्र स प्तो ॥ १

ममस्यमानेऽइत्यादिनाब्धेः श्लोकाः॥ ममस्यमाने ममामामा वयवद्धेतेयुष्मदस्मदी के कश्चवश्चिनीद्वि मकद्वेवाचदतश्चैत। ममामस्यार्थाद्वित्रिष्वं मोन्यसंख्या श्चेत् युष्मद
स्मदर्थगत संख्या विरुद्ध संख्या युक्तं भेतद्यथा क्रामप्यायुवाविो च भिमवतः एतदुक्तं भवति यत्र ममाने युष्मदस्मदी द्विवत्रित्रिष्वमर्थं प्रतिपादयतः ममौमा
मा तु एकवचनं न कुवचनं वा भवति तदापि युवावौ भवतः; यथा युवामतिक्रान्तं अतियुवाम् युवामतिक्रान्तान् अतियुवानिति वा अत्यय ग्रहणेन त्वनस्या

अतितव अतिमम युवयोः आवयोः आमिसुटिक्विते मामाकम् आत्स्यांसुट्सहितस्यामआ
कमूस्यात् युष्माकम् अस्माकम् त्वयि मयि युवयोः आवयोः आवम् युष्मासु अस्मासु १ सु
समस्यमानाद्येकत्व वाचिनी युष्मदस्मदी ममासाद्यमिसंख्याश्च त्वाद्युवावावमावपि २ सु
ङस्डेङसुपरतः आदेशाः स्फः सदते त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावित्ति ३ एतेपरत्वाद्
धन्ते युवावौ विषयेस्वात्के त्वमावपिच बाधान्ते (विवक्षुर् युष्मदः) पूर्वविप्रतिषेधतः ३ द्विकसंख्यः समासार्
थो बकार्थे युष्मदस्मदी तयोरद्विकतार्थत्वा (मादेयदुणश्वर्धैर दणी कारविवक्षण) न्नयुवावौ त्वमोनंच ४ त्वांमांवा अतिक्र
न्त इति विग्रहे अतित्वम् अत्यहम् अ (मिति अयुष्मोस्मदोरात्मश्रुम दस्माद्योरकार्थान्तन्तनक) तित्वाम् अतिमाम् अतियूयम् अतिव
यम् अतित्वाम् २ अतिमाम् २ अतित्वान् अ (त्या न्तुमारणे दादरणन्या) तिमान् अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्या
म् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः अतिमाभिः आ.. तुभ्यम् अतिमह्यम् भ्यामिष्वायत् अतिभ्य
स्यम् अतिमभ्यम् अतित्वत् अतिमत् भ्यामिष्वायत् भ्यसौऽभ्यमितत् अतितव अतिमम अतित्व
योः अतिमयोः अतित्वाकम् अतिमाकम् गोणतायाम समर्वनामसेनसुटस्त्वात् सामआक
मित्यस्याप्रवृत्तेर्यो वीति यकार इति केचित् अतित्वयाम् अतिमयाम् अतित्वयि अतिमयि
त्वमिष्वायत् अतित्वासु अतिमासु युवांआवांवा अतिक्रान्तः इत्यत्र सुजसेटस्सुष्वायत् अ
विषति बंधेपरमित्यत्रेपरम शाश्वसे श्वनाचिद्यादित्यर्थः एवंमर्थग्रहणेन प्रयोजनयुक्तापाणिनापिकग्रहणेन्यतिकेरेसुस्त्वेनदोषमांहादिकसंख्याऽइति यदायुष्मदस्मदी बद्धोर्थे बकु
वचित्रिषार्थवाचीनी ममामार्थस्तुद्विसंख्या एकसंख्या वातदाद्विवचनपरत्वेपियुवावौ न स्तः एकवचनपरत्वेपियमौ नस्तः कुतो नस्तः इत्यत्रहेतुमाह तयोरिति तयोर्युष्मदस्म
दोर्द्विकैकवाचित्वाभावात् अद्वार्थत्वात् युवावौ न अनेकार्थत्वाद् त्वमौ न अतोऽर्थग्रहणं भी ष्यते पाणिनापिकस्यत्वग्रहणस्याद्विविधसंग्रहस्तिसावः तदुक्तं कात्यायनेन

संख्ये पि युष्मदस्मदोर्मपः पर्वेद्वकात आदेशाऽइत्याह त्वाहाविन्यादि त्वाहौ मायूयवयौ जसिजुम्यमह्यौ ङयितवममौ ङसीति क्रमेण द्वय; नत्वर्थमात्रापेक्षयेमांतत्रा ग्रातश्च त्वावादिभिरतेत्वाध्यु नांनत्वेषां विधिस्वयर्थं मकारार्थत्यासमास्व काश्रयाद्विल्यात्त्रा क्या विपर्ययमाहएते ऽन्तिपत्ते शाहादयः स्वकेविषयेसुजसङे ऊमसु परतः युवावौ कमस्मूतौ बाधते त त्रहेतुः परत्वात् दिति विप्रतिषेधेपरंकार्यमिति वचनात् इत्यर्थः य द्युक्तंअन्तरंगात्युवाद यऽति तत्र विलग्नश्र याद्वन बहिरंगस्य स्म तुल्यत्वात्मत्वेवेबाध्येनांन युवाव्वौ त्वमौ ज्ञते स्योविपरीतौकसंवाध्येते इत्यत्य आहा परा वप्यतोपूर्वैरप्यतेर्बाध्य ते कुतऽइत्याह पूर्वेवि

द्विवचनपरत्वाभावात् अतो द्विवचन इत्यर्थः निर्देशाश्चाभ्य इत्यर्थः तथा युष्मदस्मदी एकार्थ वित्रिषु मर्थप्रति पादयतः ममामातु द्वित्रिष्वुसंख्यावच्छा नुद्विवचनंबहुवच नं वात्पद्येन तदापि त्व मौ भवत इत्यर्थ उदा हणमाश्रीयते। त्वां मा तिक्रान्तोवा अति त्वा त्वामतिक्रान्तमिति एकवचन इति प्रत्य यग्रहणं ज्ञानस्यात् द्विवचन बहुवच नपरत्वात् यद्येवं सुजस्ङे ङस्सु आ युष्मदस्मदौ द्विधा त्वेयुवावौ एकार्थ वित्वाभ्याम् तां अ र्थग्रहणाद्वित्याश्रांग कपर्दे इरति सुजसि २१ तिसु नमड ङ उ सु एतेषु च र्ध्येविहिता आदे शा ग्रोमादेवसर्व।

अमु अहं अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवान् अत्यावान् अतियुवया अत्यावया भ्यामि अतियुवा
भ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवाभिः अत्यावाभिः भ्यसि अतियुवभ्यम् अत्यावभ्यम् ङसिभ्यसोः अ
तियुवत् अत्यावत् ङसि अतियुवयोः २ अत्यावयोः २ अतियुवाकम् अत्यावाकम् अतियुवया
म् अत्यावयाम् इतिकेचित् अतियुवयि अत्यावयि अतियुवासु अत्यावासु युष्मानस्मान्वा अति
क्रान्त इत्यत्र अअम् ऊङ्ग अतियुष्मान् अत्यस्मा न् अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतियुष्मया अत्य
स्मया भ्यामि अतियुष्माभ्याम् अत्यस्माभ्याम्॥ अतियुष्माभिः भ्यसि अतियुष्मभ्यम् अत्य
स्मभ्यम् ङसिभ्यसोः अतियुष्मत् अत्यस्म त् २ ङसि अतियुष्मयोः अत्यस्मयोः २
अतियुष्माकम् अत्यस्माकम् अतियुष्मया म् अत्यस्मयाम् इतिकेचित् अतियुष्मयि
अत्यस्मयि अतियुष्मासु अत्यस्मासु शेषं प्राग् वत्॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयो
र्वान्नावौ पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिद्विवचनान्तयोः क्रमात् वांनौ इत्यादेशौ स्तः
बहुवचनस्य वस्नसौ एकविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोः वस्नस् इतोतौ स्तः तेम
यावेकवचनस्य तादृशयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः तेमे इत्येतौ स्तः त्वामौ द्वितीयायाः ता
दृग्विधयोर्द्वितीयैकवचनान्तयोः त्वामा इत्येतौ स्तः श्रीशस्त्वावतुमापीह दत्तात्तेमेपिशर्मसः स्वामी।

त्वमपिहरिः पातुत्वामपिनोविष्णुः १ सुखंवांनौद्वयोर्ज्ञः पतिर्वामपिनौहरिः सोव्यात्क्लेनःशिवंवोनो
द्यात्केशवोस्तुवःसनः २ पदात्परयोः किं वाक्यादौ मास्तु वांपातु मांपातु आपादादौ किं युष्मान्
रक्षतु गोविंदो अस्मान् कृष्णः महाविष्णुस्तद्गुहणादि किंलोपेनित्यस्मदः युवयोः पुत्रा युष्मत्पुत्रः प
तेनप्रत्यास्त्यादेशा अन्यत्रादेशा वा न कर्तव्याः अत्रादेशो तु नित्यंस्मृदः धातानततत्वापत्यं तस्मैतद्य
स्तनमः नचवाह्यहैवयुक्ते वादिपंचकारयोगे नै तेआदेशाःस्मृः आवयोर्युवयोश्च श्रीहरिर्मामि
वरक्षतु साक्षाद्योगे असंनिषेधः युक्तयुक्तेतुन निषेधतः हरिश्च मेस्वामी पत्रपार्श्वानालोच्य।
न अन्वाकुष्टज्ञानार्थेकोतुस्तियोगेनित्यस्मदः। वनमाश्वांप्रतीक्षते युक्तयुक्तेपिनिषेधः स
कृत्स्नस्मपंश्यायति आलोचनंतु सकार्यंपत्रं तिषकुष्टा मत्स्वीयाः प्रथमाया विशाषा विद्य
मानपूर्वास्तुप्रथमांतात्परयोरन्वादेशोपिप्याते आदेशा। स्मृः सकृत्स्नमयहितनहरिस्त्वा ज्ञायतेसमा विशे
ष्यपूर्वसंबोधनेतरस्मृर्द्वच संबोधनंहिप्रत्यस्मात्संबोधनांतान्नेति इतिकेचित् देवास्मान्पाहिरक्ष्य
विष्णो स्मानरक्ष सर्वदा विशेषपूर्वात्तु हरिकृपालोमांपाहि ॥ असंबोधनपूर्वात्तु सर्वदारक्षदेवनः
च॥ सुपाद्सुपाद् सुपादौ सुपादः पादःपत् पाच्छब्दस्य भस्य पदादेशः स्यात् सुपदः सुपदा सुपद्
भ्या मित्यादि अग्निमत् अग्निमथौ अग्निमथः अग्निमथा मित्यादि प्रांच् इतिस्थिते किंनिरूते अ

५५

निदितां हलउपधायाः क्ङिति हलंतानामनिदितां उपधाया नस्य लोपः स्यात् क्ङितिक्ङिति उगिदचामि
तिनुम् संयोगांतस्य लोपः नकारस्य कुत्वेन ङकारः प्राङ् अनुस्वारसवर्णौ प्राञ्चौ प्राञ्चः प्राञ्चं प्रा
ञ्चौ अचः लुप्तनकारस्यांचतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् अचो लुप्तनकारांचतोपूर्वस्याणः स्यान्दी
र्घः स्यात् प्राचः प्राचा प्राग्भ्या मित्यादि प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः प्रत्यंचं प्रत्यंचौ प्रतीचः प्रतीचा प्र
त्यग्भ्या मित्यादि उगिदचामिति नुम् संयोगांतस्य लोपः अमुमुअङ् इतिस्थिते यणादेशः अमुमु
यङ् अमुमुयञ्चौ अमुमुयञ्चः आमादौ नुम् तावास्यादिति द्विधाप्रसंधिः अमुमुयचः अ
मुमुयच्या अदसंदमुयङ् अमुयङ् अदद्र्यङ् ङ् अदद्र्यङ् अदद्र्यञ्चौ अदद्र्यञ्चः आमादाववत्ति अ
दद्र्यत् अदश्चात्परस्यास्यांचतेरस्यइत्स्यात् अ दीचः अदीचा अदद्र्यग्भ्यां सम्यः समि अप्रत्ययां
तेवतौ परे समः सम्यादेशः स्यात् सम्यङ् सम्यञ्चौ समीचः समीचा सम्यग्भ्यां तिरस् अंच् इतिस्थि
ते तिरस्तिर्यलोपे अलुप्ताकारेंचतौ परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः अका
रलोपः स्मृर्वं तिरश्च तिरश्चा तिर्यग्भ्या मित्यादि प्रांच् इतिस्थिते नांचेःपूजायां पूजार्थस्यांचतेरुप
धाया नस्य लोपो न स्यात् अलुप्तनकारात्मन्नुम् प्राङ् प्रांचौ प्रांचः नलोपाभावाच्चस्यापि लो
पः प्रांचः प्रांचा संयोगांतस्य लोपः कुत्वेन ङकारः प्राङ्भ्यां प्राङ्क्षु कुंचः कुङ् इतिकुंच प्राङ् कुङ्

कुचधीजो गेहः

~ अनुस्वारययिपरसवर्णः ~

एवं प्रत्यङादयः क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुञ्चः क्रुञ्चं क्रुञ्चौ क्रुञ्चा क्रुङ्भ्यामित्यादि चोक्तः पयोमुक्
पयोमुग् पयोमुचौ पयोमुचः झलां जशोन्तेति चस्य कः संयोगेति सलोपः डस्यवर्ज्जे सुहृट् सु
हृड् सुहृदौ सुहृदः इत्यादि उगिदचाम् सांतमहतः संयोगस्येति दीर्घः महान् महान्तौ महान्तः
महान्तं महान्तौ महतः महता महद्भ्यामित्यादि अत्वसन्तस्य चाधातोरिति दीर्घः भवान् भवन्तौ भवन्तः नवर्ह ~
भवन्तं भवन्तौ भवतः भवता भवद्भ्यामित्यादि शेषं महद्वत् अत्वन्तत्वाद्दीर्घः धीमान् हे धी
मन् शेषं महद्वत् अत्र भवत् तत्र भवच्छब्दौ पूज्यार्थौ धीमद्वत् अत्रभवान् अत्रभव
न्तौ अत्रभवन्तः लक्ष्यार्थाः तत्रभवन्तः प न्तं तत्रभवान् तत्रभवन्तौ तत्रभवन्तः
विनापि लघ्वङ्गवदिति सिद्धं अवस्थाकारा वा हेलोः हेलसन् हेलसन्तौ हेलसमन्
शेषं धीमद्वत् ग्रसे अन्यत्र अन्यप्रकरणाया षष्ठिते तेऽन्ते समुदिते अभ्यस्तसंज्ञेभ्यः
नाभ्यस्ताच्छतुः अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् ददत् ददतौ ददतः इत्यादि जक्षित्यादयः ष
ट् षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तमः एते अभ्यस्तसंज्ञास्युः जक्षत् जक्षतौ जक्षतः एवं जाग्र
त् दरिद्रत् शकाशात् दीध्यत् वेव्यत् धर्मगुप् धर्मगुब् धर्मगुपौ धर्मगुपः धर्मगुभ्याः त्यद
दिषु दृशोऽनालोचने कञ् त्यदादिषूपपदेषु अनालोचनार्थात् दृशो धातोः कञ् स्यात् चात् क्वि २३

न् क्विन्नन्तत्वात् कत्वं तादृक् तादृग् तादृशौ तादृशः एवं यादृग् समानान्ययोश्चेति वक्तव्यं इति
क्विन् सदृक् सदृग् सदृशौ सदृशः अन्यादृक् अन्यादृशौ व्रश्चेति षत्वम् अस्य विट् विड् वि
शौ विशः विशा विड्भ्यामित्यादि नशेर्वा नशेः कवर्गोन्तादेशो वा स्यात् पदान्ते नक् नग् नट्
नड् नशौ नशः नड्भ्यामित्यादि नक्षु नट्सु अतेनाहादिकात् ङस् पुरोडाः पुरोडाशौ पुरोडा
शः पुरोडाः पुरोडाः पुरोडोभ्यां स्पृशोऽनुदके क्विन् अ नुदके सुप्युपदे क्विन् स्यात् घृतस्पृक् घृतस्पृशौ
घृतस्पृशः क्विन्प्रत्ययो यस्मात् विहितः तस्याप्य पि कुत्वं अपि पदान्तस्य कुत्वं स्यात् स्पृक् स्पृग्
स्पृशौ स्पृशः स्पृग्भ्यामित्यादि दधृक् दधृग् द धृग्भ्यामित्यादि रत्नमुट् रत्नमुड् रत्नमुड्भ्या
मित्यादि षड्भ्यो लुक् षट् षड् षड्भिः षण्णां षट्सु तदन्तग्रहणात् परमषट् परमषण्णां
गौणत्वे तु प्रियषषः प्रियषषां रूढप्रतिषेधस्यापि कत्वाभ्यासे इति भवम् वोरुपधाया दीर्घ ४६+
इकः रेफवकारान्तधातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदान्ते पिपठीः पिपठिषौ पिपठीर्भ्यां वा शरि
ति वा विसर्जनीयः सत्वपक्षे समस्पर्शे अस्य विसर्जनीयस्य शर्परेऽपि पठिष्यस्त्वां
परस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात् पिपठीष्षु विसर्जनीयपक्षे पिपठीःषु रात्सस्येति सलोपः चिकीः चि
कीर्षौ चिकीर्भ्यां चिकीर्षु दोः दोषौ दोषः दोषं दोषौ पद्दन्नोमासेति दोषन्नादेशः दोषः दो

~षडिति षष्णाः शेष
कत्वं तत्र तत्र
मोः मतो ता षडिति
षट्संज्ञायां षड्भ्यो लु
गिति तत्र मोः लुक्
वर्णा मिति षट् चतुर्भ्य
इति तदन्तग्रहणात्
मिकाइति वडनामिक
तदन्तग्रहणात् ति
लक्ष्यो लुगित्यत्र षट्
चतुर्भ्य इत्यत्र च तदन्त
ग्रहणात् परमषट् इ
त्यत्र लुङ् स्यादिति यदि
परमा षष्ठे षट् चेति गौ
णत्वे त्वित्यादि प्रिया
षट् येषां ते प्रियष
ट् इत्यत्र गौणत्वे तस्मा
न्नो लुक् प्रियषष्य
मित्यत्रानुवृत्तस्य च ति
गौणत्वे तयोर निषे
धात् ~६ अथः ~

॥घोड–

सः दोषा दोला दोस्यां दोषुन्या मित्यादि असत्वर्वे स्कोः संयोगेति कलोपंप्राप्ति कत्वस्यासिद्धत्वात्
निविट् निविड् निविड्डौ निविड्डः निविड्भ्यां निविड्सु स्कोरितिकलोपः तट् तड् तड्डौ तड्डः
तड्भ्यां तट्सु संयोगांतस्यलोपः पिपक् पिपग् पिपक्षौ पिपक्षः पिपग्भ्यां पिपक्षु एवं गोरट्
गोरक्षौ गोरक्षः रक्षते संयोगांतलोपइत्येके स्कोरितिकलोपंप्राप्तिकत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगां
तस्यलोपः गोरग् स्कोरितिकलोपंप्रतिकृत्वस्या सिद्धित्वात् संयोगांतस्यलोपः पिनपग् पिन्प
क्षौ पिपक्षः पिपग्भ्याम् पिनपक्षु एवं सुपक्षादी र्घः सुपीः सुपीसौ सुपीर्भ्यां सुपीषु सुपीस्सु
विद्वान् हेविद्वन् विद्वांसौ विद्वांसः विद्वांः सं विद्वांसौ वसोः संप्रसारणं वस्वंतस्य
संप्रसारणं स्यात् पूर्वरूपत्वं षत्वं विदुषः विदु। षा वसुअसु इति दत्वम् विद्वद्भ्या मित्यादि
पश्विवान् पश्विवांसौ वस्वंत्वादिड्त्वात्वः पेत्तुष पेत्तुषा पश्विवद्भ्या मित्यादि जगन्वान् जग
न्वांसौ जगन्वांसः वस्वंत्वेतति सिद्धस्यान स्यमगंगमहनजनखोरनघसांलोपः क्लित्यडि एषामु
पधायाः लोपः स्यात् ऽजादौ क्लिति नत्वडि जग्मुषः जगन्वद्भ्यां जगन्वद्भिः एवं जघन्वान् सांतम
हतः इति महच्छब्दस्य सांतस्य यात्संतान्नातोर्नदीर्घः सुहिन् सुहिंसौ सुहिन्भ्यां ध्वत् ध्वसौ ध्वसः ध्व
सा ध्वद्भ्यां एवं स्रत् उक्कशाः उक्कशासौ उक्कशासा मित्यादि पुंसः सुट्ट् पुंसौ समस्य असुङा ५४

॥विद्वस्तोने
लटः शत्रादे
शः कर्त्तरि
शप् आदि
त्वन्तात्स्पः
शप्लुक् वि
दे आउवसुः
उकारइगि
कार्याः वृप
वत्सपवि
द्धम्॥

देशः स्यात् उशनितौ उमान् उमांसौ उमांसः शसादौ संयोगांतस्यलोपे सौ उत्वारे व्याप्त्यांतस्य
तिएरसवर्णो उमूत्या मित्यादि ऋउशन समित्यनङ् उशना उशनसौ उशनसः संबुद्धौवानङ्
वाच्यः नलोपश्च हेउशनः हेउशनन् हेउशन उशनोभ्या मित्यादि अनेहाः अनेहः अनेह
सौ एवं पुरुदंशाः वेधाः वेधसौ हेवेधः इत्यादि अधातोरित्यकेनदीर्घः सुवः सुवसौ सुव
सः सुवोभ्या मित्यादि सुवस्सु सुवःसु अद सअ सुलोपश्च अदसअकारांतादेशः स्यात्
सोपरे सुलोपश्च तदोः समाविदिदस्यासः। असौ अवप्रतिषेधः साकच्कवाहावकव्यं
माऽवंत्व यहोमासाव तदा मात्परस्य ष्वं असुकौ असुकः त्यादाद्यवं पररूप
त्वं अदसोर्मेदादुदोमः अदसोऽसेतस्यद्या। त्परस्यउवर्णः दसात्वमः स्यात् स्थानेंतरतम
इति कत्वस्य ऊत्वं दीर्घस्य दीर्घऊकारः अमू जसः शीत्वविः आद्गुणः एतईक्कउवचने अ
दसो दात्परसौ तईत्वमात् दस्यमः अकार्यो कौ अमी पूर्वत्रासिद्धन्यायेन विसक्तिकार्यं प्राक्
पश्चादुत्वमत्वे अमुं अमू अमून् उत्वमत्वेकृते घिसंज्ञायां नात्वाव अमुनानात्वाविकर्त्तव्ये मत्वेच
मति कृत्वोनासिद्धः स्यात् अमुना अमूभ्यां नेदमदसोरकोः अमीभिः अमुष्मै अमूभ्यां अमीभ्यः अ
मुष्मात् अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्य अमुयोः अमीषां अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु इतिसांताः पुंलिं

॥एवंत्रैनपदा
यैवेतनैः॥

॥उद्दत्॥

॥ऊलाहौव
ऊवचनेति
एकारः एवी
वऊवे॥

॥इस्यदः॥२

॥दिवउभितद्ध ऽिवतः॥२

गाः नद्योः नद्योरिस्यश्चः स्यात् जलिपदांतेव उपानत् उपानहू उपानहौ उपानह्या मित्यादि क्वि
न्नंतत्वात् कत्वं उष्णिक् उष्णिग् उष्णिहौ उष्णिहा मित्यादि दिवऊत् द्यौः दिवौ दिवः द्यां दिवं
दिवऊत् उत्वर्णेपदस्वरे दिवऊदितिकेचित् कृणूनु अन्यत्रदिवौ द्यौः गीः गिरौ वक्रस्वतत्वादेश
स्वस्याद्विवान्नडीपू चतस्रः २ चतसृभिः चतसृभ्यः चतसृणां चतसृषु किमः कादेशः टापू का
के काः इत्यादिसर्वावत् यन्मो इदमोदस्य यः स्यात् सौपरे इयं इदमोमः त्यदाद्यत्वं टापू
इमेतिमः इमे इमाः इमां इमे इमाः अन द्विशः अनया हलिलोपः आभ्याम् आभि
: अस्यै आभ्यां आभ्यः अस्याः आभ्याम् आभ्यः अस्याः अनयोः आसां अस्यां अ
नयोः आसु अन्वादेशात् एनां एने एनाः एनया एनयोः स्रक् स्रजौ स्रजां त्यदाद्यत्वं
टाप्स्यात् स्या त्ये त्याः इत्यादि सर्वावत् एवंत दृ एतद् यद् वाक् वाचः वाचां अप्शब्दो नित्य
बहुवचनांतः अपन्निति दीर्घः आपः अपः अद्भिः अपस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये परे अ
द्भिः अद्भ्यः अपां अप्सु दिक् दिशौ दिशः दिशां एवं दृक् दृक् दृशौ दृशो श्व वक्तव्यमिति क्विन्
त्विट् त्विड् त्विषौ त्विषः त्विड्भ्यामित्यादि सजूः सजुषौ सजूर्भ्यामित्यादि एवं आशीः आशिषौ आ
शिषः असौ त्यदाद्यत्वं टापू औत्वविधि उत्वमत्वे अमू अमूः अमुया अमूभ्यां अमूभिः अमूष्यै २५

॥किमस्य इति स्थिते सो लुकि कृते न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधान् किमः कः इति वित्त को परतो विधीयमानः कादेशो न लवतात्पर्यः के कानीति कादेशो कृते तानवत्प्रक्रिया॥४

अमूभ्यां अमूभ्यः अमुष्याः अमूभ्यां अमूभ्यः अमुष्याः अमुयोः अमूषां अमुष्यां अमुयोः अमूषु
इति हलंता स्त्रीलिंगाः स्वमोर्लुक् दत्वं स्वनडुत् स्वनडुद् स्वनडुही चतुरनडुहोरित्याम् स्वन
डुांहि पुनस्तद्वत् शेषं पुंवत् वाः वारी अजलंतत्वान्नुम् वारि चत्वारि नलुमतेति कादेशोन
किं के कानि इदं इमे इमानि अन्वादेशे अमोलुकि एनदिति वा एनत् एने एनानि शेषं पुंव
त् ब्रह्मसंबुद्धौ वानपुंसकनलोपो वक्तव्यः हे ब्रह्म हे ब्रह्मन् ब्रह्मणी ब्रह्माणि अहन् अह
न्नित्यसारुः स्यात् पदांते रुत्वस्यासिद्धत्वेन न लोपाभि अह्नानलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः अह
: विभाषाङिश्योः अह्नी अहनी अहानि अहः अहोभ्यां दंडि दंडिनी दंडीनि स्रग्वि
णं ग्रो एषामंगानामुपधायाः दीर्घः स्यात् नं शौपरे दंडिनी बहुवृत्रहाणि बहुपूषाणि
असृजः पदांते कत्वं स्रजः क्विन्विधानात् वि श्वसृजादौ कत्वं प्रतिषेधोयं असृक् असृग्
असृजी असृंजि पदन्निति असन्नादेशः असन् असानि असृजा अस्ना असृजां असनां अ
र्क् ऊर्ग् ऊर्जी ऊर्जि नुमन्वेति केचित् ऊर्ज्जि ऊर्ज्जि बहु ऊर्जि नुमप्रतिषेधः बहु ऊर्जि कुला
नि अंत्याल्पूर्वं नुम् इहांत्य केवलं ऊर्ज्जि त्यत् त्ये त्यानि तत् ते तानि यद् एतद् अन्वादेशे तु
नपुंसके वचने एनदितिवाच्यम् एनत् गवाक् समंज्याः अकारलोपः गोची गवांचि

॥गवाक् दशरूपाणि लिंगविशेषाणि तेदतः अ
संधा १ अवजर पक्षरूपे २ नवाधिकशतं मतं
संबोधन युक्ते प्रेषमे कवचनेस्मो कतः अष्टादशाष्ट॥

डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

तिर्यग् तिर्यग् तिरश्ची तिर्यंचि एवं यकृत् यकृती यकृंति पद्यन्निति वा यकन् यकानि यकृता य
क्ना यकृद्भ्यां शकृत् शकृती शकृंति शकानि शकृता शक्ना शकृद्भ्यां शकभ्यां ददत् ददती एवं
जक्षत् जाग्रदादयः ऽदत् आच्छीनद्योर्नुम् अवर्णान्तात्परस्य शतुर्नुम् वा स्यात् शीनद्योः परयोः
तुदंती तुदती तुदंति भात् भांती भाती पचत् शप्श्यनोर्नित्यं शप्श्यनोः परस्य शतुर्नुम् स्यात् शीन
द्योः परयोः पचंती पचंति दीव्यत् दीव्यंती ॥ दीव्यंति स्वप् स्वपी अप्तृन्निति पूर्वः स्वांपि
स्वपा स्वब्भ्यां स्वब्भिः रुद्रं धनुः धनुषी सांतमं इत्युति दीर्घः उमुविसर्जनीयेति षत्वं धनूं
षि धनुषा धनुर्भ्यां एवं हविः पयः पयसी प यांसि पयसा पयोभ्यां पयोभिरित्यादि
अदः विभक्तिकार्ये अमू अमूनि शेषं पुंवत् ॥ इति हलंताः नपुंसकलिंगाः स्वरादिनिपात
मव्ययं स्वरादिनिपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः स्वर् अं तर् प्रभृति प्रातर् पुनर् सनुतर् अस्तम् दर्शने उ
च्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् समया निकषा ऋते वर्जने स्वयं वृथा युगपत् अधस् पृथक् ह्यस्
श्वस् आरात् दूरात् दिवा रात्रौ सायं चिरं मनाक् ईषत् जोषं तूष्णीं बहिस् आवस् आविस् न
क्तं नञ् हेतौ इद्धा अद्धा सामि वत्प्रत्ययांतं च ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् तिरस्
अंतरेण अंतरा ज्योक् शं सहसा विना नाना स्वस्ति स्वधा स्वाहा अलं वषट् अन्यत् अस्ति २६

उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मृषा मिथ्या मुधा पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् बलात्कारे आ
वह्लिकं अस्तीहले साकं सार्धं सह नमस् हिरुक् धिक् तसिलादितद्धित एधाच् पर्यंतः कृत्वस् सुच्
शस् तसी आम् शालौ अथाश्चि एते प्रत्ययाः अथ आम् प्रताम् प्रशान् प्रतान् माङ् इति स्वरादिः च ॥ मङ्गादे ॥२
वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् कूपत् वर्त् कच्चित् यत्र तत्र नह हंत माकिं नकिं माङ् नञ्
यावत् तावत् त्वै न्वै रै श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा शम् तथा हि खलु किल तथाहि अ
थ सु स्म अस्मि अइउऋॡएऐओऔ आङ् अमा नो ना प्रतिषेधे ईषत् अकस्मात् आहद् आतं
कवेलायां माङायां यथा किं यत् हहा हे पाट् प्याट् आहो अहो नहमस्य ता
हि उताहो अमि बूहि मम इति इव चेत् फट् वषट् यदि हो हि हुंह इह तत् अहोस्वित्
उपरि मिम् किम् हिम् मां शुकं अशुकं मंदिः कं शं नो चेत् जातु कथं कुत कुत्र अतु अ
व शश्वत् हि हाहो शंवट् दिष्ट्या पशु सह आ आनुषक् अंग फाक् खाक् अरे बद्धवाहु
ऊं अं खं खुवे उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च तूयम् अलं सुष्ठु कामं पुरस् आशु तर्हि
रहस् सपदि इत्यादयो निपाताः प्रादयश्च कुतो अद्य इत्यादयोऽन्ये प्रयोगवशात् ज्ञेयाः तद्धि
तश्चासार्वविभक्तिः यस्मात्सर्वविभक्तेरुत्पत्तिः स तद्धितोऽव्ययम् स्यात् ततः यतः यत्र तत्र

+शुद्रीशुंद्रस्य भार्या स्यात् शुद्रा तज्जातिरंगना आभीरी तु महाशुद्री जातिपुंयोगयोः समा ४

ऋनमजंत: ऋश्योपांत: पजंतश्च सोव्ययं स्यात् स्मारं स्मारं जीवमपि बध्वा कांता शुक्रमुनः पतेः
व्ययसंज्ञास्फ: कृत्वा ब्रह्मितो विस्तृपः अव्ययात् दापुसुपः अव्ययात्परस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् उक्तंच
सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययं १ वष्टि भागुरिरल्लोप
मवाप्योरुपसर्गयोः आपं चैव हलंतानां यथा वाचा निशा दिशा २ अवगाहः वगाहः अपिधानं
पिधानं इत्यव्ययानि अजा द्यतष्टाप् अजादिगं स्यादकारांताच्च टाप् स्यात् स्त्रियां आनिति
सामान्यार्थः तदविधानार्थश्च अन्यथा या कृतः अनेकतो नाप्राप्तौ नस्याया
तां अजाकृति: डीप् निषेधार्था अजा एड का कोकिला अश्वा चटका मूषिका
बाला होढा पाका वत्सा मंदा विलाता मध्यैः सर्वा हलंताच्च नावा वाक् दिशा दिक्
तपरं किं सोमपाः शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः शूद्रा जातिः किं शूद्रस्य स्त्री शूद्री अमहत्पूर्वेति किं
महाशूद्री अत्र षकरणे तदंतग्रहणात् मिषेति संसस्त्रा जिनशाणपिंडेभ्यः फलात् संफला इत्यादि
गक फलीतिकवित् संत्रास्काडप्रांतशतैकोस्य: पुष्पात् सत्पुष्पा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमेति पुं
योगेपि कोकिला जातावपि मूलान्नञः अमूला ऋन्नेभ्यो डीप् कर्त्री दंत्री अवति राज्ञी स्रनी
मघोनी मघवती इगितश्च यथा कथंचिदुगितः शब्दात् स्त्रियां डीप् विदुषी श्रीमति नवती शपश्यनोनित्यं य मु३

नतु अबाचरा केन सूत्रेण विधीयते। उच्यते आबादाने कवन् तेणू आतोव निपुकानिपुशानिवनिपुवन्यय: उणव नूइति स्थिते वनोरचेति सूत्रेण ईप्रत्य
यस्य रांतादेश: उगल् वरूई। इति स्थिते णत्वातुनातिशाकेतिसूत्रेण णकारस्य आकारः तत्रावर्ई इति सिद्धं गुणः उपचोयवायावः अजह
नैपरं भावति॥

वंती दधंती आहीनद्योर्नुम् सांती शाती कुर्वंती कुर्वती धांता कगितोन डाणावत् पर्णाक्षत् ऋन्नेभ्य
ष्टः शावी मतंवी तिरश्ची असुमुक्ष्नी प्रदीवी वनो र च वनांतात् स्त्रियां डीप् स्यात् र चांतादेशः अ
वीवरी धीवरी हरिश्चरी वनान इस: राजयुध्वा मद्द् युध्वा बहुशो हे सा बहुधीवा बहुधीवरी पा
दोन्यतरस्यां पादंतात् बहुव्रीहे: स्त्रियां डीप् स्याद्वा द्विपात् द्विपदी टाप् ऋचि ऋचिवाच्यायां पद
तात् टाप् स्यात् नडीप् द्विपदा ऋक् नषट्स्वस्रादि भ्य: पंचनतस्त्र: पंचतान्नलोपे कृतेपि ज्ञांता षट्
इति षट्संज्ञां प्रति नलोप: सुप्स्वरेति नलोपस्य सिद्धत्वात् षट्स्वस्रादिभ्य: टाप् नडीप्
मनः मन्नंतात् स्त्रियां नडीप् सीमा सीमानौ अतिमहिमानौ अनो बहुव्रीहे: नडीप्
बहुयज्वा डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां मन्नंता दा नंतात् बहुव्रीहेश्च डाप् स्यात् वा बहु
सीमे बहुसीमानौ बहुयज्वे बहुयज्वानौ अ नोपधालोपिनोन्यतरस्यां अन्नंतात् बहुव्रीहे
रुपधालोपिनो नाडीप् स्यात् पक्षे डाप् बहुराज्ञी बहुराजानौ बहुराजे प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इ
दाप्यसुप: प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकार: स्यादापि परे स आप् सुप: परोनचेत् सधि
का कारिका अत: किं नौका असुप: किं बहव: परिव्राजका यस्यां शालायां सा बहुपरिव्राज
का मामकनरकयोरुपसंख्यानं मामिका नारिका त्यक त्यपोश्च उपसंख्यानं दाक्षिणात्यका नया

प्रत्ययस्थात्ककारा त् किं शाका कथं शकनोत्युप: शाका शक्नोतीति शाका शकशाको शक प्रत्ययः शक: स्त्रीलिंगत्वाद्दाप्

शका नतु अबत्याया स्थात्पूर्वेतिसूत्रेण शा: का: श्स्य इकारक थेंनन वतेव शिका इति चेत्रोच्यते अत्र प्रत्ययस्थककारो ग्रथेनवर्तते किंतु धातो
रेव ककारो वर्तते तस्मात् अकार स्य इकारो न भवत्येव शिकान भवति किंतु शाका एवं भवतीति सिद्धं ॥ ३ ॥ २ ॥

सयोः न कात्पूर्वस्य अतः इत्वं स्यात् यका सका त्यकनश्च प्रतिषेधः अधित्यका उपत्यका आ
शिषि वुनश्च जीवका नन्दका उत्तरपदलोपे न देवदत्तिका देवका यज्ञदत्तिका यज्ञका क्षिपका
दीनां न क्षिपका ध्रुवका चटका तारका ज्योतिषि त्यारिका अष्टकापि तृदेवत्ये अष्टिकान्या सू
तिकादीनां वा सूतका सूतिका पुत्रका पुत्रिका वृंदारका वृंदारिका उदीचामातः स्थाने यक
पूर्वायाः यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययस्याकारस्य स्थाने यो अकारः तस्य कात्पूर्वस्य इकारः स्याद्वा
अपि परे कणितिक्रमः आर्यका आर्यिका चटका चटकिका आतः किं सांकाश्ये
भवा सांकाश्यिका यकेति किं अश्विका स्त्रीप्रत्ययः किं शुभं यिका यकपूर्वा
त्वं सुनयिका सुपाकिका भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि एषामत इद्वा स्यात् नञ्पूर्वा
णामपि भस्त्रका भस्त्रिका अभस्त्रका अभस्त्रिका द्वके द्विके एषका एषिका एतयोर्नञ्
पूर्वयोर्नेत्वं अनेका अद्वके भस्त्रादेरुपसर्जनत्वेऽपीष्टं निर्भस्त्रका अभाषितपुंस्काच्च एतस्मा
दतः इद्वा स्यात् गंगका गंगिका अगंगका अगंगिका परमगंगका परमगंगिका नञ्पूर्वादेवेति
त्वं अतिषड्किका आदाचार्याणां अभाषितपुंस्कादतः स्थाने आद्वा स्यात् अंगगका पक्षे पूर्वोक्तं
अक्षेप्स्वकस्यत्र भ्रुकिका टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ख्युनाम् टित् २८

टितो अनुपसर्जनेभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यात् यस्येति च कुरुचरी नदट् नदी सौपर्णेयी ऐन्द्री औत्सी ऊरुद्वयसी
ऊरुदघ्नी ऊरुमात्री पंचतयी ठक्ठञोः आक्षिकी लावणिकी यादृशी इत्वरी आढ्यंकरणी अनु
× चौरी – पसर्जनात् किं बहुकुरुचरा तपि केचित् कश्चिन्न नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् स्त्रैणी
पौंस्नी शाक्तीकी तरुणी तलुनी यञश्च यञन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् अकारलोपे कृते हलस्तद्धितस्य ह
ल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य ईति लोपः स्यात् गार्गी वात्सी अन यञन्तान्न ङीप् द्वीपेन वाः द्वैप्या प्राचां
× चां × ष्फ तद्धितः यञन्तात्प्रातिपदिकात् ष्फः स्यात् स्त्रियां स च तद्धितसंज्ञः षः प्रत्ययस्य इत्यस्य षकारः
इत् स्यात् आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां प्रत्ययादेः फादीनां
आयन् एय् ईन् ईय् इय् एते क्रमात् आदेशाः स्युः ष्फः तद्धि तमिति प्रातिपदिकसंज्ञायां षिद्गौरादिभ्य
श्च षिद्भ्यः गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् स्यात् गार्ग्यायणी वयसि प्रथमे प्रथमवयोवाचिनो अदन्तात्
स्त्रियां ङीप् स्यात् कुमारी वयस्यचरम इति वाच्यम् चिरंटी वरमेव वधूः अदंतात् किं शिशुः कन्यायाः
न द्विगोः द्विगुसमासादन्तात् ङीप् स्यात् स्त्रियां पंचमूली अजादित्वात् त्रिफला अपरिमाणबिस्ता
चितकंबलेभ्यो न तद्धितलुकि अपरिमाणान्तात् बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोः तद्धितलुकि न ङीप् अश्वैः क्रीता
द्व्यश्वा पंचाश्वा द्विवर्षा द्विबिस्ता परिमाणं तु प्रस्थादिकं प्रमाणे द्विगोर्नित्यमिति काण्डान्तात् न क्षे

त्रे परिमाणान्ताद्विकाण्डान्ताद्धिगोस्तद्धितलुकि न ङीप् द्वे त्रे वास्य द्विकाण्डा भूमिः द्वे त्रे वा किं द्विकाण्डी
रज्जुः प्रकृष्टात्प्रमाणान्नास्तरस्यां प्रमाणान्नास्ति प्रकृष्टां तात् द्विगोस्तद्धितलुकि ङीप् वा द्विपुरुषी द्वि
पुरुषा ऊधसोऽनङ् ऊधसं तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियां बहुव्रीहेः ऊधसो ङीप् ऊधसंतात्
बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् स्यात् घटोध्नी दामहायनान्ताच्च संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च
स्त्रियां ङीप् स्यात् द्विदाम्नी द्विहायनी हायनांताद्वयसि ङीप् णत्वंच त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य वयसीति त्रिहायणी च
तुर्हायणी वयसोऽन्यत्र त्रिहायना शाला अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् पत्युः स्त्रियां नुक् स्यात्
नान्तत्वात् ङीप् अन्तर्वत्नी पतिवत्नी गर्भिणी योगे पत्युर्विद्यते अन्यत्रान्तर्वती पतिम
ती पत्युर्नो यज्ञसंयोगे पत्युर्नकारादेशः स्यात् स्त्रियां यज्ञसंयोगे नान्तत्वात् ङीप् पत्नी
अन्यत्र गवां पतिः स्त्री वृषलपत्नी इत्युपमानं विभाषा सपूर्वस्य सपूर्वस्य पत्युः जाग्रत्कं वा दृढ
पत्नी दृढः पतिः नित्यं सपत्न्यादिषु पत्युर्नित्यं स्यात् सपत्नी एकपत्नी वृतकन्तारिव अस्या
स्त्रियां पुंयोगादाख्यायां ङीप् स्यात् पूतक्रतोरायी पुंयोगे इत्येव पूतक्रतोः स्त्री वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदा
नामुदात्तः एषां पुंयोगे उदात्तैश्चादेशो ङीप् च वृषाकपायी मनोरौ वा मनोर्वा औ आत्स्यात् ऐश्च वा ङी
प् च मनोः स्त्री मनायी मनावी मनुः वर्णादनुदात्तोपधात्तो नः अनुदात्तान्ताद्वर्णवाचिनस्तोपधात् ङीप् वा स्या ३०

त् तकारस्य नश्च एता एनी अनु अनुदात्तोपधात् किं श्वेता अत इत्येव शितिः स्त्री पिशङ्गाच्च पिशङ्गी
असितपलितयोर्नी असितात् पलितात् क्नित्येके असिक्नी पलिक्नी अन्यतो ङीष् स्तोपधा
दन्यतो वर्णात् ङीष् स्यात् स्वरविशेषः शबली अनुदात्तात्किं कपिला षिद्गौरादिभ्य इति ङीष् गौरी नर्त्तकी
सूर्यातिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः यषां ईपितद्धिते च उपधायाः यलोपः स्यात् मत्स्यस्य ङ्यां सूर्याग
स्त्ययोः छेचङ्यां च तिष्यपुष्यनक्षत्रयोरणि यः लोपः इति वार्त्तिकम् मत्सी अनडुही अनड्वाही मा
तामही पितामही अनित्यः पितामही ङीष् दंष्ट्री जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकु
शकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमै
थुनेच्छाकेशवेशेषु एभ्यो यथाक्रमं वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् जानपदी वृत्तिश्चेत् अन्यत्र जानपदा
त् ङीष् भवति जानपदी स्वरविशेषः कुण्डी अमत्रं चेत् कुण्डान्या इत्यादि औषधौ प्राणिनि च नी
ली संज्ञायां वा नीली नीला शोणात्प्राचां मते शोणा शोणी वोतो गुणवचनात् गुणवचनान्तात् उद
न्तात्स्त्रियां ङीष् स्याद्वा पट्वी पटुः उतः किं शुचिः स्त्री गुणेति किं आखुः खरुः संयोगोपधान्तस्य
नः बन्धुः पाण्डुः बह्वादिभ्यश्च बह्वी बहुः पद्धती पद्धतिः इत्यादि इतः प्राण्यङ्गात् अङ्गुली अङ्गुलिः
कृदिकारादक्तिनः वा ङीष् सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके रात्री रात्रिः आजी आजिः अक्तिनः किं बुद्धिः

मतिः अक्तिन्नर्थिकं स्तनिः स्तानिः पुंयोगादाख्यायां यापुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततः स्त्रि
यांङीष् गोपी गोपालिकादीनां न सूर्याद्देवतायां न ङीष् सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या अन्या सूरी इं
द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् इंद्रादेः स्त्रियां ङीष् आ
नुकागमः स्यात् इंद्राणी इत्यादि ब्रह्माणीति केचित् हिमारण्ययोर्महत्त्वे महद्धिमं हिमानी अर
ण्यानी यवाद्दोषे दुष्टो यवो यवानी यवनाल्लि प्यां यवनानी मातुलोपाध्याययोर्वा मातुला
नी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी आच र्यादणत्वं च आचार्यानी आचार्या आ
र्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे आर्याणी आर्या क्षत्रियाणी क्षत्रिया पुंयोगे तु आर्य
आर्यी क्षत्रियी सूर्याणी वेति केचित् क्रीतात् करणपूर्वात् क्रीतांतात्करणपूर्वात्स्त्रि
यां ङीष् स्यात् वस्त्रक्रीती क्वचिन्न धनक्रीता। क्तादल्पाख्यायां करणादेः क्तांतात् अल्पा
ख्यायां ङीष् स्यात् अभ्रलिप्ती बहुव्रीहेश्चांतोदात्तात् बहुव्रीहेः क्तांतात् अंतोदात्तात् स्त्रियां ङी
ष् स्यात् ऊरुभिन्नी जातांतान्न दंतजाता बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न बहुकृता
इत्यादि पाणिगृहीती भार्या पाणिगृहीताऽन्या अस्वांगपूर्वपदाद्वा अस्वांगादेः क्तांतात् बहुव्रीहेः
वा ङीष् सुरापीति सुरापीता अस्वांगपूर्वपदात् किं ऊरुभिन्ना शंखभिन्नी दंतौ दंता किं वक्ष आ

MEMORIAL

अद्रवमिति॥ सुस्वेदा ... मूर्तिमदिति ... प्राणिस्थमिति ... अविकारजमिति ... अतत्स्थमिति ... प्राणिसदृशात् ...
ह अद्रवमिति स्वेदस्य द्रवरूपत्वात् न ... इति ... स्वांगसाद्गुण्यात् प्राणिस्थात् ... मूर्तिमदिति ... परिमाणयोगित्वं मू
र्तत्वं ... अविकारजं विकारो वातादिदोषः ... विकारजं न विकारजं अविकारजं ... सुविकार
जः ... नासिकोदरादीनां ... प्राणिस्थात् ... प्राणिनि तिष्ठतीति ... अप्राणिस्थस्यापि

छिन्ना स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् असंयोगोपधात् स्वांगादुपसर्जनात् स्त्रियां ङीष् वा स्यात् सुमुखी सुमु
खा अतिकेशी अतिकेशा संयोगोपधात्तु सुगुल्फा अंगगात्रकंठेभ्यस्तु इष्यते स्वंगी स्वंगा इत्यादि
अद्रवं मूर्तिमत्स्वांगं प्राणिस्थमविकारजं अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत् तेन चेत्तत्तथायुतं १ बहुस्विदाद्रवं
त्वात् सुज्ञाना अमूर्तत्वात् सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात् सुशोफा विकारजत्वात् सुकेशी सुके
शा रथ्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् सु स्तनी सुस्तना प्रतिमा प्राणिवत् प्राणिसदृश
स्थितत्वात् नासिकोदरोष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च एतदंतात् स्त्रियां ङीष् वा सुनासिकी
सुनासिकेत्यादि पुच्छाच्च सुपुच्छी सुपुच्छाः कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यं कबरपुच्छी
इत्यादि उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च उपमानपक्षी उलू कपुच्छी नक्रोडादिबह्वचः क्रोडादेर्बह्व
चश्च स्वांगान्न ङीष् सुक्रोडा आकृतिगणोयं सु जघना सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च एतत्पूर्वा
त्स्वांगान्न ङीष् सकेशा अनासिका विद्यमानोदरा नखमुखात्संज्ञायां सूर्पणखा गौरमुखा
असंज्ञायां तु ताम्रनखी वाहः वाहंतात् स्त्रियां ङीष् स्यात् सख्यशिश्वीति भाषायां एतौ निपात्येते भा
षायां जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां
ङीष् स्यात् मृगी हंसी ब्राह्मणी घटीमात्र वरणावपि जातिरिष्यते नाडायनी कठी बह्वृची जाते

केशादिर्स्वीग
स्यात् यदि तत्र
प्राणि निष्टं स्यात्
तु एवमपि प्रति
मेवेयत्वा नासेषा
दीनां स्वांगता।
न स्यात् अतएव
जितप्राणि येन
ङीष् वा ५॥
धकारेण मंस्वा
विशेषणमं बहु
तथाद्यद्यप्राणि
नामबहुस्यात्
अथवा तेन चेत
अथा तेन वान
घायुक्तं स्याद्य
था प्राणिद्रव्य
मेवमपि स्यात्
स्यादिति सर्वथा
अयमर्थः याद्दशः
प्राणिनो मुखा
दिस्वांगं तादृशं
मेव यद्यप्राणि
नः स्यात् एवमपि
स्वांगमेवेति १
स्त्रीप्रत्ययमध्ये

किं मुंडा स्त्री विषयाद्बलाका अयोपधात्किं क्षत्रिया गवयहयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः ग
वयी इत्यादि पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः
स्त्रीविषयाच्च ङीष् स्यात् ओदनपाकी शंकुकर्णी शालपर्णी शंखपुष्पी दासफली दर्भमूली
गोवाली इतो मनुष्यजातेः इदंतान्मनुष्यजातेः स्त्रियां ङीष् अवंती दाक्षी ऊङुतः उदंतान्मनुष्
यजातेः स्त्रियां ऊङ् स्यात् सवर्णदीर्घः कुरूः इवर्च योयमेकादेशः सवर्णस्यांतवत्परस्मा
दिवत्स्यात् इत्यादिवचनात् स्वाद्युत्पत्तिः अयोपधादित्येव अध्वर्युः अप्रा
णिजातेश्चारज्ज्वादीनामिति वाच्यम् कर्कंधूः रज्जुः हनुः पंगो
श्च श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च श्वश्रूः ऊरूत्तरपदादौपम्ये उरूत्तरपदात्स्त्रियां ऊङ्
स्यात् औपम्ये करभोरूः संहितशफलक्षणवामादेश्च संहिताद्यादेरूरूत्तरपदात्स्त्रियां ऊङ् स्या
दनौपम्येपि संहितोरूः इत्यादि सहितसहाभ्यां च सहितोरूः सहोरूः तच्चादवेतिके चित्त त्र
तत्र संज्ञः चेत् संज्ञायां कद्रुकमंडल्वोश्छंदसि स्त्रियामूङ् स्यात् अत्र दीर्घवचनं कद्रूः कमंड
लूः शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् शार्ङ्गरवादेरञंतात् जातिवाचिनः स्त्रियां ङीन् स्यात् स्वरविशेषः
शार्ङ्गरवी इत्यादिः नृनरयोर्वृद्धिश्च नारी यङश्चाप् यङंतात् स्त्रियां चाप् स्यात् चकारः स्वरार्थः ३१

नत्वयं घटः देवदत्तेन क्रियते देवदत्तः घटं करोति इति कर्त्रैव न उक्तिः ... कर्मैव तु क्रियते अत्र तु घटे कर्म अक्तं ... कर्माभिधाने यत्र कर्म तु क्तं न भवति यत्र कर्मत्वं न वति न च प्रथमा न वति = ... न ह्यते ... परार्थत्वाल्लंबन ... = २ ... मसेविति तिङ् उक्तो यथा देवदत्तेन हरिः सेव्यते ... कर्तत्र उक्तो यथा ... तद्धितो क्तो यथा ... समासोक्तो यथा प्राप्तानंदः ...

क्रोष्टव्यं क्रोष्टा ... आपूर्वः ... पौतिमाष्या युवतिः यूनस्तिः यूनः स्त्रियां तिः स्यात्
ङीपापवादः तद्धितत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः युवतिः स्त्रीप्रत्ययाः समाप्ताः ब: प्रातिपदिकार्थलिंगपरि
माणवचनमात्रे प्रथमा प्रातिपदिकार्थः सत्तामात्रं अत्र श्रवणमुख्य प्रयोगः मन्मा त्रादिष्वर्थेषु प्रथमा स्या
त् उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः ज्ञानं तटः तटी तटं द्रोणः एकः द्वौ बहवः कृदर्थयुक्तं तद्धितार्थं अपगवः समा
सार्थं चित्रगुः संबोधने च संबोधने च प्रथमा स्या त् हे राम कर्तुरीप्सिततमं कर्म कर्तुः क्रियया
आप्तुमिष्टतमं कर्मसंज्ञं स्यात् कर्मणि द्वितीया यतिङ् कृत्तद्धितसमासैरनुक्ते कर्मणि द्विती
या स्यात् हरिं भजति तिङाद्युक्तेभिहितकर्मणि इकारके प्रातिपदिकार्थ इति प्रथमा सेव्य
ते सेवितो हरिः लक्ष्म्या प्राप्तानंदः सख्या हरिः तद्धितोक्ते शतेन क्रीतः शत्यः तथायुक्तं चा
नीप्सितं ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनीप्सितं सत् कर्मसंज्ञं स्यात् ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति अकथितं च अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसं
ज्ञं स्यात् दुह्याच्पच्दंड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषां कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहां दुह्यादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यु
क्तं ... गां दोग्धि पयः बलिं याचते वसुधां ... अविनीतं विनयं याचते तंडुलानोदनं पचति गर्गान् शतं दंडयति व्रजमवरुणद्धि गां माणवकं पंथानं पृच्छति वृक्षमवचिनोति फलानि माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा
शतं जयति देवदत्तं सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति देवदत्तं शतं मुष्णाति ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा ...

... एक्षिता दुहन्वत्पाप्रणो दंडयंते ... प्रश्नो ... कर्म ... योगेन अपादानादिष्विति ...

धूर्तं कृष्णोऽमहरत् पुरीं चकर्ष कंसं विपिनं ममंथ क्षीरधिं सुधां ४ अवहन्नाद्रिं भिक्षमरुंदयदर्शन्
सूनुं जगाद कृतकंसाकं मधुपानाद्विति जानसुधां ५ पचति पाणिनां कर्म यः फलं संहरति सः इत्याद
यो द्विकर्मकाः गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणां अणि कर्ता स णौ गत्यर्थानां णौ यः क
र्ता स णौ तेषां कर्मसंज्ञः स्यात् शत्रून् गमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वान् वेदयत् आशयच्चामृतं देवान्
वेदमध्यापयद्विधिं आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः १ नीवह्योर्न नाययति वाहयति
न नियन्तृकस्य वहेरनिषेधः वाहयति रथं वाहान् सूतः आदिखाद्योर्न आदयति खाद
यति वान्नं बटुना भक्षेरहिंसार्थस्य तत्र यत्समात्समरीन् राजा अग्रहेद्धामिति
केचित् श्रावयति गीतं श्रोतृन् आरसमति वा। डुंबेदं दर्शयति सत्कान् देवं अयकं दर्शा
यकान् नतिकेचित् आर्ययति रमनिकिंरी नुकंदयति से निकेः आश्रायपति कायपति वा
रिपुं स्वरः हृक्रोरन्यतरस्यां हृक्रोरणि यः कर्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात् हारयति कारयति वा
भृत्यं भृत्येन वा कटं अभिवादिदृशोरात्मनेपदे सति वा वाच्यम् अभिवादयति दर्शयते वा दे
वं भक्तेन भक्तं वा अधिशीङ्स्थासां कर्म अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मसंज्ञः स्यात् अधिशेते
अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुंठं हरिः अभिनिविशश्च अभिनिविपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म ३२

स्यात् सन्मार्गमभिनिविशते क्वचिन्न पापेऽभिनिविशते उपान्वध्याङ्वसः उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः
कर्म स्यात् उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुंठं हरिः अभुक्त्यर्थस्य न वने उपव
सति अधिवसति अभितः सर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्य
ते २ अभितः गोपाः कृष्णं सर्वतः धिग् कृष्णाभक्तं उपर्युपरि लोकं हरिः अध्यधि लोकं अधो
लोकं उलयत समया निकषा हाप्रतियोगेऽपि अभितः अभितः कृष्णं प्रति कृष्णं इत्यादि
अन्तरान्तरेण युक्ते आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् अंतरा त्वां मां हरिः अंतरेण हरिं न सुखं अ
नुर्लक्षणे लक्षणे द्योत्ये अनुः कर्मप्रवचनी यसंज्ञः स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञापवादः
कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया कर्मप्रव चनीययोगे द्वितीया स्यात् जपमनुप्रावर्ष
त् अनुस्तृतीयार्थे तृतीयार्थे अनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः नदी मन्ववसिता सेना तया सह संबद्धेत्यर्थः हीने
हीने द्योत्ये सति अनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः अनु हरिं सुराः उपोऽधिके च उपश्च शेषे अधिके च हीने कर्मप्रवचनीय
संज्ञः उप हरिं सुराः अधिके सप्तमी वक्ष्यते लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः एषुर्थे
षु एते कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्युः हरिं प्रति परि हरिमनु हेतो तृतीयसंज्ञा बाधितं अनुर्लक्षणे इति सूत्रं इहेदं
तास्थाने भक्तो विष्णुं प्रति परि अनु वा भागे लक्ष्मीः हरिं प्रति परि हरिं अनु वा वीप्सायां वृक्षं वृक्षं

ष्णुं प्रति परि अनु वा वत्सः पशु किं परिषिंचति अत्रोपसर्गत्वेन षत्वं अभिरभागे भागवर्जे लक्षणा-
दौ अभिरुक्तसंज्ञः हरिमभिवर्त्तते भक्तो विष्णुमभि देवं देवमभि सिंचति अभागे किं यदत्र ममाभिष्या-
त्तद्दीयतां अतिरतिक्रमणे च अतिक्रमणे पूजायां च अतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः अति सुरान् कृष्णः
कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे गुणक्रियाद्रव्यैः कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया स्यात् मासं कल्याणी
मासमधीते मासं गुडधाना क्रोशं कुटिला नदी क्रोशं गच्छति क्रोशं गिरिः स्वतंत्रः कर्त्ता क्रियायां
स्वातंत्र्येण विवक्षितोर्थः कर्त्ता स्यात् साधकतमं करणं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकार-
कं करणं स्यात् कर्तृकरणयोस्तृतीया अनभिहिते कर्त्तरि करणे च तृतीया स्यात्
रामेण बाणेन हतो वालिः तिङाद्युक्तौ करणे तिहरिः जीवनग्राष्टिकः कृत विश्वः प्रकृ-
त्यादिभ्यः तृतीया प्रकृत्या चारुः प्रायेण याज्ञिकः समेनैति विषमेणैति द्विद्रोणेन धान्यं करोति
पंचकेन पशून् गृह्णाति दिवः कर्म च दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं वा स्यात् अक्षैः अक्षान्वा दीव्यति
अपवर्गे तृतीया अपवर्गः फलप्राप्तिः तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे तृतीया स्यात् अ-
ह्ना क्रोशेन वानुवाकोधीतः अपवर्गे किं मासमधीते नायातः सहयुक्तेऽप्रधाने सहार्थयुक्तेऽप्र-
धाने तृतीया स्यात् पुत्रेण सहागतः पिता एवं साकं सार्धं समं योगेपि विनापि तद्योगे तृतीया वृद्धो यूनेति द- ३२

त्वनात् येनांगविकारः येनांगेन विकृतेनांगिनो विकारस्ततस्तृतीया स्यात् अक्ष्णा काणः इत्थंभूत-
लक्षणे किं चित्प्रकारं प्राप्तः इत्थंभूतः तल्लक्षणे तृतीया स्यात् छात्रेण उपाध्यायमद्राक्षीत्
संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् पित्रा पितरं वा संजानीते हे-
तौ हेतुवाचिनस्तृतीया स्यात् पुण्येन दृष्टो हरिः मानाधीज्ञायां कर्मणि तृतीया वेविके चित् अतंत्र
तं वत्सान्पाययति पयः श्रोतेन श्रातेन वा धारणा र्थयोगे तृतीया अलं विलंबेन तृतीया तत्कृता-
र्थेनेति तृतीयासमासोक्तेरर्थ अष्ट योगे तृती यामता मयाहिरिलक्ता पूर्वावरेनार्थादि-
योगेपि मासेन पूर्वः अवरः पुण्येन हीनः शस्त्रेण कलहः गुडेन मिश्रः असिष्ट
व्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया दास्या संयच्छते कामुकः धर्मे तु दास्यै संयच्छति कर्मणा य-
मभिप्रैति स संप्रदानः दानस्य कर्मणा यमभिप्रै तिस संप्रदानसंज्ञः स्यात् चतुर्थी संप्रदाने संप्र-
दाने चतुर्थी स्यात् विप्राय गां ददाति अनभिहित इत्येव दानीयो विप्रः क्रियया यमभिप्रैति सोपि
संप्रदानं पत्ये शेते अज्ञः कर्मसंप्रदानयोः करणकर्मत्वे वाच्ये पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददा-
तीत्यर्थः रुच्यर्थानां प्रीयमाणः रुच्यर्थानां प्रयोगे प्रीयमाणोर्थः संप्रदानसंज्ञः स्यात् हरये रोच-
ते भक्तिः श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः श्लाघादीनां प्रयोगे ज्ञीप्स्यमानः संप्रदानं स्यात् गोपी स्मरात् कृ-

गाहि नया घिंतवान् अघ वदीयमानामतु मन्यते स इ
कुंतमिति ५

ज्ञायते न पति न लि
प्रित वाति मा लि प्रत्ये
नारस्य ज्ञात इत्यर्थ

संप्रदानं न देवस्या
न पूजा तु गृहकाम्य
यादौ यस्माद्येन संयो
गो त्वामिच्छलसते य
दि संप्रदानं विविधं श्र
नरा कर्तृ प्रेरकमड
मं तृच्चेति तत्रानिरा
कर्तृ यथा अादित्या
य पुष्पं ददाति नात्रा
दित्यः प्रार्थयते सानु
मनो तेन च निरा करे
ति प्रेरकं यथा विप्रा
य गां ददाति विप्रेण
हि गाम हृदे हि इति
प्रेरितो ददाति अनुमं
तृ य यथा उपाध्याय

णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते धारेरुत्तमर्णः करकसंज्ञः भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः स्पृहेरीप्सितः
स्पृहते रिष्टः संप्रदानं स्यात् हरये स्पृहयति क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः क्रुधाद्यर्थानां योगे
यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः हरये क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति गोपीभ्य राधा सा प्रति कोपः किं
नार्यो ईर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षीत् क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म उपसृष्टयोरेतयोः प्रायुक्तं कर्म वा
स्यात् क्रूरमभि क्रुध्यति अभिद्रुह्यति राधीक्ष्योः यस्य विप्रश्नः एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात् य
स्य विविधः प्रश्नः क्रियते कृष्णाय राध्यति ईक्षते तस्मा इष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्य
र्थः प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता आभ्यां पर स्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्याः प्रवर्तनक्रियायाः
कर्ता संप्रदानसंज्ञः स्यात् विप्राय गां प्रतिशृ णोति प्रतिजानातीत्यर्थः अनुप्रतिगृणश्च
अस्य धातोः कारकं पूर्वस्य कर्तृभूतं संप्रदानं स्या त् होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति होतारं प्रसंत
श्रोत्साहयतीत्यर्थः परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यां नियतकालं भृत्यादिस्वीकरणं परिक्रयः तत्कर
णं संप्रदानं वा स्यात् शताय शतेन वा परिक्रीतः तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या मुक्तये हरिं भजति क्लृप्यर्थे सं
पद्यमाने च तत्कि ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते इत्यर्थः उत्पातेन ज्ञापिते च वाताय कपिला विद्युत्
हितयोगे च ब्राह्मणाय हितं क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः क्रियार्था क्रियोपपदं यस्य तस्य स्था ३४

निनः अप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी फलेभ्यो याति फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः तुमर्थाच्च भा
ववचनात् तुमर्थात् भाववाचिनो घञादयस्तदंताच्चतुर्थी स्यात् यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः नमः
स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषट्योगाच्च एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् हरये नमः इत्यादि अलमिति पर्याप्त्यर्थग्र
हणं तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्तः इत्यादि आशिषि षष्ठी चाधिश्च चकारः स्वस्ति गोभ्यो
भूयात् उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी तेन नमस्यति योगे द्वितीयैव नमस्करोति देवान्
मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु प्राणिव र्जं मन्यतेः कर्मणि वा चतुर्थी स्यात् अनादरे
त्वां तृणाय मन्ये त्वां तृणं मन्ये अना दरे किं देवं त्वां मन्ये अप्राणिष्विति नौका
कान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वाच्यं नेह न॥ त्वां नावं मन्ये इत्यादि गत्यर्थकर्मणि द्वितीया
चतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि गत्यर्थानां धातूनां का॥ र्मण्यध्ववर्जे द्वितीयाचतुर्थ्यौ स्तः चेष्टायां व्रज
वृन्दाय व्रजति वृन्दं व्रजति चेष्टायां किं मनसा वनं याति अनध्वनि किं मार्गं याति उत्पथगतौ स्यादेव
उत्पथेन पथं गच्छति द्वितीयाग्रहणं कृद्योगे षष्ठी बाधितुं ग्रामस्य गंता ग्रामं गंता ध्रुवमपायेऽपा
दानं अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यत् ध्रुवं अवधिभूतं तदपादानसंज्ञं स्यात् अपादाने पंचमी
अपादाने कारके पंचमी स्यात् ग्रामादागच्छति धावतोऽश्वात्पतति जुगुप्साविरामप्रमादार्थाः यत्तत्त

दपादानसंज्ञः स्यात् पापाद्विरमति धर्मात्प्रमाद्यति भीत्रार्थानां भयहेतुः भयार्थानां त्राणार्थानां प्रयोगे भ
यहेतुरपादानं स्यात् चौराद्बिभेति चौरात्त्रायते पराजेरसोढः पराजेः प्रयोगे असह्योऽर्थोऽपादानं
स्यात् पापात्पराजयते वारणार्थानामीप्सितः वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात् यवेभ्यो गां
वारयति अंतर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति अंतर्द्धिर्व्यवधानं तन्निमित्तमात्मनो येनादर्शनमिच्छति तदपाद
नं स्यात् मातुर्निलीयते कृष्णः आख्यातोपयोगे उपयोगे नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे आख्याता अपादानं
स्यात् ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायंते भुवः प्रभवः। प्रभवनं भुवः कर्तुः प्रभवस्तथा हिमवतो
गंगा प्रभवति प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः ल्यप् लोपे कर्मण्यधिकरणे च पंचमी वाच्या
आसनात्प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते आसने उप विश्य प्रासादमारुह्य प्रेक्षत इत्यर्थः प्रश्ना
ख्यानयोश्च कस्मात्त्वं नद्याः यतश्चाध्वकालनि र्माणं तत्र पंचमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमास
प्तम्यौ स्तः कालात्सप्तमी वनाद्ग्रामो योजनं योजने वा कार्त्तिक्याः आग्रहायणी मासे अन्य
तरादितरर्ते दिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते एतैर्युक्ते पंचमी अन्य इत्यर्थग्रहणं अन्यः कृ
ष्णात् भिन्नो रामात् आरात् राम इतरो रामात् ऋते कृष्णात् दिक्शब्दात् पूर्वो ग्रामात् अयमस्मा
त्पूर्वः अंचूत्तरपदे प्राक् प्राक्प्रत्यग्ग्रामात् आच दक्षिणा ग्रामात् आहि दक्षिणाहि ग्रामात् आ

उपाध्यायादधीते॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः जायमानस्य प्रकृतिरेव रपादानं

३५

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

रस्यार्थयोगे प्रीतिकिंचित् सनादारस्य वनात्स्वतिमेभ्यो हरिः बहिर्योगे च ग्रामाद्बहिः अपपरिव
र्जने एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः आङ् मर्यादावचने आङ् मर्यादार्थे प्रोक्तः संज्ञः वचनग्रहणा
दभिविधावपि पंचम्यपाङ्परिभिः एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पंचमी स्यात् अप हरेः परि हरेः संसारः परि
रत्र वर्जने लक्षणादौ तु हरिं परि आमुक्तेः संसारः आसकलाद्ब्रह्म प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः अनयो
रर्थयोः प्रतिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् प्रतिनिधिः प्रति दानेन यस्मात् यस्मात्प्रतिनिधिः प्रतिदाने तः त
त्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पंचमी स्यात् प्रद्युम्नः कृ ष्णात्प्रति तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् अकर्त
र्यृणे पंचमी ऋणात्कर्तारक हेतुर्विवक्षितः तु पंचमी स्यात् शताद्धृणाद्बद्धः अकर्तरि
किं शतेन बंधितः विभाषा गुणेऽस्त्रियां गुणहेतौ वस्त्रीलिंगे वा पंचमी स्यात् तृतीया स्तः जाड्यात्
जाड्येन वा बद्धः गुणे किं धनेन कुलं अस्त्रियां किं बु द्ध्या मुक्तः पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां
एतैर्योगे तृतीया स्यात् वा पक्षे पंचमी द्वितीया च पृथग्रामेण रामात् रामं वा इत्यादि करणे च स्तोकाल्प
कृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य एभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे तृतीयापंचम्यौ स्तः स्तोकेन किं मुक्तः स्तोका
न्मुक्तः इत्यादि असत्त्वेति किं स्तोकेन विषेण हतः दूरांतिकार्थेभ्यो द्वितीया च दूरांतिकार्थेभ्योऽसत्त्ववचने
भ्यः प्रातिपदिकार्थे द्वितीयापंचमीतृतीयाः स्युः ग्रामस्य दूरं ग्रामस्यांतिकं दूरात् दूरेण वा षष्ठी शेषे

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबंधादिः शेषः तत्र षष्ठी स्यात् यद्वा अप्रधानं शेषः तेन द्वयो
ःपर्यायेण वा नु स्यात् राज्ञः पुरुषः कर्मणप्राप्तिकेचित् न ऊचुः शेषे षष्ठी हेतुप्रयोगे हेतु
शब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् अन्नस्य हेतोर्वसति सर्वनाम्नः तृतीया च सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे
तृतीया स्यात् षष्ठी च कस्य हेतोः केन हेतुना इत्यादि सर्वनाम्नः प्रयोगे निमित्तकारणहेत्वर्थेषु सर्वा
स्यामिष्टिः किं निमित्तं केन निमित्तेनेत्यादि एवं किं कारणं किं प्रयोजनं किमर्थमित्यादि निमित्ता
दिप्रयोगे सर्वनाम्नाऽप्रयोगेऽपि प्रातिपदिकमात्रा त्तृतीया दृश्य केचित् ज्ञानेन निमित्तेन
हरिः सेव्यः षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन एतद्योगे ष ष्ठी स्यात् दक्षिणतो ग्रामस्य पुरस्ताद्ग्रा
मस्य एनया योगे द्वितीया एनया योगे द्वितीय ा स्यात् षष्ठी च दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा दूरां
तिकार्थैस्युः षष्ठ्यन्यतरस्यां एतैर्योगे षष्ठी वा स्यात् पक्षे पंचमी दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा ज्ञोवि
दर्थस्य करणे जानातेरज्ञानार्थस्य करणे षष्ठी स्यात् सर्पिषो जानाति सर्पिषा करणभूतेन प्रव
र्तते इत्यर्थः अविदर्थस्य किं स्वरेण पुत्रं जानाति अधीगर्थदयेशां कर्मणि एषां कर्मणि शेषत्वेन वि
वक्षिते षष्ठी स्यात् अधीगर्थाः स्मृत्यर्थाः मातुरध्येति पितुः स्मरति सर्पिषो दयते एधानामीष्टे शेष
इत्येव मातरं स्मरति कृञः प्रतियत्ने गुणाधानार्थे कृञः कर्मणि षष्ठी स्यात् एधोदकस्योपस्कुरुते ३६

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः भाववचनानां रुजार्थानां ज्वरवर्जितानां कर्मणि षष्ठी स्यात् चौरस्य
रुजति रोगः भाव इति किं नदी कूलं रुजति अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यं चौरं ज्वरयति संतापयति वा शे
षएव चौरं रुजति रोगः आशिषि नाथः नाथते कर्मणि षष्ठी स्यात् आशिषि सर्पिषो नाथते आशि
षि किं वटुं नाथति याचत इत्यर्थः जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां एषां हिंसार्थानां कर्मणि षष्ठी
स्यात् चौरस्य उज्जासयति निप्रौ संहतौ व्यस्तौ वि पर्यस्तौ वा चौरस्य निप्रहंति निहंति प्रहंति प्रणि
हंति वा चौरस्योन्नाटयति क्राथयति पिनष्टि हिंसायां किं धानाः पिनष्टि शेष एव चौरं
निहंति व्यवहृपणोः समर्थयोः एतयोः कर्तव्य व्यवहारे समानार्थयोः कर्मणि षष्ठी स्यात् श
तस्य व्यवहरते पणते वा समर्थयोः किं शलाकां व्यवहरति ब्राह्मणं पणायति स्तौतीत्यर्थः शे
ष एव शतं व्यवहरते दिवस्तदर्थस्य कृतार्थस्यादि वः कर्मणि षष्ठी शतस्य दीव्यति विनोपसर्गे
शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकर
णे षष्ठी स्यात् पंचकृत्वोऽह्नो भुंक्ते द्विरह्नो भुंक्ते शेष एव द्विरहन्यधीते कर्तृकर्मणोः कृति कृत्प्रत्ययस्य यो
गे कर्तरि कर्मणि षष्ठी च स्यात् कृतिस्य कृतिः जगतः कर्ता कृत्स्य कृति किं तद्धितेन त्वत् कृतपूर्वी क
टं शेष इत्येव निष्ठल्लं उभयप्राप्तौ कर्मणि उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी चित्रं गवां दोहो

गोपेन नेदिक्ता विनस्य वा कृष्णस्य जगतः शेषे स्त्रीप्रत्यये वा विचित्रा जगतः कृतिर्हरेः हरिणा
वा केचित् विशेषेण विनाषा मिच्छंति शब्दानामनुशासनं आचार्येण आचार्यस्य वा क्तस्य च वर्तमाने व
र्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् सतां ज्ञातः नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषविवक्षायां वा सतां संग
तं कर्तृत्वेन सङ्गिरितं अधिकरणवाचिन क्तस्य योगे षष्ठी इदमेषामासितं नलोकाव्ययनिष्ठाख
लर्थतृणां एषां प्रयोगे न षष्ठी लादेशाः कुर्वन् कुर्वाणः नकुर्वान् चक्राणः सक्तिं वा हरिं
हरिः तृहरिं दिदृक्षुः अलंकारिष्णुर्वा धकन्दे त्यानु घातुको हरिः कमेरनिषेधः लक्ष्माका
मुको हरिः अव्ययं जगत् सृष्टा सुखं कर्तुं निष्ठा दैत्यान् हतवान् विष्णुना हता
दैत्याः खलर्थाः ईषत्करः प्रपंचो हरिणा तृन्नि तिशत्रृशानच्कारेण शतोनकारेण प्रत्याहारः
आनश्चासामप्रत्ययाः चानशु आत्मानं मंडयमा नः शत्रृवेदमधीयन् तृन् कर्ता लोकान् द्विष
शत्रुर्वा मुरस्य मुरं वा द्विषन् आकेनोनविष्यदाधमर्ण्ययोः भविष्यतिकस्य तद्भविष्यदाधमर्ण्यार्थ
योगे षष्ठी न जगत्पालकोऽवतरति व्रजंगामी मुरममृणं दायी कृत्यानां कर्तरि वा कृत्यानां प्रयो
गे कर्तरि वा षष्ठी वा मया मम सेव्यो हरिः उभयप्राप्तौ कृति षष्ठी न नेतव्याः व्रजं गावः कृष्णेन तुल्या
र्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां तुल्यार्थयोगे तृतीयाषष्ठ्यौ स्तः कृष्णेन कृष्णस्य वा तुल्यः संद २४

शः समो वा प्रकृष्टः अतुलोपमाभ्यां किं शेषे षष्ठ्येव तुल्योपमा कृष्णस्य नास्ति चतुर्थी चाशिष्या
युष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः आयुष्यादियोगे षष्ठी चतुर्थ्यौ स्तः आशिषि कृष्णाय कृष्ण
स्य वा चिरं जीवितं भूयात् एवमायुष्यादिभिः हेत्वर्थानां करणे षष्ठी वा फलैः फलानां वा हेतुः
आधारोऽधिकरणं क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारोऽधिकरणसंज्ञः स्यात् सप्तम्यधिकरणे च अ
धिकरणे सप्तमी स्यात् चात् दूरांतिकार्थेभ्यः औपश्ले षिकं सामीपिकं विषयो व्याप्त इत्याधारश्च
तुर्धा कटे आस्ते स्थाल्यां पचति गंगायां घोषः सर्वस्मिन् स्थितः वनस्य अंतिके
दूरे वा क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि सप्तमी स्यात् अधीती व्याक
रणे साध्वसाधुप्रयोगे च साधुः कृष्णो मातरि असा धुर्मातुले चार्हाणां कर्तृत्वे तद्विपरीतत्वे च स
त्सु तरत्सु असंत आसते असत्सु तिष्ठत्सु संतस्तरंति असत्सु तिष्ठत्सु संतस्तिष्ठंति सत्सु तिष्ठत्सु असंत
+कर्मणि+ध स्तरंति निमित्तात्कर्मयोगे चर्मणि द्वीपिनं हंति यस्य च भावेन भावलक्षणं भावः क्रियायस्य
क्रियया क्रियांतरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् गोषु दुह्यमानासु गतः गतः सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्ये
कारकद्वयमध्यस्थयोः कालाध्वनोरेते स्तः अद्य भुक्त्वा द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता इहस्थोऽयं क्रोशे
क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् अधिकेन योगे पातिकेमिति लोके लोकाद्वाधिको हरिः अधीश्वर स्वामि

संबंधः अधिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् यस्मादधिकं यस्य चेश्वरस्य वचनं तत्र सप्तमी अधिकार्थे ईश्वरा
र्थे च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते सप्तमी स्यात् उपपरार्द्धे हरेर्गुणाः स्वात्स्वामिनोऽत्वासक्तिः अधि भुवि रामः
अधि रामे भूः षष्ठी चानादरे अनादराधिक्ये सा वलक्षणे सा च वा ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः रुदती रुदतो वा
प्राव्राजीत् स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च एतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः गवां स्वामी
गोषु स्वामी इत्यादि आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां आ भ्यां योगे एतयोर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः तात्पर्ये
र्थे आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा यतश्च निर्धारणं जातिगुणक्रियाभि
रेकदेशस्य पृथक्करणं यतः स्यात् ततः षष्ठीसप्त म्यौ स्तः नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः
गवां गोषु वा कृष्णा गौर्बहुक्षीरा गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् श्रेष्ठः पंचमी विभक्ते विभक्ते
निर्धारणाश्रये पंचमी स्यात् ऋद्धा वा दाक्षिणात्या। स्नःश्रोत्रियाः साधुनिपुणाभ्यामर्चायां
सप्तम्यप्रतेः आभ्यां योगे सप्तमी स्यात् मातरि साधुर्निपुणो वा अर्चायां किं साधुर्भृत्यो राज्ञः वक +स्व॰
वचनेन अप्रतेः किं साधुर्मातरं प्रति अप्रत्यादौ व्याप्तं साधुर्मातरं परिअनु प्रसितोत्सुकाभ्यां तृ
तीया च चात्सप्तमी प्रसितः प्रसक्तः उत्सुको वा हरिणा हरौ वा नक्षत्रे लुपि चेत् लुबंतान्नक्षत्रात्
तृतीया स्यात् अधिकरणे चात् पक्षे सप्तमी पुष्या पुष्येण वा गच्छेत् पुष्ययुक्तो कालः इत्यर्थः लुपि ३८

किं पुष्ये शनिः अकर्मकधातुयोगे देशकालाध्वभावा गंतव्याद्वितीयेति केचित् नदीं नद्यां वा
वसति रात्रिं रात्रौ वा शेते क्रोशं क्रोशे वा वसति याम्यं यामे वा तिष्ठति इति विभक्त्यर्थाः अः
समर्थः पदविधिः पदयोः पदानां वा विधिः समर्थः आश्रित एव स्यात् समासश्चतुर्धा पूर्व
पदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरुषभेदौ अन्यपदा
र्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः समासार्थबोधकं वाक्यं विग्रहः अव्ययं वि
भक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रति शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसा
दृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषु एषु अर्थेषु वर्तमानं सुबंतं समर्थमव्ययं सुबंतेन सम
र्थेन नित्यं समस्यते स समासोऽव्ययीभावः सं ज्ञः स्यात् एकपदं समासः प्रयोजनं विभक्तौ
सा च हरौ अधिकृत्येति विग्रहे हरौ अधि इति स्थिते प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं समासशा
स्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् उपसर्जनं पूर्वं समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यमित्यर्थः इत्य
धेः प्राक् प्रयोगः कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोः एतयोरवयवस्य सुपो लु
क् स्यात् स्वाकृत्यादिः अव्ययीभावाश्च अव्ययीभावोऽव्ययं स्यात् सुपो लुक् अधिहरि इत्यत्राक
था समर्थं किं संति गुणा हरौ अधि गच्छतान् अध्यानव्ययीभावसमासः समीपे कृष्णस्य उप अत्रप्रा

नतु अव्ययीभावो अव्ययो नामी वा ॥ वक्त नव्ययीभावे च आधाताचः कचिदुरा विशेषणमत्र ना । कालत्रये प्यभाव अत्यय: पुनरुक्त मस्य प्रसंगः इत्य र्थीनावाद्धि तत्ता नुवधपूरव्याते

अथ तत्समासादि नाव्ययीभावाद् तोस्त्वपंचम्याः अदंताद् अव्ययीभावात् सुलोन लुक् तस्य पंचमीं विना अमादेशः कृष्णस्य समीपं उपकृष्णं अपंचम्या इत्युक्तेः उपकृष्णात् इतः तृतीया सप्तम्यो र्बहुलं अदंताद् अव्ययीभावात् तृतीया सप्तम्योर्बहुलममभावः स्यात् उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्यं उपकृष्णे स्थितः बहुलमिति क्वचित् स्यात् क्वचिन्न स्यात् क्वचिन्निषिद्धमपि स्यात् क्वचिद्वा स्यात् क्वचिदन्यथा स्यात् । तेन समुद्रं उन्मत्तगंगं इत्यादौ सप्तम्यां ॥ नित्यमव्ययीभावः समृद्धौ मद्राणां समृद्धिः सुमद्रं इद्धौ इर्सवनं अर्थाभावे अव्ययीभावश्च अव्ययीभावो नपुंसकं स्यात् स्त्रीत्व बाधकत्वात् मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं अत्यये अतितानि हिमानि निर्हिमं असंप्रति नायं निद्रा कालः अति निद्रं नाश्चकार्यं तत्रापि ॥ तः पुरि पूरि पुरुष कालमप्रत्यर्थः पश्चाद्रथ लोः पश्चाद्रथ विष्णुः योगपता वीप्सा पदार्थानति वृत्तिः सादृश्यानि यथार्थाः रूपस्यायोग्यं अनुरूपं विष्णुं विष्णुं प्रतिविष्णुः आनुपूर्व्ये ज्येष्ठं अनुक्रमेण अनुज्येष्ठं यौगपद्ये अव्ययीभावे काले सह स्य सः स्यात् अव्ययीभावेनत्र काले चक्रेण युगपदेहि सचक्रं कालेन सहसत्वी कं सादृश्ये हरेः सादृश्यं सहरिः सहशोण हृतपि सादृश्ये स्यादिति सहशः सरव्या इति सख्य संपत्तौ क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रं रूद्रे राधिकं सम्प्रीतिः अनुरूपं आत्मलाभः संपत्तिरिति भेदः साकल्ये तृणमप्य

नत्र अर्थ संपत्तिः सक्षत्रं नक्षमात् अनकच्युतो संपत्तिरित्य संकाश इति रित्यादि रूपे इत्याधिकाया आधिक्यं समृद्धिरित्यर्थः अनुरूप आत्मलाभः इति अनुरूपः सदाराग पः आत्मलाभः संपत्तिरित्यर्थः — ठली ५ अध: —

अंसं प्रतितिसंप त्यनावइत्यर्थः अनु नोपलोगस्य वस्तुनोग्या वर्ष्मावका लः तस्यैव निषेधः क्रियत इति अर्था भावाद् इत्ययात् एव वृच्यते — ७ —

३८

पाद्रिकदीर्घाद्विदीर्घ्यिक्ति कृत्त्वोबोदृष्णलोपे सस्य नित्य न्यायात् पाद्रिक उपकृष्णस्य स्यात् अग्रामि एवं तद्वे न्याजं तस्मा द्विप्रत्यादिटू तस्याप्रसिद्धत्वदत्र्या नाद्विति णिलोपं प्रत्यसिद्धत्वात् णिलोपः अग्रामि षातां अग्रामि षातां विपवद्विट्ः तावे अग्रामाधिषातां एवं तद्वाला विशात् मुनिना नोशलोपदेशस्य मां तस्मान्नावमेः मांतस्य मेरनुपधाया वृद्धिर्न स्यात् चिणि ञ्णिति कृति च तत्वावमेः अशामि अदमि अतन्वमेः किं आचामि कमिवमीत्याभि इति व्यवसाय अकारि अचामि अमहमूवि हमां नेति केचित् आमि अमि अचमि अक्षामि वधहिंसायां हनिवधोश्चौ तनहृद्धिः अवधि आयो विचिणलिङ्‌क्ते विधिः प्रजागारि एवं तज्जागतेंश्चिणा भूलोवा वृद्धिरिति केचित् अजागारी संजेच्या चिणि तंजेर्नलोपो वा स्यात् चिणि अराजि अतंजि विपुत्वाघाचिणकल्पत्वात्सादेनित्यं नुमागमो वा स्यात् चिणमनुलोपरतः अलंभि अलाभि अनस्थित्वाद्विकल्पात्वात्सादेनित्यं नुम् फलं यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षते तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वात् कर्त्तरि भावे च लकारः कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियो यः कर्त्ता स कर्मणा वत् स्यात् कर्मवत्त्वात् यगात्मनेपद चिण् चिण्वदिट् स्फः उक्तं च क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति सुक

मे स्वगुणोर्थस्मा कर्मकर्त्तेति तद्धितः २ परत्वात् यापि आत्ने कर्मकर्त्तरि यायास्व्यः कर्त्तरि कर्म्म
त्यनुवृत्तो शेषात्कर्त्तरीति प्राप्तः कर्तृग्रहणात् कर्त्तृस्थक्रियः कर्मस्थक्रियपरस्मैपदं न कर्मकर्त्तरि
तद्यते काष्टं स्वयमेव अअकार्त्तुं स्मिडा कन्यात् उपमा अलेदि पच्यते ओदनः स्वयमेव अपा
च यदात्यावेल कारः तदा काष्टा कर्त्तरि इति या लात्तु तत्स्तिडा वाच्यस्येव कर्तृकर्मवदं
तेनात्र द्वितीया न तिप्यते काष्टेन तपस्तपः कर्म कस्येव तपः कर्मकस्येव तपतेः कर्त्ता कर्म
वत्स्यात् तप्यते तपस्तापसः तपोर्जयती त्यर्थः तपोउतापचेति कर्मकर्त्तरि चिण
न अतप्त तपः कर्मति किं अत्तपतिसुव र्णं अधावत् कटः कन्यस्तजोयकश्चि
णो कर्त्तरीति केचित् सृज्यते स्त्रजं लकः असर्जि कृषिराजाः पावांस्पन्मतरस्मै
पदंच अनयो कर्मकर्त्तरि रुपतरस्मैपदे। वास्तः कृष्यति कृष्यते वापादः स्वयमेव र
ज्यति रज्यते व्यवस्थित विकल्पत्वात् दर्थात्र केन च कोपि अरंजि अयः कर्मकर्त्तरि अ
जंतात् त्रिस्थिरा वास्यात् कर्म्मकर्त्तरि तङ्गुष्टे अकारि अकृत कटः स्वयमेव कुरुष्व अ
दोहि अदुग्ध न रुधः रुधते कर्म्मकर्त्तरि चिलन अरुद्ध पचकुशान्याधि कर्मकाण्या क
र्मकर्त्तानि कर्मवदि ति केचित् चिनोति हस्तः स्वयमेव पच्यते। धिकर्मका स्यापचक। ४०

लं अत्तीति मत्तणं अंतवत्तने अग्निग्रंथपर्यंतमधीत साग्नि यथासादस्य असादत्रोर्पर्य यथाशक्तः सु
पानित्यं समस्यते शादस्यम्ताभ्याय पत्तन्त्रं शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथा शक्ति साद्दत्रो ऊय
था हरि हरि लघा हरः यावदवधारणे यावद्दित्ते तदवधारणोर्थ सुपानित्यं समस्यते सोव्ययीभाव
:यावंत श्लोकाः तावंतो च्युतप्रणामा यावत् श्लोकं अपपरिबहिरंचवः पंचम्याः एते पंचम्याः वा
समस्यंते सद्योनुसंज्ञः अपविष्णु संसारः अपवि ष्णोः परिविष्णुः परिविष्णोः बहिर्वनं बहिर्वना
त् प्राग्वनं प्राग्वनात् आङ्मर्यादाभिविध्योः अ ाङ्मर्यादार्थः पंचम्याः वा समस्यते आतिवि
धौ आबालं हरिः भक्तिः आबालेभ्यो बाल कृपानाति प्रती आति सुरवा चिक्कावाचि
नाद्दहव्यति प्रति आतिमुखार्थे वा समस्यतिस प्राक्संज्ञः अंत्यग्नि शलभाः पतंति अग्निम
ति प्रत्यग्नि अग्निं प्रति अनुयमूत्पया यस्यसमी पवाची अनुशब्दः स्यात्तेन सह पंचमी स्यात् था
सोव्ययीभावः अडेः समीपं अनुवि पक्षे अडेरनु यस्यचायामः यस्यदैर्घ्यवाची अनुस्तेन सहवा
समस्यते अनुगंगं काशी गंगायैर्घ्येण काशी दैर्घ्येन लक्षते तिष्ठदुप्रभृतीनि च कालविशेषति
ष्ठन्ति गावः तिष्ठंति गावो यस्मिन् कालेभंति तिष्ठदु एवंवहद्गु आयति गवं खलेयवं
लूनयवं पूतयवं संहृतयवं इत्यादि पारमध्येषष्ठ्या वा पारमध्य शब्दो षष्ठ्या वा समस्यते सोव्ययी

अत्यग्नि शलभा इत्यादि अग्निमति क्रांतशलभाः पतंतीति विग्रहं अतिक्रांतोऽतिक र्मच वर्त्तते यथा प्रति लक्ष्मणं अमि न कर्मप्रवचनीय युक्ते द्वितीयेत्य ग्निशब्दात् द्विता या अनुवाग्निर्लक्ष णेनेत्र लक्षणा तालक्षत अभि प्र तीआभिमुखार्थ नेत्र योग्य अभ्यग्नि प्रत्यग्नीती अग्निप्र तिमुखमग्न शलभा :पतंति निपात्वेत्तोम युक्तः इति पुली यते ~ पुली ६

त्वात्संज्ञः षष्ठीसमासादव्यादः एवं तत्त्वं चानयोर्निपात्यते पारे गंगायाः पारे गंगं मध्ये गंगं पक्षेत
त्पुरुषः गंगापारं गंगामध्यं महि विकल्पे न वाक्यमपि गंगायाः पारं संख्यावंश्येन वंश्योऽभि
धाविधायाजन्मतश्चैतत्र नावो वंश्यः तद्वाचिना संख्या वा समस्यते सज्ञाकः संज्ञः द्वौ मुनी वंश्यौ
श्चिमुनि त्रिमुनि व्याकरणस्य विद्यातश्चतामनेदविवक्षायां द्विमुनि त्रिमुनि व्याकरणं नदीभि
श्च नदीभिः संख्या समस्यते सोऽव्ययीभावः समा हारे वाच्यमिष्यते अव्ययीभावे सप्तगंगं द्वियमु
मुनं पंचनदं अन्यपदार्थे च संज्ञायां नदीभिः सह सुबंतं समस्यते अन्यपदार्थे नास्ति सिषा
क संज्ञः उन्मत्तगंगं देशः वाध्यकारेष्वा यं नित्यसमासः नहि वाक्येन संज्ञाग
म्यते नाम्नि किं शीघ्रगंगो देशः अव्ययीभा वे शरत्प्रभृतिभ्यः शरदादिभ्य टच् स्यात् स
मासांतः उपशरदं प्रति विपाशं शरत् विपाश् अस् मनस् उपानह् दिव् हिमवत् अनडु
ह् दिश् दृश् विश् चेतस् अयस् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् जराया जरस् उपजरसं प्र
तिपरसमनुभ्यो क्ष्णः परोऽक्ष्णः टच् स्यात् अव्ययीभावे अक्षि शब्दश्चि कृतसमं संज्ञायां तद्धि
ताः अतः परमा पंच माध्यायां ताः येष्वत्यस्यास्तु तद्धितसंज्ञा स्फः यस्मातिश्च परो क्षं प्रत्यक्षं प
रोक्ष मित्यत्र पारस्कादित्वात् सुट् समक्षं अन्वक्षं अनस्य अनंतादव्ययीभावाट्टच् नस्तद्धिते

५०

MEMORIAL
DR.

त्वात्संकर्मकर्त्तरि चिण्वत् अकृतवनेति केचित् अकामः फलं अडगघगौईघं नडुहस्तुंभमायक्कि
णो एषां कर्मकर्त्तरि यक् चिण्णो न स्तः कुदेरनेनयक् षिध्यते ति चिणात्मागेव कल्पितः कुषे इत्थस्तु
चिणुवड्डिटो न निषेध इति केचित् अस्मा विष्टस्तु क्रमेण रितिनेट् अस्मोष्ट नमेत अनंस्त णिश्रिद्रि
श्रिकात्मने पदाकर्मकाणां यक् चिणो न कारयते एवं ताक मर्मकर्त्तरि चंड इति केचित् अचीकरत
अकारिष्ट अ हे अग्रहिष्ट अग्रहीत कृत अवोचत आह्नतेश्च निष्ठ आवधिष्ट करिष्टोप
कुगदधिकस्तूपाश्वस्यः सनंतावयक्चिर णामस्तः श्रिअवकृति चिण्वद्रिडपि नेति के
चित् किरते अकीर्ष्ट गिरते अगीष्टश्रिथ ते श्रष्ट श्रिष्ट श्रष्टाइष्टनसिक्तलं कारितंम
न चतं सिष्ट चिकीर्ष्यते अ कीर्षिष्ट न्या दृश्यएपंतमिक्कर्म यत्पथाश्रि स्वकर्माणि प्र
त्ययंयांति कुत्स्यादिर्गणितेन्य उच्यथाकाविनि स्मुविजनम जागरी रजनी मगमिमहमद्या सं
त्यगं गोपी चाथ्रमकार्यतिलादचेनामनंतेन ठः इति भावकर्मप्रक्रिया अतिक्रावचने स्वट्
स्मृतिपर्यायधात्वर्थयोगे स्वतानद्यतने धतोर्ल्टट् स्यात् स्मरति कृष्ण कुलेष्यस्यात् नयदि यद्धक्षे
षा गुंजन अतिज्ञानामि कुलथक्रमेत्तुमदि विभाषा साकांक्षे यत्तदे न योगो याग पितृक्षेर्षे इष्वा
स्यात् लट्स्मलक्षणसंबंधे पयो कुरायां क्षायां स्मरति लसवषेवत्स्यामः वज्रागाश्चारयिष्याम का

उरूपं वा रणं लक्ष्यं पक्षे लुङ् । एवं यत्नेऽप्यक्षे परोक्षे लिट् चकार नन्नमपुरुषे वेत्ति त्वात्परोक्षं स
श्राह किं उचि लचि लुलाप अत्यंतापन्हवेपि लिट् नाहं कलिंगान् जगाम स्पातोर्लट् आस्यां
योगे लिट् स्यवे लङ् वा लिट् अपाठि किं जगाम किं आसन्नकाले किं कंसं जघान किं लट्
स्मे स्मयोगे लिङ् घ पिलङ् स्यात् यजति स्म युधिष्ठिरः अपरोक्षे लुङ् ननदा तनेपरोक्षे पि लट्
स्यात् यजति स्म युधिष्ठिरः अप एवं स्म पिता ब्रवीति ननोष्ठ प्रतिवचने ननु योगे लट्
लिट् ... प्रतिपतिवचने अकार्षीः किं॥ नन्वकरोमि नो नन्वोविलापा ननु आस्यां
योगे ... ईर्षद्रूस्यात् अकार्षीः किं नकरोमि नकार्षं अहं नु करोमि
अहं चकार्षम् ... ङ् वा न्नं पुरा शब्दाया गेस्यतनद्यतने लुङ् लृटौ वा मत्तः न त्रम या
ग प पक्षे य धा प्राप्तं वसंतीस्पुरा छात्राः अथ पस्य अवसत् अश्च की अश्मा किं यजति स्म
पुरायावस्पुरा निपातयोर्लट् आस्यांनिपाता स्यां योगे न भविष्यति काले धातोर्लट् स्यात् याव
न्नु क्र पुरा लुंके निपातयोः किं यावद्दास्यते तावद्भोदय रूते करणान्मत्याया पुरा यास्यति वि
नाषा कस्य कर्दि आस्यां योगे न भविष्यति लट् वा स्यात् पक्षे यथाप्राप्तं कदा करिष्यांति लुंके लो
स्यते ना लो वा किं ह ते लिप्सायां किमारूपं किं इति न च योगे न भविष्यति वा लट् स्यात् लिप्सा ४२

...मनु कृत्ये मित्याद्यि । अत्र अन्यत्र श्वस्य परपत्न नेन संबंध इति अश्वस्य माधनित्यने न अत्र कृता मितरा इच्योरन्यता ला वा नाममात्र ... स्वयमित्य सा व्यय वात् द्वितीया
मं बंधो नास्तीति द्वितीयाद्य इ एयुत राईमनुवलेल स्वयं कृतमितिश्रात मनो कृतमित्यर्थः वे कपदत्वमेक स्वर्थ च समासा कपात् ...

नांतस्य लस्य दिक्‌लोपः स्यात् लक्षिते उपराजं अध्यात्मं नपुंसकाद्वनाम रस्यं अन्नं तंयत् क्लीबं ततः इदंता
द्व्ययीभावाट्टच् वा स्यात् उपसर्मे उपचर्मं नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः पल्यो वा टच् उपनदं उपन
दि उपपौर्णमासं उपपौर्णमासि इत्यादि झयः झयंतादव्ययीभावाट्टच् स्यात् वा उपसमिधम् उपस
मित् गिरेः सेनकस्य गिर्यंतादव्ययीभावाट्टच् स्यात् सेनकग्रहणं पूजार्थं उपगरं उपगिरि इत्यव्य
यीभावः द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः द्वितीयांतं सुबंतं समर्थैः श्रितादिभिर्वा स
मस्यते स समासस्तत्पुरुषः कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः इत्यादि गम्यादेरिष्टैः ग्रामं गामी
ग्रामगामी अन्नं बुभुक्षुः समर्थैः किं पश्य कृष्णं श्रितस्त्वं साधय स्वयं क्तेन स्वयं क्तेन
समस्यते सप्रकृ संज्ञः स्वयं कृतः खट्वा क्षेपे खट्वा द्वितीयायां ता क्तेन समस्यते निंदायां
खट्वारूढो जाल्मः सामि सामी त्यतदव्ययमर्धपर्यायः तत्सुबंतेन क्तांतेन समस्यते सामि कृतं
अर्धकृतमित्यर्थः कालाः कालवाचिनो द्वितीयांताः क्तेन समस्यते अनत्यंतसंयोगे मासप्रमित
श्चंद्रः अत्यंतसंयोगे च मुहूर्तं सुखं तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन तृतीयांतं समर्थं तृतीयांतार्थकृ
तगुणेनार्थेन च समस्यते स तत्पुरुषः शंकुलया खंडः शंकुलाखंडः धान्येनार्थः धान्यार्थः तत्कृतेन
किं अक्ष्णा काणः समर्थैः किं नार्थः शंकुलया खंडो देवदत्तो ग्रामेणः समर्था वृत्तिः सर्वत्र समासे तद्वि

तृतीयान्त कृता तत्सदृशसमस्यते सु पंगु गिति तुल्याविर्रतत्रिकं गुणवचनेनेत्यपविशेषणं तृतीयांतेन गुणस्यकरणेन संबध्यते मासपूर्वादर्थ कते नेतिज्ञायते
इत्यंतेनतमिकृत्रा इहतृतीयार्थः कृतगुणेन तिृतीयांतेन कृतवृतीयांत कृतः तृतीयांत कृतो गुणो यस्य गुणिनः म तृतीयांत गुणो गुणीतद्वाचिनेत्यर्थः न
गुणवचनेनेति ... कर्तृकरणे ... कर्तरिकरणेवा कृ

तत्वज्ञेयाः पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः एभिः तृतीयां समस्यते मासेन पूर्वः मासपूर्वः एवं सदृशादौ अवरस्योक्तिः मासावरः कर्तृकरणे कृता बहुलं कर्तरि करणे च तृतीया कृदंतेन समस्यते बहुलं हरिणा त्राता हरित्रातः नखैर्भिन्नो नखभिन्नः कृत्यैरधिकार्थवचने कर्तृकरणवाचितृतीयांतं कृत्यैः समस्यते स्तुतिनिंदाधिक्यारोपे काकपेया नदी बाष्पच्छेद्यानि तृणानि कृत्यग्रहणेन यत्प्रत्ययो गृहीतः नेह काकैः पातव्याः अन्नेन व्यंजनं व्यंजनवाचितृतीयांतं अन्नवाचिना समस्यते क्षीरेण सिक्तः ओदनः क्षीरोदनः भक्ष्येण मिश्रीकरणं मिश्रीकरणवाचितृतीयांतं भक्ष्येण समस्यते गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः चतुर्थ्यंतं यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्चतुर्थी वा समस्यते तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे यूपाय दारु यूपदारु अन्यत्र रंधनाय स्थाली अर्थेन नित्यं समासः सर्वलिंगता च द्विजाय अयं द्विजार्थः सूपः द्विजार्था यवागूः द्विजार्थं पयः भूतबलिः गोहितं गोसुखं गोरक्षितं पंचमी भयेन पंचमी भयेन समस्यते चोराद्भयं चोरभयं स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन वृकेभ्यो भीतः वृकभीतः वृकभीः बहुलोक्तेर्ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुरित्यादि अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः एभिः पंचमी कश्चित्समस्यते सुखाद्

पेतः सुखापेतः अल्पशः किं प्रासादात्पतितः इत्यादौ कश्चिन्न स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन पंचम्यंतानि क्तेन समस्यंते स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः एवं सति कार्ये दूरार्थयोः कृच्छ्रान्मुक्तः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् षष्ठी षष्ठ्यंतं सुबंतं समर्थेन वा समस्यते राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते इति वाच्यं षष्ठीसमासनिषेधापवादः व्यासस्य कृतिः लारतस्य श्रवणं जायकादिभिश्च एभिः षष्ठी समस्यते कृद्योगलक्षणानिषेधापवादः द्विजजायकः याजकः पूजकः परिचारकः परिवेषकः स्नातकः अध्यापकः उत्सादकः उन्मादकः उद्वर्तकः होता पोता भर्ता इत्यादय रथगणकेन समस्यते रथगणकः पत्तिगणकः न निर्धारणे निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते नृणां द्विजः श्रेष्ठः प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इत्यवाच्यं सर्पिषो ज्ञानं पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन एतैः षष्ठी न समस्यते पूरणे सतां षष्ठः गुणे पटस्य शौक्ल्यं स च प्रत्ययांतो गुणवाचीत्यनिषेधते सदा गुणवाचिनां न निषेधः चंदनगंधः सुहितं फलानां तृप्तिमान् द्विजस्य कुर्वन् सतां कुर्वाणः अव्ययं सतां कृत्वा तव्य सतां कर्तव्यं तव्य तानानुबंधेन समासो न भवतीव द्विजकर्तव्यं समानाधिकरणे राज्ञो नलस्य सति समासे पूर्वनिपातानियमः स्यात् कर्मधारय

मासः स्यात्तदा द्वयोः रपि षष्ठ्यंतयोः प्रथमा निर्दिष्टत्वात्पूर्वनिपातो नियमेन स्यात् कर्मधारये तु ... त्पूर्वनिपातो नियम्यते इति कर्मधारयस्यादेवेत्यर्थः ...

ननु च तृजकाभ्यां कर्त्तरि याजकादिभिश्च व्यतत्तकर्त्तृ वज्रस्य न तेत्तु दा हत जित्वा शीक्ष्या इ॥ पत्यर्थत्वे च ब्राह्मणयाजकादीश्च तेन क्रियाया ष्ट: स ब्रजस्य न तेस्य यं तु क्रियायाष्ट: इतिभाव:

स्यादेव क्तेन च पूजायां। पूजार्थं विहितक्तेन षष्ठी न समस्यते। पूजोक्तिरुपलक्षणं पूजायां राज्ञां मतः बुद्धः पूजितो वा। अधिकरणवाचिना च क्तेन षष्ठीसमासो न। इदमेषामासितं भुक्तं गतं
च कर्मणि च उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठीसमासो न। आश्चर्यो गवां दोहो गोपेन। तृजकाभ्यां कर्तृ
कर्त्तरि षष्ठ्याः तृजकाभ्यां न समासः ननु तः याजिका कर्त्तयव तृज विधानात् तथाप्येककर्तृषष्ठी
नेति ऋजुतरार्थः कर्तरिकिं इक्षुभक्षिका कर्त्ते शिवकर्त्रर्थः पाठः कर्त्तरि षष्ठ्या तृजकाभ्यां ष
ष्ठी न समासः अपां स्रष्टा वज्रस्य भर्त्ता पत्यर्थ तत्स्थाक्षस्य याजकादिभिश्च तत्समासः तत्त
र्त्ता सता मर्त्तकः नित्यं क्रीडाजीविकयोः षष्ठीसमासः उद्दालपुष्पभञ्जिका जी
विकायां दन्तलेखकः तृजकेनास्ति पूर्वापर ाधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे पूर्वा
दयो ऽवयविना समस्यन्ते एकत्वे चेत् इदं षष्ठीसमा सापवादः पूर्वं कायस्य पूर्वकायः अपका
यः अधरकायः उत्तरकायः एकदेशिना किं पूर्वं नाभेः कायस्य एकाधिकरणे किं पूर्वं छा
त्राणां सर्वएकदेशेनाङ्गः समासः संख्याविशायेति ज्ञापकात् मध्याह्नः सायाह्नः अर्द्धं
नपुंसकं समांशवाच्यर्द्धशब्दः क्लीबे च तथा समस्यते अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली क्लीबं किं
ग्रामार्द्धः द्रव्यैक्य एव अर्द्धं पिप्पलीनां द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां एतानि वा

त्त्ववत् पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पाक्षिकषष्ठीसमासः द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा भिक्षाद्वि
तीयं एवं तृतीयादि तुरीयस्योपि: तुरीयभिक्षा भिक्षातुरीयं प्राप्तापन्ने च द्वितीयया एतेनातद्धत
एकद्वितीया समासः प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः जीविकां प्राप्तः आपन्नजीविकः जीविका
पन्नः कालाः परिमाणिना परिमाणवद्वाचिना कालाः समस्यन्ते मासो जातोस्य मासजातः सप्त
मी शौण्डैः सप्तम्यन्तं समर्थं शौण्डादिभिर्वा समस्यते सतत्पुरुषः अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः
अक्षशौण्डः धूर्त्तकितवव्याडसंवीतअन्तर अधिकपटुपण्डितकुशलचपलनिपुण
कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलोक्तेर त्र आपि द्वितीयादि। वा नकारोनां प्रयोग
वशात् समासो ज्ञेयः सिद्धपक्वशुष्कबन्धैश्च एतैः सप्तमी समस्यते सतत्पुरुषः कांपिल्य
सिद्धः आतपशुष्कः स्थालीपक्वः चक्रबन्धः ध्वांक्षेण क्षेपे ध्वांक्षेण सप्तम्यन्तं समर्थं समस्यते क्षे
पनिंदायां सतत्पुरुषः तीर्थध्वांक्ष इव तीर्थध्वांक्षः अनवस्थितइत्यर्थः कृत्यैर्ऋणे कृत्यैः सप्तम्य
न्तं समस्यते सतत्पुरुषः ऋणेव्याप्ते मासे देयं मासदेयं ऋणं ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थं
पूर्वाह्णे गेयं साम सप्तम्या अलुक् संज्ञायां संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते सतत्पुरु
षः अरण्येतिलकः नित्यसमासएवायं न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते तत्र तत्रेत्येतत् क्तान्तेन समस्यते

सतत्पुरुषः तत्रकुतं कुपेनिंदायां मसमस्यंतंक्रांतेन समस्यते सतत्पुरुषः अर्द्धकेविशीर्षे तत्पुरुषे
कृत नकुलमित्यलुक पात्रे समिताद्यश्च कुगतिप्रादयः कुत्साद्यो गतिसंज्ञा प्रादयश्च समर्थेनानि
त्यं समस्यते सतत्पुरुषः कुपुरुषः गतिः उरीकृत्य समासत्वादत्वो ल्यप् अत्र सुप्सुपेत्यनेन
वनेनापि समासः ऊरीकरोति उररीकरोति प्रादिः प्रकृत्य करोति ऊर्यादिच्विडाचश्च ऊर्या
दयश्च्यंता डाजंताश्च गतिसंज्ञाः स्युः अनुकरणे सत् असत् कारिका अलंकारा अंत रमन
स् पुरस् अस्तं अदस् तिरस् एषामव्ययानां प्रादीनां च गतिश्चेत्यादिभिः सूत्रैः अर्थवि
शेषे क्रियायोगे गतिसंज्ञया ज्ञया अव गत्यर्थवदेश अवगत्य अवगच्छति अवो
य अवदत् इति तिरस् उपाभे अव्याजे सा क्रा त्सत्कतीभिव उररी मतमिमध्ये पदे निर्वचने
च एते कृञि परे विभाषा कृञीत्यानिर्वा गतिसंज्ञा तिरसोन्यतरस्यां गतिसंज्ञकस्यातिरसो विस
कृनीयस्य सोवास्यात् कृत्वो पचतः तिरस्कृत्य तिरःकृत्य तिरः कृत्वेत्यादि हस्तेपाणौ प्राध्वंजी
विकार उपनिषत् एते कृञि नित्यं हस्ते पाणा वित्यादिनि नित्यंगतिसंज्ञाः स्युः हस्ते कृत्येत्यादि प्रादयोग
ताद्यर्थे प्रथमया प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रांतेवासी अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया अतिक्रां
तो मालामिति विग्रहे एकविभक्ति चापूर्वनिपाते विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्ज ४७

नसंज्ञं स्यात् न तु तस्य पूर्वनिपातः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य गोंतस्त्रीप्रत्ययांतयोरुपसर्जनयोर्ह्र
स्वस्स्यात् अतिमालः अतिगंगः विभाषा गुहते अर्द्धपिप्पलीत्यादौ नोपसर्जनत्वं स्त्रीप्रत्ययांत
ग्रहणात् अतितंत्रीः अतिलक्ष्मीः अतिश्रीः इत्यादौ कास्वेन ईयसो बहुव्रीहौ नं बहुश्रेय
सीराजा अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया अवकृष्टः कोकिलया अवकोकिलः पर्यादयो ग्ला
नाद्यर्थे चतुर्थ्याः परिग्लानोध्ययनाय पर्यध्ययनः अलं कुमार्यै अलंकुमारिः निरादय
क्रांताद्यर्थे पंचम्याः निष्क्रांतः कौशांब्याः निष्कौशांबिः इवेन नित्यसमासः विभक्तिलोपश्च
ताविवबाससीव कर्मप्रवचनीयानां नसामासः हृद्यं प्रति पूर्वकालैक सर्वजरत्पु
राणनवकेवला समानाधिकरणेन एतेसामानाधिकरणेन समस्यंते स तत्पुरुषः पूर्वं
कालास्त्वपरकालार्थेन पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः तत्पुरुषः समानाधिकर
णः कर्मधारयः समानाधिकरणस्तत्पुरुषः स कर्मधारयाख्यः समासः स्यात् पुंवत्कर्मधारयजा
तीयदेशीयेषु कर्मधारयजातीयदेशीयेषु परतो भाषितपुंस्कमनूङंतं पूर्वं पुंवत्स्यात् पुं
वत्वात् स्त्रीप्रत्ययलोपः पाचका चासौ नारी च पाचकनारी कोपधाद्यप्रतिषेधः पुंवत् कर्मधारया
दौ प्रतिप्रसूयते पाचिका चासौ स्त्री च पाचकस्त्री पंचमस्यां स्त्रोघ्नस्यां सुकेश्यादौ वा

ब्राह्मणानां एवं पाकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि सर्वदेवाः जरत्पतिरित्यादि उपमानानि स
मानवचनैः उपमानोपमेययोः धर्मवचनैरुपमानानि समस्यन्ते घन इव श्यामः घनश्यामः उप
मितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे उपमेयमुपमानैर्व्याघ्रादिभिः समस्यते पुरुषोयं व्याघ्र
इव पुरुषव्याघ्रः सामान्याप्रयोगात् किं पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः विशेषणं विशेष्येण बहु
लं सदकं सुबंतं तेन समानाधिकरणेन सुबंतेन बहुलं समस्यते रक्तलता नक्तौतौ:
कृष्णसर्प इत्यादौ नित्यं रामो जामदग्न्य इत्यादौ न क्वचिद्वा नीलं उत्पलं नीलोत्पलं.
क्तान्तानि क्तान्तैः अक्तान्तवचनानि। सुबंतानि क्तान्तवचनैः सह समस्य
न्ते तत्पुरुषः शाकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाद्यो। अयं समास इष्यते व्याकरणस्वरन
सूत्रैः निःप्रवृत्तिरित्यर्थः शाकपार्थिवः पा पापाणके क्तान्तैः पापाणकशाकाद्यास्तानि
ध्यायिनो क्तान्तवचनैः समस्यते पापकलालः श्रणक नापितः शाकपार्थिवादीनामुत्तरप
दलोपश्च शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः नञ्
नञ्समर्थेन सुपा समस्यते नलोपो नञः नञो नस्य लोपः स्यात् उत्तरपदे तस्मान्नुडचि
लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्यादेर्नुडागमः स्यात् अचि अश्वादन्यः अनश्वः धर्मविरुद्धो ४४

=खरेपर=१ ×धर्मः×

=नत्वान्तपानवेदीनामत्वनमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु
प्रकृत्यानञ्नागनागनाचारनाविकतमापितनोरलंदेदननस्वाल्तं
नवादिउभवाधा=

=पापवक्तिं=१ =निरायः=१

पापान्नावो अपापं नञो नलोपस्तिङि क्षेपे अपचसि त्वं जाल्म: निषेधार्थनकारस्य समा
सवान्नलोपाभावः नैकधेत्यादौ ज्ञेयः आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः महत आका
रान्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे जातीये च परे महादेवः घासकरविशिष्टः एपिवाच्यं जाती
यघासादौ तीक्ष्णस्यापवादं महत्वः प्रकाराः अस्या महाजातीया महाघासः महाकरः महा
विशिष्टः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च तद्धितार्थविषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वा
च्ये दिक्संख्ये एकार्थेन समस्यते समाहारे तत्पुरुषः पूर्वस्यां शालायां भव इति
विग्रहे दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः अस्माद्भवाद्यर्थे ञः प्रत्ययः स्यात् असं
ज्ञायां कर्मधारये इंवद्भावेवक्ते ञाति मित आदिवृद्धिः पौर्वशालः उत्तरपदे पूर्वा
शालाप्रियः दिक्समासेऽत्र नास्ति संख्या पूर्वा॥ द्विगुः तद्धितार्थेत्युक्तः त्रिविधः संख्यापूर्वो
×तइतिविग्रहेसं द्विगुः स्यात् पंचसु कपालेषु संस्कृतः पञ्च कपालेषु संस्कृत एव द्विगोर्लुगनपत्ये
स्कृतेनद्धः पत्र मा द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽनपत्यार्थः प्राग्दीव्यति यस्तस्य लुक् स्यात् पंचकपालः पुरो
समर्थात् संस्कृतार्थे डासः अनपत्ये किं द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः पंचभिर्गोभिः क्रीत इत्यत्र द्विगौ कृते तेन क्री
यथाविहितप्रत्ययः तं तेनेति द्वितीयासमर्थात् क्रीतार्थे यथाविहितप्रत्ययः स्यात् इति ठक् अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुग
स्यात् नक्षस्य ४४=

संज्ञायां अध्यर्द्धपूर्वात् द्विगोः अपरस्याङ्गीयप्रत्ययस्य लुक् स्यात् असंज्ञायां पंचगुः अत्र
रपदं पंचगावो धनं यस्य तत्र द्विगौ कृतौ गोरतद्धितलुकि गोंतात् तत्पुरुषात् टच् स्यात्
समासांतः न तद्धितलुकि अवादयः ततो बहुव्रीहिः पंचगवधनः समाहारे पंचगव
समाहृता इत्यत्र संज्ञात्वात् द्विगुरेकवचनं द्विगोरर्थः समाहार एकवत्स्यात् स नपुंसकं
स्यात् स नञ्भावः स नपुंसकं स्यात् पंचगवं द्विगोरस्य नपरसमगवः देवगवः देवगवी अकारां
तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिष्टः द्विगोरिति ङीप् त्रिलोकी आबंतो वा त्रिपद्ध त्रिपद्धी
अतोनलोपश्च वा स्त्रियां पंचतक्षं पंचा। पंचमी पात्रादौ न पंचपात्रं चतुर्
गं त्रिभुवनं तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः संख्याव्ययादेरंगुल्यंतस्य तत्पुरुषस्याच्
प्रत्ययः द्वे अंगुली प्रमाणमस्य द्व्यंगुलं निर्गतमंगुलि भ्यः निरंगुलं अत्यंगुलं तत्पुरुषस्येति किं
पंचांगुलिर्हस्तः अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः एभ्यो रात्रेरच् स्यात्
संख्याव्ययादेः अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रं इहेव द्वंद्वः एकवद्भावात् क्लीबता इतरत्र तत्पुरु
षः रात्राह्नाहाः पुंसि एतदंतास्तत्पुरुषाः पुंसि स्युः सर्वा रात्रिरिति सर्वरात्रः एकदेशः पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः अ
पररात्रः संख्यातरात्रः पुण्यरात्रः त्रिरात्रः अतिरात्रः संख्यापूर्वस्य रात्रिशब्दस्य क्लीबता

समासांत ४४

४५

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

वाच्या द्विरात्रं राजाहः सखिभ्यष्टच् एतदंतात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् महाराजः नञ्तत्पुरुषे अतिराजः अती
राजी कृष्णसखः त्रिसखं अह्नष्टखोरेव अह्नष्टखयोरेव टिलोपः स्यान्नान्यत्र उत्तमाह्नः आहः द्व्य
ह्नीनो अहीनः क्रतुः अह्नः खः क्रतुसमूहे अहीनः क्रतुः नियमः किं आह्निकं पुंनिहेशाह्नेद मह्न
एतं रात्रिं अह्नोह्न एतेभ्यः एतेभ्यः सर्वादिभ्यः परस्याह्नशब्दस्याह्नादेशः स्यात् इचिपरे अह्नोदंतात्
अदंतपूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्याह्नो नस्य णः स्यात् पूर्वाह्णः पूर्वमह्नः पूर्वाह्णः संख्याताह्णः इ
त्यादर्वाह्नेनिः अणेकाह्नः अह्नप्रियः अतद्धिते अदंतादित्युक्तेनेह णत्वं निरह्नः
अह्न इति अकृतग्रहणान्नेह दीर्घाह्नी प्रावृट् अह्नस्संख्यादेः समाहारेऽह्नादेशः
द्व्यहः समाहृते द्व्यहः त्र्यहः आसां तमे काश्यांतः आसां परस्याह्नादेशो न तमप्य
क्षांत्यार्थः पुण्याहमाह पुण्यसुदिनाभ्यां अह्नः क्लीबतेष्टा पुण्याहं सुदिनाहं एकाहः संख्य
ताहः इत्यपीष्यते अग्राख्यायामुरसः उरसोंतात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् अग्राख्यायां अश्वोरसं मु
ख्याश्व इत्यर्थः अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः एतदंतात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् जातौ संज्ञायां च
उपानसं अमृताश्म कालायसं मंडूकसरसमिति जातिः महानसं पिंडाश्मः लोहितायसं जल
सरसमिति संज्ञा ग्रामकौटाभ्यां तक्ष्णः ग्रामांत कौटांत तक्ष्णः टच् स्यात् तत्पुरुषे ग्रामतक्षः कौ

स्तरुः अतेःश्वनः अतेःश्वनः परात् इत्युपस्थानमतिक्रांत अतिश्वावराड्ः अतीश्वासेना उपमाना
दप्राणिषु उपमानवाचिनः श्वनः इत्युस्य दप्राणिषु आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः उपमितं व्याघ्रेति
समासः अप्राणिषु किं वानरस्येव वानरश्वा उत्तरमृगपूर्वाच्च एत्यः परास्मकनः इत्युस्यात् उप
पमानात् उत्तरसक्थं मृगसक्थं पूर्वसक्थं उपमानात् फलसक्थं नावोद्विगोः नोऽगृश्चं तात् द्विगोष्ट
चूस्यात् द्वनावौ समाहृत द्विनावं त्रिःनावं। पंचनावःप्रियः तद्धितार्थे द्वास्यांनौ स्या मागतः
द्विनाव्यं गुणनपत्रे इत्यत्रवेत्यनुवृत्तेर नतद्वि तस्यनलुक द्विनावरूप्यमनुष्यहेतुस्यद्दृति
रूप्य अतेः तद्धितलुकीत्यत्र पंचभिः नौ भः क्रीतः पंचनौः अर्द्धाश्च अर्द्धात्पर
तोनावष्टचूस्या नावः अर्द्धं अर्द्धनावं स्त्री। वर्चं लोकात् खाराः डाचां द्विगोरह्नश्च
खारस्याष्टचूस्यात् द्विखारं द्विखारि उत्तरपा दद्विगाविधनः अर्द्धखारं अर्द्धखारि द्वित्रिस्या
मंजलेः आस्यां मंजले ष्टचूस्यात् वा द्विगो द्वांजलं द्वांजलि अतद्धितलुकित्येव द्वास्यामंजलि
भ्यां क्रीतः द्व्यंजलिः ब्रह्मणो जानपदाख्यायां ब्रह्मंतात्तत्पुरुषाष्टचूस्यात् जनपदसंबंधद्योत
कं चेदुपपदं सुराष्ट्रब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः सप्तमीतियोगविभागात्समासः कुमहद्भ्यामन्यतर
स्यां आस्यां ब्रह्मणो वाष्टचूस्यात् तत्पुरुषे कुब्रह्मः कुब्रह्मा महाब्रह्मः महाब्रह्मा तत्रोपपदं सप्तमीस्थं ४६

अस्मिन्धात्वधिकारे कर्मण्यणित्यादौ सप्तमीस्थंनिर्दिष्टं उपपदसंज्ञं स्यात् उपपदमतिङ् उपपदमति
ङंतं समर्थेन नित्यं समस्यते स तत्पुरुषः कुंभकारः अतिङ् किं एधानाहारको व्रजति सुप एवेति
क्रियाय्यामिति सप्तमीनिर्दिष्टात्तिङंतं तस्योपपदं संसमस्यते अतिङ् वचनं ज्ञापयति नान्यत्र
सुबंतस्य वृत्तिरिति तेन गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासः प्राक् सुबुत्पत्तेरिति सिद्धं तु अमै
वाव्ययेन उपपदसमासेऽव्ययत्वमेवं स्यात्स्व ङ्कारं अमा किं कालो लोकं तृतीयाप्र
भृतीन्यन्यतरस्यां उपदंशः तृतीयायामित्यत्र भृतीन्युपपदानि अमावा समस्यंत
मूलकोपदंशं मूलकेनोपदंशं भुंक्ते क्त्वा नोपपदानि तृतीयाप्रभृतीनि क्त्वा
प्रत्ययेन वा समस्यंते उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वा उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायां
उपज्ञोपक्रमान्यांशास्त्रादराख्यानिवंते तत्पुरुषान पुंसकं स्यात् पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं
षः तेनादौ कृतग्रंथः नंदस्योपक्रमः नंदोपक्रमः द्रोणः तेनादावुपक्रांतं इत्यर्थः छायाबा
हुल्ये छायांत तत्पुरुषः पूर्वपदार्थबाहुल्ये क्लीबं स्यात् शलभानां छाया शलभच्छायं सभाराज
मनुष्यपूर्वा राजामनुष्यपूर्वः सभांतस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् इनसभं ईश्वरसभं पर्यायस्यैवेष्य
तेनेह न राजसभा अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह रक्षःसभं राजा मनुष्यपूर्वात् किं

चंद्रगुप्तसभा अशालाच संज्ञायां तार्थमिना तत्पुरुषे क्लीवं स्यात् स्त्रीसभं स्त्रीसंघात इत्यर्थः अशा
लाकिं धर्मशाला धर्मशाला इत्यर्थः विभाषा सेना सुरा छाया शाला निशानां एतदंतस्तत्पुरुषो वा
क्लीवं द्विजसेनं यवसुरं कुड्यच्छाया कुड्यच्छाया कुड्यशालायं गोशालं गोशाला श्वनिशं पक्षे ध्विङ्क
मेते त्यादि तत्पुरुषो नञ्कर्मधारय इत्यनुवर्तते नेह तत्पुरुष इति किं दृढसेनो राजा अनञ्
इति किं असेना कर्मधारय इति किं परमसेना परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोः इतरेतरयो
गे द्वंद्वस्य तत्पुरुषस्य च परवल्लिंगं स्यात् कुक्कु टमयूर्याविमे मयूरी कुक्कुटाविमौ त
त्पुरुषे अर्द्धपिप्पली द्विगुप्राप्तापन्नालंपू र्वगतिसमासेष्वन पंचकपालः प्रा
प्तजीविकः आपन्नजीविकः अलंजीविके निःकौशांबिः पूर्ववदश्ववडवौ एत
योर्द्वंद्वः पूर्ववल्लिंगः अश्ववडवौ पक्षे एकवद्भा वो वक्तव्ये द्विवचनं तत्र अश्ववडवं क्रियाव्य
यविशेषणानां क्लीवत्वमेकवचनांतत्वं वाच्यम् स्यादंतं नमति हरिं शासः कमनीयं पद्मः संख्या
व्ययादेः क्लीवता त्रिपथं विपथं अपथं नपुंसकं अपथानि तत्पुरुष इत्येव अपथो नगरी
आन्महत इत्यत्र आपदिति योगविभागादात्वं ऽष्टागेकादेशेति दिद्दृशण द्वा एकाधिकादश
एकादश अष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः संख्यायां उत्तरपदे सति अष्टनो आत्वं स्यात् द्वा ४१

धिकादश द्वादश द्वाविंशति द्वात्रिंशत् अष्टादश अष्टाविंशतिः अष्टात्रिंशत् अबहुव्री
ह्यशीत्योः किं द्वित्राः द्व्यशीतिः प्राक्शतात्प्रयोगः नेह द्विशतं अष्टशतं अष्टनः कपाले
हविषि अष्टाकपालः पुरोडाशः गविचयुक्ते अष्टागवेन शकटेन संज्ञायामपीष्यते अ
ष्टापदं सुवर्णं त्रेस्त्रयः त्रेस्त्रयसू आदेशः स्यात् पूर्वविषये त्रयोदश त्रयोविंशतिः त्रय
स्त्रिंशत् बहुव्रीहौ तु त्रिदशाः अशीतौ तु त्र्यशीतिः प्राक्शतात्प्रयोगः त्रिशतं त्रिसह
स्रं विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां द्व्यष्टनः त्रेश्च एषां प्रागुक्तं वा स्यात्
चत्वारिंशदादौ परे द्विचत्वारिंशत् द्वा चत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् त्रिच
त्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् पंचपंचाशत् षष्टिसप्ततिनवतिषु एकादिश्चैकस्य चा
दुक् एकादिनञ्प्रकृत्या स्यात् एकस्य चादुगागमः स्यात् एकेन न विंशतिः एकान्नविं
शतिः एकादन विंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः एवं एकान्नत्रिंशदादिः षष उत्वं दतृदशधा
सूत्तरपदादेः ष्टुत्वं धासु तु वेति वाच्यं षडधिकादश षोडश इति तत्पुरुषः॥ ठ:॥ श्रीः
अनेकमन्यपदार्थे अनेकं सुबंतं अन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः
सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ सप्तम्यंतं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् प्रयोज्यं अत्र प्रथमा

विगतक्रोधत्रयं ग्रामं शुद्धकं संग्रामं सग्रामौ दको ग्रामतः कुटरघोनहवान् प्रथमाधिष्ठितेष्टोदेवे
गतः अनेकोकेनञ्जतामपि ।नाटिमुष्टलं वृत्तवर्गस्य सलीलो हलवञः समानाधिकरणानां बहु
व्रीहिरिष्यते नेद्दंपंचन्ति मुक्तिमस्य अव्ययानां वाच्यः उच्चैर्मुखः सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलो
पश्च करे स्थितं धनं यस्य स करधनः खरस्य मुखमिव मुखं यस्य स खरमुखः संघातविकारष
ष्ठ्यास्योत्तरपदलोपश्च केशानां संघातः चूडाय- स्य स केशचूडः सुवर्णस्य विकारो ऽलंकारो
यस्य स सुवर्णालंकारः प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वोत्तरस्य पदलोपश्च प्रपतितः पर्णो प्र
पर्णः किं तान्तं व्यर्थं नञोऽस्त्यर्थानां वाच्ये वा चोत्तरपदलोपश्च अविद्यमाना भार्या अ
भार्यः अस्ति क्षीरा यस्या सा अस्तिक्षीरा गौः स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रि
यामपूरणीप्रियादिषु कः ककुप्स्कात्परस्मान्नु ऊङ् स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवत् स्यात् एकार्थे स्त्रीलिंगे
पदे परे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययलोपः गोः स्त्रियारिति परत्वा
त्वात् चित्रगुः रूपवद्भार्यः कः ककुप्स्कादिति किं गंगाभार्यः अनूङः किं वामोरूभार्यः अपूरणी
तु पूरणीप्रमाण्योः पूरणीप्रत्ययान्तान्त्प्रमाणं ताच्च बहुव्रीहेरप् प्रत्ययः स्यात् कल्याणी
पंचमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपंचमा रात्रयः स्त्रीप्रमाणाः पुंवत्तानिषेधे अप्प्रत्यय ४८

अप्रधानपूरण्यामेव रात्रिः पूरणीवाच्या चेत् अनुस्वरवर्णं अन्यत्र न बहुव्रीहौ मध्यांतादुरु दंतादेव ब
हुव्रीहौ कप् स्यात् बहुलं पुंवद्भावः कल्याणपंचमीकः पक्षः बहुसर्पिष्कः प्रासादः अप्रि
यादिषु किं कल्याणीप्रियः प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्ति सचिवा स्वसा
कांता क्षांता समा चपला दुहिता वामना वामा बाला तनया दृढभक्तिरित्यादौ नञा
नादेर्यद्यिमान्नं विवक्षितं न स्त्रीत्वं तसिला दयस्तद्धिताः तसिलादिषु कृत्वसुचं तेषु
परेषु स्त्रियां पुंवद्भावः स्यात् ततः तत्र पटुतरा पटुतमा एवं रूप जातीय कल्प देश्य
देशीयप्रशंसादौ तत्सोर्गुणवचनस्य ति वाच्यं पट्वीत्यादि पटुत्वं पटुतरा
पटुतमा पटुना ते इत्यादि इतरस्य तत्र कारात् तसिल् कृत्वसुजन्तं तत्र तथापि
पुंवत् अल्पादेः अल्पशालः बहुशालः स्यात् तद्धिते पुंवद्भावः हस्तिनीनां समूहो
हास्तिकं अठकि राड्रिणाः ठक् ब्राह्मण्यः नवत्याः ब्राह्मः तावकाः त्वदीयाः कुक्कु
टादीनां अण्डादिषु पुंवद्भावो वाच्यः कुक्कुटाण्डं मृगक्षीरं काकशावः क्यङ्मानिनोश्च प
रयोः परतः पुंवत् स्यात् एनी वाचरतीति एनायते श्येनीव श्येनायते दर्शनीयां मन्यते
दर्शनीयमानिनी न कोपधायाः कोपधायाः ऊतापुंस्कास्त्रियां न पुंवत् पाचिकाभार्यः पा

चिकाया पाचिकाऽत्र इति कायार्थः मद्रिकायते मद्रिकामानिनी अकृततद्धितात्स्यां कोपधा
याः पुंवन्निषेधोऽत्र इदमात्सूत्र व्याख्यातार्थ यिमयासो सपाकृतार्थः संज्ञापूरण्याश्च अ
नयोनपुंवत् दत्तानार्थः दत्तायते दत्तामानिनी पंचमीतार्थः पंचमीमानिनी पंचमीरूपा
श्या इत्यादि वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे वृद्धिहेतोस्तद्धितस्यारक्तविकार
ार्थस्य न पुंवत् स्रौघ्नीनार्थः माथुरीतार्थः माथुरीयते माथुरीमानिनी अरक्तोऽकिं
का वाचीकं वायस्य सकारस्याय कांष· अविकारे किं हैमो विकारः हैमीमुद्रि
काऽस्य सहैममुद्रिका वृद्धिनिमित्ता। वालावादिरन पुंवत् विशालाक्षर
णार्थः सौवघ्नार्थः स्वांगाच्चेतोमा निनि स्वांगादीकारस्य स्त्रियां विहित
स्य न पुंवत् सुकेशीतार्थः स्वांगात्किं पटुत्वा र्थः अमानिनीतिकिं सुकेशमानिनी जा
तेश्च जातेर्विहितो ङीप् न पुंवत् ब्राह्मणीतार्थः अमानिनी त्येव ब्राह्मणमानिनी संख्यया
व्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादिसमस्यते सबहु
व्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येये डच् बहुगणात् संख्येययो बहुव्रीहिः तस्मात् डच् स्यात् उपबहु
गणाद्विलोपः उपगतादशा येषां ते उपदशाः त्रिविंशतेडिति विंशतेलस्य तिशब्दस्य लोपः ४९

स्यात् डिति आसन्नविंशाः अदूरविंशाः अधिकचत्वारिंशाः द्वौ त्रयो वा मानं येषां ते द्वित्राः
अबहुगणात् किं लोप भइत्वः उपगणाः अत्र स्वरेनिशेषः संख्येये किं अधिका विंशतिर्ग
वां बहुगुणवत्उ इति संख्या बहुगणयोः संख्यासंख्येययोस्तत्तु रूपे डचू स्यात् । त्रिरभ्यावृत्तानि
त्रिंशत् नि·त्रिंशत्तानि वर्षाणि यस्य निस्त्रिंशानि वर्षाणि निर्गतस्त्रिंशतोंऽगुलिभ्यो निस्त्रिंशः
खड्गः दिङ्नामान्यंतराले दिशां नामानि समस्यंते अंतराले वाच्ये स बहुव्रीहिः सर्वनाम
समासे पूर्वपदस्य पुंवत् दक्षिणपूर्वस्या योरंतरालमित्यर्थः नामाक्तौ तेनादौ
म तत्र तेनेदमिति सरूपे सप्तम्यंतं ग्रहणार्थं विषये स्वसरूपे पदे च तथा तृतीयां
तं सरूपे ग्रहणे इदं युद्धमित्यर्थे समिधः समस्यते कर्मव्यतिहारे इति शब्दे द्वावृन्द
स्यते अन्येषामपि दृश्यते अन्येषां लाघायां अपि दीर्घत्वं दृश्यते इति ग्रहणात् कर्म
व्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य दीर्घत्वं आत्वं वा तत्वतीति ज्ञेयं इच् कर्मव्यतिहारे कर्मव्य
तिहारे बहुव्रीहेरिच् स्यात् समासांतः तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेति अव्ययीभावावाद्व्ययं इ
च् प्रत्ययस्य तत्रपाणात् केशाकेशि केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि दंडादंडि
मैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दंडादंडि मुष्टामुष्टि मुष्टिमुष्टि द्वगुणः पूर्वलोपस्तस्य तस्य गुणः

स्यात् अवादेशः नाड्याबादिधिकाद्भ्यादी ङयो धितिवत्तौ वा गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधि
रनित्यो यथा स्यात् तेन स्वायंभुवमिति सिद्धं अचिर अस्य सिसरूपे किं इलेन मुरालेन ते
नसह इति तुल्ययोगे सहेत्येतत् तृतीयांतेन समस्यते तुल्ययोगे स बहुव्रीहिः चोपसर्जनस्य
उपसर्जनस्य सहस्य सः स्याद्वा पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः तुल्ययोगवचनं प्रा
यिकं प्रायिकं सकर्मकः सलोमकः सपक्षः बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच्
स्वांगाद्ययोरनयोः षच् स्यात् बहुव्रीहौ दीर्घसक्थः पुंडरीकवदक्षिणी यस्य सो
पुंडरीकाक्षः अजजादं स्वांगात्किं दीर्घ सक्थि शकटं स्थूलाक्षि दिक्षुः अं
गुलेर्दारुणि अंगुल्यंताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् दारुणि पार्श्वे पंच अंगुलयो यस्य
पंचांगुलि दारु अंगुलिसदृशावयवधान्या दिविक्षेपणं काष्ठमुच्यते दारुणि किं पं
चांगुलिर्हस्त द्वित्रिभ्यां खमूर्ध्नः आभ्यां परस्य मूर्ध्नः ष स्यात् बहुव्रीहौ त्रिमूर्धः नेत्र
दात्ते अ बहुव्रीहौ मृगानेत्रा यासां ताः मृगनेत्राः रात्रयः पुष्पनेत्राः अंतर्बहिर्भ्यां च लो
म्नः आभ्यां लोम्नः अप् स्यात् अंतर्लोमः बहिर्लोमः नासि संज्ञायां पद्मनाभो अस्य पद्मनाभः
ऊर्णनाभः अच्चाधिकारात् संज्ञायां नसं नासास्थूलात् नासिकांतात् बहुव्रीहेः अच् स्यात् ना ५०

डाक्टर भाऊदाजी इस्मारक
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

सिकायाः अस्य नस आदेशोति संज्ञायां न तु स्थूलात् द्रुणसः पूर्वपदात् संज्ञायामगः पूर्वपदस्थात् नि
मित्तात् परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने द्रुरिव नासिका यस्य स द्रुणसः ख
रणसः संज्ञायां किं पृथुनासिकः अगनयनं अस्थूलात् किं स्थूलनासिकः खरखुराभ्यां नस्
खुरणाः खरणाः पक्षे अच् खुरणसः खरणसः उपसर्गाच्च उपसर्गान्नासिकाया अस्य
नसादेशः असंज्ञायामपि उपसर्गान्नकाल उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नकार
स्य णः स्यात् वक्रं प्रणसः उन्नसः वेर्ग्रो वा कृतः विगता नासिका यस्य सो विग्रः
नञ्सुदुर्भ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्यां एभ्यो हलिसक्थोरच् स्याद्वा अहलः अह
लिः असक्थिः असक्थः एवं दुसुभ्यां शक्ते रिति पाठे अशक्तिः अशक्तः इत्यादि
नित्यमसिच् प्रजामेधयोः नञ्सुदुर्भ्यः प्रजा मेधयो नित्यमसिच् स्यात् बहुव्रीहौ अप्र
जाः दुःप्रजाः सुप्रजाः अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः नित्यग्रहणात् मंदमेधाः अल्पमेधाः धर्मा
दनिच् केवलात् केवलात् पदात् योधर्मशब्दः केवलस्तदंताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् बहु
व्रीहौ कल्याणधर्मा केवलात्किं परमः स्वधर्मो अस्य परमः स्वधर्म इति वा परमस्वधर्मः
दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे अयं निपात्यते दक्षिणे ईर्मं अस्य दक्षिणेर्मा मृगः व्याधेन कृतव्रणमि

त्वर्ध्वः दक्षिणेर्ममन्यात् प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः प्रज्ञुः संज्ञुः ऊर्ध्वमोनयत्‌ऊर्ध्वोज्ञोऽपि ऊर्ध्वजानुम
शेधश्च: गागण: धनुषश्च धनुरंता बहुब्रीहेरनङादेशः स्यात् शार्ङ्गधनुरस्येति शार्ङ्गध
न्वा वा संज्ञायां शतधन्वा शतधनुः जायाया निङ् जायांतस्य बहुब्रीहे निङादेशः स्यात्
लोपो व्योर्वलि धातोरक्षतोऽस्य यकारवकारयो र्लोपः स्यात् वलि परे युवजानिः युवति
जायास्येति युवजानिः लक्ष्मीजानिः गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः एभ्यो गंधस्येकारा
देशः स्यात् बहुब्रीहौ उद्गंधिः पूतिगंधिः सुगंधिः सुरभिगंधिः आगंतुकस्येव
वचनांतस्यैवा शोभनो गंधो अस्य सुगंधः आपणः सुगंधा अल्पाख्या
यां अल्पत्ववाचके गंधस्यायद् स्याद्वा ल्पायस्मिन् सूपगंधि घृतगंधि भोज
नं सूपगंधं घृतगंधं अल्पपर्यायो गंधशब्दः उपमानाच्च उपमानात्परस्य गंधस्य
शावत् पद्मस्येव गंधो यस्य पद्मगंधिः मतांतरे विकल्पः पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः हस्त्यादिव
र्जितोपमानात्परस्य पादस्यांतलोपः स्यात् बहुब्रीहौ व्याघ्रस्येव पादावस्य पादौ यस्य
स व्याघ्रपात् अहस्त्यादेः किं हस्तिपादः कुसूलपादः कुंभपदीषु च कुंभपद्यादि
पादस्यांतलोपो ङीष्वनिपात्यते स्त्रियां पादः स्त्रियां पादः पत् कुंभपदी शतपदी स्त्री ५१

यां किं कुंभपादः संख्यासुपूर्वस्य संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य पादस्यांतलोपः स्यात् द्विपात् सुपा
त् वयसि दंतस्य दतृ संख्यासुपूर्वस्य दंतस्य दतृ आदेशः स्यात् वयसि द्योत्ये बहुब्रीहौ
ऋतश्च द्विदत् द्विदंतो चतुर्दत् षड्दत् षोडन् सुदन् सुदती वयसीति किं द्विदंतः क
रि सुदंतो नरः अग्रांतशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च एभ्यो दंतस्य वा दतृ कुड्मलाग्रदन् कुड्म
लाग्रदंतः शुभ्रदन् शुभ्रदंतः अहिदन् अहिदंतः ककुदस्यावस्थायां लोपः ककुद
स्यांतलोपः स्यात् अवस्थायां द्योत्यायां असंजातककुत् उद्विभ्यां काकुदस्य
आभ्यांपरस्य काकुदस्यांतलोपो वा स्यात् बहुब्रीहौ विकाकुत् पूर्णाद्वि
भाषा अस्मात् काकुदस्यांतलोपो वा स्यात् बहुब्रीहौ पूर्णं काकुदमस्य पूर्ण
काकुत् पूर्णकाकुदः सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्य
ते सुहृन्मित्रं दुर्हृदमित्रं अन्यत्र सुहृदयः दुर्हृदयः उरःप्रभृतिभ्यः कप् एभ्यः कप् स्यात्
बहुब्रीहौ पदत् तद्धितवान्न ककार इत् व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्कः इनः स्त्रियां इन्नंता
स्त्रियां कप् बहुदंडिका बहुवाग्मिका नद्यृतश्चेति कप् केण इति ह्रस्वः प्राप्ते न कपि
पि कपि परे अण्याहस्वो न स्यात् बहुलक्ष्मीकः शेषाद्विभाषा अनुक्तसमासांताद्बहु
३

व्रीहेः कप् स्यात् बहुदंडिकः बहुदंडी आपोऽन्यतरस्यां कपि परे आबंतस्य ह्रस्वो वा स्या
त् बहुमालकः बहुमालाकः बहुमालः अन्यांतस्यापि ह्रस्वो वेति केचित् सुसोमपा
कः सुसोमपकः ईयसश्च ईयसंताद्बहुव्रीहेः कप् न स्यात् बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान्
बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी तत्पुरुषः वंदितत्वाद्धः ल्वांतान्न कप् प्रशस्ता श्रीरस्य प्रशस्तश्रीः
स्य सुस्नाता अन्यत्र सूर्ध्न्याह्वकः सर्वतो मध्ये स्वांगाः प्राङ् निपातो बहुव्रीहौ वाच्यः
सर्वश्चेतः कृष्णश्लक्ष्णः निष्ठामुकयोः समासे संख्या पूर्वं निपतेत् चन्द्रमा अन्यायसी पूर्वं
द्वित्रावा प्रियस्य पूर्वत्वं प्रियगुडः गुडप्रि यः गड्वादेः परा सप्तमी छा गड्
कंठोस्य गडुकंठः प्राथिकं चेतत् वहेमुखः अन्तः म्मा अलुक् निष्ठा निष्ठांतं प्राक् प्राय्य
इत्यं बहुव्रीहौ विशेषणत्वस्य विवक्षा पूर्वत्वादत्तथा ततं कृतः कटः जातिकालसुखादिभ्यः प
रा निष्ठा वाच्या शार्ङ्गजग्धी मासजाता सुखजाता दुःखजाता प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ
अस्युद्यतः वज्रपाणिः उद्यतासिः इत्यादि प्रयोगवशात् ज्ञेया वाहिताग्न्यादिषु पक्षे निष्ठा पूर्वं
वा स्यात् आहिताग्निः अग्न्याहितः जातपुत्रः पुत्रजातः दंतजातः जातदंतः इत्यादि आकृ
तिगणोऽयं समस्यमानपदार्थव्यतिरिक्तान्यपदार्थस्यैकदेशः सन् गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहौ लंबोकर्णायस्य ५२

लंबकर्णः इति बहुव्रीहिः ॥ चार्थे द्वंद्वः अनेकं सुबंतं चार्थे वर्तमानं समस्यते स द्वंद्वसंज्ञः समु
च्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकं भजिसंबंधः बटो भि
क्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबंधोऽन्वाचयः अन्योन्यापेक्षया एकक्रियासंबंध
इतरेतरयोगः संहतिः समाहारः तत्र समुच्चयान्वाचययोर्न समासोऽस्ति अनयोरसामर्थ्यात् द्वंद्वे घि
घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् हरिश्च हरश्च हरिहरौ अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषे ह
रिगुरुहराः हरिहरगुरवः अजाद्यंतं द्वंद्वे अजाद्यदंतं तत् द्वंद्वे पूर्वं स्यात् ईशकृष्णौ बहुष्वनियमः अश्वरथेन्द्राः ह्रस्वांतस्य
तामिन्द्रौ इन्द्राग्नी इंद्रवायू तपरः किं अश्वाहरौ द्वौ समासे घ्यंतपूर्वं
क्वाचित्का अल्पाच्तरं द्वंद्वे अल्पाच्तरं पूर्वं स्यात् शिवकेशवौ बहुष्वनियमः शंख
दुंदुभिवीणाः वीणाशंखदुंदुभयः ऋतुनक्षत्राणां समानाक्षराणामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः हेमंतशिशिरवसंताः अश्विनी भरणी कृत्ति
काः रोहिण्यः समानाक्षराणां किं ग्रीष्मवसंतौ लघ्वक्षरं पूर्वं कुशकाशं अभ्यर्हितं च
तापसपर्वतौ वर्णानामानुपूर्व्येण ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः भ्रातुर्ज्यायसः युधिष्ठि
रार्जुनौ संख्याया अल्पीयस्याः द्वौ च दश च द्वादश राजादंतादिषु परं पूर्वप्रयोगार्हं

परस्मात् दंतानां राजा राजदंतः वनस्य अग्रे अग्रेवणं निपातादणुक शब्दार्थौ धर्मार्थौ
कामार्थौ धर्मादिष्वनियम इष्यते अर्थधर्मौ अर्थकामौ गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ इत्यादि जाया
यास्तंशब्दस्य दंताबौ निपात्यौ पत्यौ परे जंपती दंपती जायापती द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगा
नां एषां द्वंद्व एकवत्स्यात् प्राण्यंगे दंतोष्ठं तूर्यांगे मार्दंगिकपाणविकं सेनांगे रथिकाश्वारो
हं समाहारस्यैकत्वादेकः वक्तव्ये सिद्धेपि इदं उपकरणं अर्थविषयमित्यागार्थं प्राण्य
गादीनां समाहार एव द्वंद्वः दधिपयसा दीनामितरेतरयोग एव इष्टः मृगादि
नां समय नित्यं वक्ष्यते तदर्थमिदं प्रकर ण जातिरप्राणिनां प्राणिवर्ज्ज जा
तिवाचिनां द्वंद्व एकवत्स्यात् धानाशष्कु लमप्राणिनां किं विट्शूद्राः द्रव्यजातीय
नामेव एकवद्भावः नेह रूपरसौ गमनाकुं चने द्रव्यमात्रविवक्षायां न बदरामल
कस्तः विशिष्टलिंगो नदीदेशोऽग्रामाः ग्रामवर्ज्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिंगानां द्वंद्व
एकवत् गंगाशोणं कुरुकुरुक्षेत्रं विशिष्टः लिंगः किं गंगायमुने ग्रामेतु जांबवशालूकि
न्यौ क्षुद्रजंतवः क्षुद्रजंतूनां द्वंद्व एकवत्स्यात् यूकालिक्षं आनकुलात् क्षुद्रजंतवः ये
षां च विरोधः शाश्वतिकः नित्यविरोधवाचिनां द्वंद्व एकवत्स्यात् अहिनकुलं अश्वमहिषं ५३

काकोलूकं चकारात्पशुशकुनि द्वंद्व एव स्यात् नेह ग्रामरावणौ शूद्राणामनिरवसितानां अ
बहिष्कृतानां शूद्राणां द्वंद्व एकवत्स्यात् रजकतंतुवायं बहिष्कृतानां चंडालमृतपा गवाश्व
प्रभृतीनि च यथोच्चारितान्येतानि कृतैकवद्भावानि साधूनि गवाश्वं दासीदासं इत्यादि विभाषा
वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुनाश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां एषां द्वंद्व एकवत्स्याद्वा वृ
क्षादि विशेषणामेव ग्रहणं प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्ष न्यग्रोधाः रुरुपृषतं कुशकाशं व्रीहियवं द
धिघृतं गोमहिषं शुकबकं अश्ववडवं पूर्वा परं अधरोत्तरं पक्षे दधिघृते गोमहिषौ
इत्यादि फलसेनावनस्पतिशकुनिक्षुद्र जंतुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वंद्व
एकवत् बदराणि च आमलकानि च बद रामलकं किंप्रकृतौ बदरामलके इत्या
दि विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि अद्रव्यवा चिनां विप्रतिषिद्धानां द्वंद्व एकवत् वा शी
तोष्णं शीतोष्णे विरुद्धं किं कामक्रोधौ द्रव्ये तु शीतोष्णे उदके न दधिपयआदीनि एतानि नैकवत्
स्युः दधिपयसी इध्माबर्हिषी निपातात् दीर्घः ऋक्सामे वाङ्मनसे इत्यादि अधिकरणैतावत्
त्वे च परिमाणवचने नैकवत् स्यात् दशदंतोष्ठाः अनङ् ऋतो द्वंद्वे विद्यायोनिसंबंध
वाचिनां ऋदंतानां द्वंद्वे पूर्वपदस्यानङ् स्यात् होतापोतारौ पितामातरौ पुत्रइत्यत्रैव वृत्ति पि

तापुत्रौ मातापुत्रौ देवताद्वंद्वे च इह पूर्वपदस्यानङ् स्यात् मित्रावरुणौ उभयत्र वाय्वोः इति
षेधः अग्निवायू वाय्वग्नी एकदेवतानिमित्तेन प्रसिद्धानां वद्धस्य परिग्रहार्थं पुनर्वद्वग्रह
णं तेन शिववैश्रवणौ ब्रह्मप्रजापती स्कंदविशाखौ इत्यपि सिद्धं ननिङ् इदृद्धेः साम्नि वरुणायाः अनयोर्द्वं
द्वेऽग्नेरीकारादेशः स्यात् अग्नेस्तुत्स्तोमसोमाः अग्नेः परेषां षत्वं स्यात् समासे अग्नि
ष्टोमः अग्नीषोमौ अग्नीदीप्तिसोमस्य षत्वं न तेनेह न अग्निसोमौ माणवकौ अग्नीवरु
णौ इहाग्नेः ह्रस्वा परपदे आमवृद्धिश्च स्यात् अग्निमारुतं कर्म आग्निवारुणी
अनड्वाही विशिष्टार्थ देवताद्वंद्वे चेत्स्यात् । नङ् आग्नावैष्णवं चरुं दिवाद्यावा
द्यावाभूमी मातरपितरौ वृद्धौ मातरं पितरौ नद्यौ च किं मातापितरौ द्वंद्वाच्चु
दषहांताद् वा समाहारे चवर्गांतात् दषहांतात् । ताद्द्वंद्वाद् चुः स्यात् समासांत समाहारे
वाकत्वचं कूचं तयोः समाहारः वाक्त्वचं समाहारे किं प्रावृट्शरदौ इह द्वंद्वे नात
ल्लक्षण एव देवविशेषः यूनासह वचने गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययकृतमेव वैरूप्यं चेत्त
दा गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ इह किं गर्गगार्ग्यायणौ यूना किं गार्ग्यगर्गौ त
ल्लक्षणः किं गार्ग्यवात्स्यायनौ स्त्री पुंवच्च यूनासहवचने स्त्री वृद्धा शिष्यते सा च पुंव ५४

स्यात् तल्लक्षणमेव वैरूप्यं चेत् गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ पुमान् स्त्रिया स्त्रियां सहोक्तो पुमा
न् शिष्यते स्त्रीपुंसलक्षणमेव विशेषः ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ तल्लक्षणः किं कुक्कु
टमयूर्यौ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां स्वसा सहोक्तो भ्राता शिष्यते दुहित्रा सहोक्तः पुत्रः
शिष्यते भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्या
न्यतरस्यां अक्लीबेन सहोक्तो क्लीबं शिष्यते एकवच्चास्य वा स्यात् लिंगविशेषश्चेत् शुक्लः
कंबलः शुक्ला पटी शुक्लं वस्त्रं तदिदं तानि इमानि शुक्लानि पिता मात्रा मात्रा सहो
क्तोऽपिता वा शिष्यते पिता च माता च पितरौ मातापितरौ वा श्वशुरः श्वश्र्वा श्वशुर
श्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ वा त्यदादि निसर्वैर्नित्यं सर्वैः सहोक्तो त्यदादीनि शि
ष्यते नित्यं स च देवदत्तश्च तौ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तत् शिष्यते इति वाच्यं स च य
श्च तौ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ग्राम्यपशूनां संघेषु सहोक्तो स्त्री शिष्यते न तु तरुणेषु गावश्च
गावश्च गाव इमाः ग्राम्येति किं करव इमे पशुषु किं ब्राह्मणा इमे असंघेषु किं एतौ गावौ
तरुणे किं वत्सा इमे अनेकशफेष्विति वाच्यं नेह अश्वा इमे इति द्वंद्वः बः ऋक्पूरब्धूः
पथामानक्षे एषाम प्रत्ययः स्यात् समासांतः करस्तु अनक्षे अर्धर्चः अनृचमाणवको अध्येता

वनेट् अष्टकमाम्नवष्टिकः सूक्तं विशुद्धं विमलापं सरः ध्वांतरूपमर्थ्यस्यापहत्य एत्योपोऽकारईत
स्यात् ध्विगता आपोऽस्मिन्निति द्वीपं अंतरीपं प्रतीपं समीपं कचिन्न संगता आपोऽस्मिन्निति सम
क्वचिदवर्णान्नेष्यते इति केचित् प्रापपारापं गुदगोर्दशे अतः परस्यापोऽकारान्तु स्यात् देश
अनूपो देशः राज्ञः धूः राजधुरा अक्षेत्र अक्षधुः दृढधूरक्षः सखिपथः रम्यपथो देशः मूल्यप
थः दक्षिणापथः चक्षुष्यं उपपथं अध्यपथ्य सुवर्णसमालोमः पत्युः परात्मा सामलोमा।
स्यां अत्र स्यात् समासे प्रतिसामं अनुसामं अ वसामं एवं प्रति कुलादकपांउ संख्या
पूर्वायाः स्त्रमे राजि इष्यते कृष्णत्त्मः पांडुत्त्म ·पांडुत्त्मः त्रिद्द्वसः प्रासादः संख्यायां
नद्या गोदावर्यां पंचनदं सप्तगोदावरं अनप आपो ष्यते पद्मनाभः ऊर्णनाभः दीर्घ
रात्रः वर्षारात्रः अहलोदशनात् अच कृषः१) यदि यादकोरच स्यात् समासे गवामक्षीव
गवाक्षं चक्षुषि विशाक्षि अनक्षर विचक्षरमुचक्षरपुंसधेनुनडुहः ऋक्सामवाङ्मयन
दिवृत्वदारगवोर्वष्ठीवपददष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवअहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्वा
युषत्र्यायुषऋग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः अचतुरेतिसूत्रेण जंताः पंच
विंशतिः निपात्यंते आद्याः त्रयो बहुव्रीह्यः अपगतानि चत्वारि अस्य अचतुरः विचतुरः सु ५५

MEMORIAL

यस्यां वृत्तेज्जिष्यते त्रिचतुराः उपचतुराः ततः एकादशान्द्वंद्वाः स्त्रीपुंसौ धेन्वनडुहौ ऋक्सामे
वाङ्मनसे अक्षिभ्रुवं दारगवं ऊर्वष्ठीवं निपाता हिलोपः पदष्ठीवं निपातात् पलावः न
क्तंदिवं अहर्दिवं अहन्यहनि इत्यर्थः रजसा समं कलमिति सरजसं सांकल्येऽव्ययीभावः
निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसमिति कर्मधारयः पुरुषस्यायुः पुरुषायुषमिति तत्पुरुषः
ताता द्विगुः द्व्यायुषं त्र्यायुषं ततो द्वंद्वः ऋग्यजुषं ततस्त्रयः कर्मधारयाः जातोक्षः महो
क्षः वृद्धोक्षः श्वनः समीपं उपशुनं गो ष्ठश्वः गोष्ठश्वः ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः
ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं पल्यराजभ्यां वपल्यवर्चसं राजवर्चसं अवसमंध
भ्यः तमसः पल्यस्तमसो बुरस्यात् अवतम सं संतमसं अंधतमसं श्वसो वसीयः श्रे
यसः श्वोवसीयसंश्रेयसं श्वःश्रेयसं एतौ अन्वव तप्ताद्रहसः अनुरहसं अवरहसं
तप्तरहसं प्रतेरसः सप्तमीस्थात् प्रतेः परात् सप्तमीस्थात् उरसो वाच्च स्यात् उरसि प्रति
वर्तते प्रत्युरसं वितत ऊर्ध्वं चाव्ययीभावः अनुगवमायामे एतन्निपात्यते दीर्घं चे
अनुगवं यानं दीर्घमित्यर्थः यस्य चायामः इति समासः उपसर्गाद्ध्वनः प्रगतोऽध्वा
नं प्राध्वा प्राऽध्वाराघः मद्रूजनात् प्रज्ञासूति परेस्य अमासांत तत्पुरुषा स्फें ने सुरा

न्ना अतिराजा स्वतेरेव नेह परमराजः पूजनात्किं गां अतिक्रांतः अतिगवः बहु
ब्रीहौ सक्थदंतारनिषेधः सुसक्थः स्वक्षः किमः क्षेपे किमःपरस्य समासांतो न स्या
त् किंराजा नञस्तत्पुरुषात् नञः पूर्वात्तत्पुरुषात्समासांतो न अराजा अस
खा तत्पुरुषात्किं अधृतो माणवकः अधकरोपधा(पिताचा) नञः पूर्वात्पक्षो वा समा
सांतः अपथं अपथाः तत्पुरुषादित्यनु अ पथो देशः अपथं वर्त्तते लुंपेदवश्य
मः कृत्ये तुंकाममनसोरपि समो वा हित ततयोर्मांसस्य पचियुड्घञोः १
अवश्यसेव्यः गंतुमनाः सहितः संहि तः सततः संततः मांसपचनं मां
सपचनं मांसपाकः मांस्पाकः काममन सो समि मलोपः इति केचित् स
कामः सममनाः उदकस्योदसंज्ञायां उद कस्य उदादेशः स्यात् उत्तरपदे उद
मेघः उदवाहः उत्तरपदस्यापि लोहितोदः क्षीरोदः पेषंवासवाहनधिषु च एषु उद
कस्योदः उदपेषं पिनष्टि उदवासः उदवाहनः उदधिः किमुत्पर्यातः
एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्यां असंयुक्तहलादौ परपदे उदादेशो वा उदकुंभः
उदपात्रं उदकपात्रं एकेति किं उदकस्थाली पूरणेत्यति किं उदकपर्वतः सं ५६

घादनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च एषु परपदेषु उदकस्य उदादेशो वा उदमं
घः उदकमंघः क्त्यादि इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य अङ्यंतस्य इको ह्रस्वो वा ग्रामणिपु
त्रः ग्रामणीपुत्रः ङ्यंतस्य गार्गीपुत्र आपो संज्ञाछंदसोर्बहुलं ङ्यंतस्यान्तस्य बहु
लं ह्रस्वः स्यात् संज्ञायांछंदसि रेवतिपुत्रः आबंतस्य संज्ञायां शिलवहं अजक्षीरेणजु
होति ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ष्यङंतस्य संप्रसारणं स्यात् पुत्रपत्योः प
रतः तत्पुरुषे पूर्वस्यैव संप्रसारणस्य संप्रसारणांतस्य दीर्घः स्यात् कौमुद
गंधाः पुत्रः कौमुदगंधीपुत्रः कौमुदगं धीपतिः व्यवस्थितविभाषया क्वचिन्न
एकतद्धितेच एकस्य ह्रस्वः स्यात् तद्धि ते उत्तरपदे च एकस्याभावः एकता
एकक्षीरं इयङुवङ्व्यानां भ्रूत्तगधः भ्रू मदः भ्रूसंगः शलाकीलावः इष्टकेषिका
मालानां चितनूलभारिषु इष्टकादीनां चितादौ परपदे यथाक्रमं ह्रस्वः स्यात् इष्टकचि
तं इषीकतूलं मालभारी तदंतस्यापीष्टः पक्वेष्टकचितं ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनाम
गोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु एषु परेषु समानस्य सः स्यात् समानंज्योतिरस्य
स्यासौ सज्योतिः स्यादि सपिंडगंधलोधः इति क्वचित्पक्षपत्नी चपीक्वचित् सपिंड

इत्यादि वरणे ब्रह्मचारिणि अस्मिन्नुत्तरपदे समानस्य सः स्यात् व्रताचरणे गम्ये सब्रह्मा
चारी तीर्थ्ये यप्रत्यये तीर्थे परे यति सतीर्थ्यः विनाशोदर यां तोदरे परे वायुदा सोद
र्यः समानोदर्यः रूपनामगोत्रस्थानवर्णवयोवचनधर्मजातीयेष्विति केचित् सरू
पः समानरूपः इत्यादि दृक् दृश वत्तुषु परेषु समानस्य सः स्यात् सदृक् दृक्नेष्यते आ
सर्वे सदृशः वतुप्परार्थः इदं किमोरीशकी इदम ईश् किमः की स्यात् दृक् दृश वतुषु ई
दृक् ईदृशः ईदृक्षः कीदृक् कीदृशः कीदृ   क्षः वदृक्षग्रहणं वक्ष्यते आ सर्वनाम्नः एषु
सर्वनाम्नः आकारोन्तादेशः स्यात् तादृक्   तादृशः दीर्घमध्यौ अन्यदृक् अमूदृशः
विष्वक्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये अनयो   याः सर्वनाम्नः च टेरद्र्यादेशः स्यात् प्रत्य
यांचत्वतो परे विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ् तद्र्यङ् यद्र्यङ् अमुमुञ्चति अदद्र्यङ् अदसो द्र्यादेशः स्य
अदसोसिति मुत्वम् इत्येके अदमुयङ् अविशेषाडुत्तरत्रापि इति परे अमुमुयङ् आ
दावेवेत्यन्ये अमुद्र्यङ् वप्रत्यये किं विष्वग्गश्चः समसमि वप्रत्ययान्ते च परे समः समिरादेशः
स्यात् सम्यङ् सहस्य सध्रिः सध्र्यङ् अपष्ठ्ठतीयस्य स्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सु
कोतिकारकरागच्छेषु अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यात् आशीरादिषु परेषु अन्यदाशीः ५७

अन्यदाशा अन्यदास्थितः अन्यदुत्सुकः अन्यदूतिः अन्यत्कारकः अन्यद्रागः अपष्ठ्ठती
यास्थस्येति किं अनस्य अन्येन आशीः अन्याभिः कारकयोरिष्यत एव अन्यकारकः
अन्यस्येदं अन्यदीयं गहादित्वाच्छः अर्थे विभाषा अन्यदर्थं अन्यार्थं कोः कत्तत्पुरुषेऽची
कुः इत्यतस्य कदादेशः स्यात् अचि कदश्वं तत्पुरुषे किं कूष्ट्रो राजा त्रौ च जातौ स्त्र्यादि त्रि
चयः रथवदयोश्च कद्रथः कद्वदः तृणे च जातौ   तौ कत्तृणं काप्रथ्यक्षयोः कोः कादेशः स्या
त् पथ्यक्षयोः कापथः काक्षः कुपथो पीति   केचित् ईषदर्थेच ईषज्जलं काजलं वि
भाषापुरुषे कापुरुषः कुपुरुषः का।   वचोष्णे कवोष्णं च कारात् कदुष्णं
कोष्णं अप्याव पीति केचित् कवाभिः क   दुभिः काभिः पृषोदरादीनि यथोप
दिष्टानि पतानि यथावस्थितानि एव साधूनि पृषत् उदरं पृषोदरं तवेदर्णागमाद्व
र्णविपर्ययात् गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् पृषोदरे १ मह्यां रौति रायेन रौ
तीति मयूरः आकृतिगणोयं नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ क्विबन्तेषु पर
षु पूर्वस्य दीर्घः स्यात् उपानत् इत्यादि वनगिर्योः संज्ञायां कोटर किंशुलकादीनां को
टरादीनां वने परे किंशुलकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात् किंशुलकागिरिः वनं कोटरामि

मिश्रमासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः परो वनस्य णत्वं स्यात् नाम्नि मिश्रकावणं कोटरा
वणं अग्रेवणमित्यादि पक्षः किं अबेरवणं उपसर्गस्थ घञ्यमनुष्ये वबजातं प्रादेर्व
कुलं दीर्घः स्यात् घञन्तेपरे परीहासः परिहासः अमनुष्ये किं निषादः श्वनोदंतदंष्ट्राकृ
र्णकंदवराहपुच्छपदेषु दीर्घो नाच्यः श्वादंतः श्वापदं इत्यादि प्रनिरंतश्शरेक्षुप्लक्षाम्रका
र्ष्यखदिरपूर्वपक्षान्यासंज्ञायां परो वनस्य णत्वं स्यात् प्रवणं एवं निर्वणमित्यादि विभाषौष
धि वनस्पतिभ्यः एतेभ्यो द्विस्वरेभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् दूर्वावणं शिरीषवणं ब
दरीवणं पक्षे दूर्वावनमित्यादि द्विस्वरे ... रेभ्यः परो वनेह देवदारुवनं इरि
कावनं मिरिकावनं वा इन्नमाहितात् य ... दारोपितमुद्यतक्षाविनिस्थितान्नि
मित्तात्परस्य वाहनवकारस्य णत्वं स्यात् इक्षु ... वाहणं पानं देशे पूर्वपदस्थान्निमित्ता
त्परस्य नस्य णत्वं स्यात् देशगम्ये क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः उशीनराः सुरापाणाः
प्राच्याः वा भावकरणयोः प्रागुक्तनिमित्तात्परस्य भावे करणे च निष्पन्नस्य पानस्य
णत्वं वा स्यात् क्षीरपाणं क्षीरपाणं क्षीरपानं करणं क्षीरपाणं क्षीरपानं वा पात्रं
गिरिनद्यादीनां वा गिरिणदीत्यादि पक्षे निगिरिनदीत्यादि प्रातिपदिकान्तनु ५८

मविभक्तिषु च पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पदान्तस्थितस्य णत्वं वा स्यात् प्रातिपदिकान्ते मा
षवापिणौ तुमि व्रीहिवापिणाविलक्षणो माषवापेण पक्षे माषवापेनेत्यादि समासेस
ति प्रातिपदिकान्तस्येव ष्यते नेह माषाणां वापिनी समासस्यादेव माषा वपन्ती माषवा
पिणी माषवापिनी युवादेर्न रम्यपूरूना रम्यपक्षेन रम्यकाः एकाजुत्तरपदे णः एकाट्
णि नित्यार्थं हरिहरणौ हरिमानयति हेमि ... माणी तुमि क्षीरपाणि विभक्तौ क्षीरपेण
रम्यविणा कुमति च कवर्गवत्युत्तरपदे ... त हरिकामिणो हरिकामिणी श्रीका
मिणि श्रीकामिणं असमासे तु गर्गा ... णांसगनीपद व्यवायेपि पदव्यवा
ये न णत्वं स्यात् माषकुंभवापेन च ... तरंगयोगेन अतद्धित इति वाच्यं आ
र्द्रगोमयेण शुष्कगोमयेण पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायां एतानि ससुट्कानि पात्यं
ते नाम्नि पारस्करः किष्किंधा प्रायश्चित्तं वनस्पति इत्यादौ आकृतिगणोयं अधः त्रास्ति
पदे अनुत्तरपदस्थस्य विसर्गस्य समासे स्यात् पदन्नाक्षेपे समासे अधस्पदं शिरस्प
दं अन्यत्र शिरसः पदं पंचम्यास्तोकादिभ्यः स्तोकादिभ्यः परस्याः पंचम्या अलुक् स्यादुत्तर
पदे किं समासे प्राप्तो लुक् निषिध्यते स्तोकान्मुक्तः एवमन्तिकाद्दूराद्वर्षकृच्छ्रेत्याः तु

त्तरपदे किं निष्क्रांतः स्तोकात् निस्तोकः ॥ ओजः सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः अलुक् ।
ओजसाकृतं सहसाकृतं अंभसाकृतं तमसाकृतं मनसः तृतीयाया अलुक् स्यात् आज्ञायि
न्युत्तरपदे मनसा आज्ञायी [illegible] मनसाज्ञायी आत्मनश्च पूरणे पूरणार्थे परे
आत्मनः तृतीयाया अलुक् आत्मनापंचमः आत्मनाषष्ठः प्रकृत्यादित्वात् सिद्धे
त्वात् सिद्धः वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः आत्मनश्च चतुर्थ्याः अलुक् स्यात् वैयाक
रणाख्यायां आत्मनेपदं आत्मनेभाषा पा च अलुक् [illegible] प
रस्य च परस्मैपदं परस्मैभाषा हलदंतात् सप्तम्याः संज्ञायां हलंताद
दंताच्च सप्तम्या अलुक् स्यात् संज्ञायां गविष्ठिरः युधिष्ठिरः आत्मनास्थिरस
कारस्य षकारः स्यात् गविष्ठिरः युधिष्ठिरः रः वा विसारः अदंतात् अरण्येतिलकः
अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः हृद्युभ्यां च हृदिस्पृक् दिविस्पृक् मध्याद्गुरौ अत्रा
पि आयत् मध्येगुरुः अंताच्च अंतेगुरुः स्वांगाद्कामे अमूर्धमस्तकात् स्वांगात् स
प्तम्याः अलुक् कंठेकालः उरसिलोमा उदरेमणिः अमूर्धमस्तकात् किं मूर्धशिखः
मस्तकशिखः अकामेति मुखेकामो यस्यासौ मुखकामः बंधे च विभाषा बंधे परे प ५८

दे सप्तम्या अलुक् वा हस्तेबंधः हस्तबंधः चक्रेबंधः चक्रबंधः सुकृतिसमासः
तत्पुरुषे कृति बहुलं कृति परपदे सप्तम्या बहुलमलुक् स्यात् स्तंबेरमः कर्णेजपः अत्र वन
स्यात् अरण्येचरः उपपदेति समासः प्रावृट्शरत्कालदिवां जे परपदे यस्य सप्तम्या अलुक् स्यात्
प्रावृषिजः शरदिजः कालेजः दिविजः विभाषा वर्षक्षरशरवरात् एभ्यो जे परे अलुक् वा वर्षे
जः वर्षजः इत्यादि घकालतनेषु कालनाम्नः घकालतनप्रत्ययेषु परेषु कालवाचिनः सप्तम्याः अलुक् वा
[illegible] इत्यादि हलंतादेव नेह [illegible] अकालात् किं पू
र्वाह्णशय्यं अपो योनियन्मतिषु अप्सुयोनिः अप्सुजः अप्सुमतिः षष्ठ्या आक्रोशे
आक्रोशगम्ये षष्ठ्या अलुक् चौरस्य कुलं [illegible] दाया ब्राह्मणकुलं वाग्दिक्पश्यद्भ्यो यु
क्तिदंडहरेषु वाचोयुक्तिः दिशोदंडः पश्यतोहरः आमुष्यायणः देवानांप्रियः इति मूर्ख
[illegible] शुनःशेफः शुनःपुच्छः शुनोलांगूलः पुत्रेऽन्यतरस्यां पुत्रे परे अलुक् वा स्यात् निंदा
यां दास्याःपुत्रः निंदायां किं ब्राह्मणपुत्रः ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः विद्यायोनिसंबंधवा
चिनः ऋदंतात् षष्ठ्या अलुक् होतुरंतेवासी होतुःपुत्रः विभाषा स्वसृपत्योः स्वसृपत्योः परयोः
ऋदंतात् षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा मातुःपतिः मातृपतिः [illegible] मातुःस्वसा [illegible]

स्यस्वसुः सस्य षः स्यात् मातृष्वसा पितृष्वसा अलुक्समासे मातुः पितुस्संमित्यतरस्यां षत्वं तास्यां
परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् वा समासे पितृष्वसा मातृः ष्वसा मातुः स्वसा पितुः स्वसा असमासे
तु पितुः स्वसेत्येव इति समासप्रक्रिया ॥ ॥ श्री ॥ अथ तद्धितप्रत्ययाः निरूप्यंते उपगोर
पत्यमिति विग्रहे आगृहीत्वाल्लोप तेन दीव्यतीत्यर्थः डाकेयदितः परं वक्ष्यते तत्र एव तद्धितः
स्यात् इति ज्ञेयं तस्यापत्यं तस्येति षष्ठी समर्थात् दपत्यार्थे यथा प्राप्तं अणादयः स्युः समर्था
नां प्रथमाद्वा यदितः परं वक्ष्यते आगृहित्वा इति यावत् तत्समर्थानां मध्ये प्रथमनि
दिष्टाद्वा स्यादिति ज्ञेयं इति षष्ठ्यां तादण तद्धितेष्वचामादेः ञ्णिति णिति
तद्धितपरे अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति लोपः उगुणः अवादेशः तद्धित
त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा स्वाद्युत्पत्तिः स्वादिलुक् छिरंत्यापधीलक्षणां वृद्धिं बाधते औप
गवः वा ग्रहणाद्वाक्यमपि स्यात् उपगोरपत्यमिति विग्रहे सामर्थ्यग्रहणात् नेह वैत्र
उपगोरपत्यं वैत्रस्य अणंतत्वात् ङीप् औपगवी स्त्री अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं पौत्रा
द्यपत्यं गोत्रसंज्ञं स्यात् एको गोत्रे गोत्रे एक एव प्रत्ययः न प्रत्ययबाहुल्यं यथा प्रक
प्रकृतेरेव प्रत्ययोत्पत्तिः उपगोः पौत्रादिरौपगवः जीवति तु वंश्ये युवा वंश्ये पि ६०

डाक्टर भाऊदाजी इत्याख्यस्य स्मारकम्
MEMORIAL

त्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तत् युवसंज्ञं स्यात् न गोत्रसंज्ञं गोत्रात्त्यूनस्त्रियां यून्यपत्ये
विवक्षिते गोत्रप्रत्ययांतादेव प्रत्ययः स्यात् न मूलप्रकृतेरनंतरयुवत्वः न तु स्त्रियां युवसंज्ञादि अ
पगवस्यापत्यं युवेति विग्रहे अत इञ् अदंतात् षष्ठीसमर्थादिञ् स्यादपत्यार्थे अणोऽपवादः
औपगविर्युवा अस्त्रियामित्युक्ते गोत्रप्रत्ययएव तु स्त्रियां औपगवी स्त्री दक्षिणानंतरापत्यं
गोत्रापत्यं वा दाक्षिः युवापत्ये तु यञिञोश्च गोत्रे यौ यञिञौ विहितौ तदंतात् फक्
स्यात् किति च किति तद्धिते परे गस्यादेरचो वृद्धिः स्यात् फस्यायनादेशः दाक्षा
यणः दाक्षायणौ दाक्षायणाः गर्गस्यापत्यं नरापत्यं गार्गिः गोत्रापत्ये तु इञ् प्राप्ते
गर्गादिभ्यो यञ् गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् स्यात् गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः वात्स्यः यञिञो
श्च एतयोर्लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियां गर्गाः वत्साः तत्कृते किं प्रियगार्ग्याः स्त्रि
यां तु गार्ग्यः स्त्रियां युवापत्ये तु फक् आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति आपत्यार्थयकारस्य तद्धि
ते परे लोपः स्यात् न त्वाकारे गार्ग्यस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः गार्ग्यौ गार्ग्याः गार्ग्यायणस्य
वा गोत्रापत्ये विवक्षिते एको गोत्रे इति नियमात् गर्गशब्दादेव यञ् गार्ग्यः गर्गस्य गार्ग्या
यणस्य वा युवापत्यमिति विवक्षायां गोत्राद्यूनीति गार्ग्यशब्दादेव युवापत्यप्रत्ययः गा

र्ग्यायणः भ्रातरि ज्यायसि च ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् युवसंज्ञः पित्रादौ मृते जीवत्यपि
स्त्रियो गार्ग्यायणः बाह्वादिभ्यश्चापत्य इञ् स्यात् दपर्द बाहविः औपबिंदविः नस्तद्धिते
औडुलोमिः आग्निशर्मिः सुधातुरकङ् च सुधातुरिञ् स्यात् अकङ् चान्तादेशः सौधातकिः
व्यासवरुडनिषादचंडालबिंबानां चेष्टः न य्वाभ्यां पदांताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् पदांता
भ्यां यकारवकाराभ्यां परस्यात्र वृद्धिः किंतु ता भ्यां पूर्वावैवावागमौ स्यातां वैयासकिः
वारुडकिः इत्यादि गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ्। पत्यागोत्रापत्ये च्फञ् स्यात् ब्रातच्फ
ञोरस्त्रियां ब्रातवाचिनश्च्फञंतस्य। चस्वार्थे ञ्यः स्यात् न तु स्त्रियां कौं
जायन्यः स्त्रियां तु कौंजायनी अत्र गोत्र त्वेन जातिङीप् ञ्यादयस्तद्राजाः ञ्या
दयः प्रत्ययाः तद्राजसंज्ञाः स्युः तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां तद्राजसंज्ञलुक् स्यात्
तत्कृते बहुत्वे सति न तु स्त्रियां कौंजायनाः अनंतरापत्ये कौंजिः नडादिभ्यः फक् पत्या
गोत्रे फक् स्यात् नाडायनः चारायणः आमुष्यायणः अनंतरे नाडिः शिवादिभ्यो
ण् पत्योऽण् स्यात् इञोऽपवादः शैवः ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च पत्योऽण् स्यात् इञ् ऋषि
भ्यः वासिष्ठः वैश्वामित्रः अंधकेभ्यः श्वाफल्कः रांधसः वृष्णिभ्यः वासुदेवः आनिरुद्धः ६१

कुरुभ्यः नाकुलः साहदेवः बाह्वादित्वात् कार्ष्णिः आर्जुनिः प्राकृत्तिरित्यादयः इत्येताः बाह्वा
दिंशाकृतिगणत्वात् गार्गिः वैदिः मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः संख्यादिपूर्वायामातुरपत्येण्
स्यात् उकारोंतादेशश्च द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमातुरः षाण्मातुरः सांमातुरः भाद्रमातुरः क
न्यायाः कनीन च कन्यायाः अण् स्यात् कनीयादेशश्च कानीनः स्त्रीभ्यो ढक् स्त्रीप्रत्ययां
तेभ्योऽपत्ये ढक् स्यात् ढस्य च आदेशः वैनते यः माद्रेयः यौवतेयः शुभ्रादिभ्यश्च अपत्ये
ढक् वृद्धस्येति प्राप्तस्याणोऽपवादः शौचेयः गांगेयः ढेलोपोऽकद्र्वाः ढे परे लोपः स्या
त् कद्रूं विना कामंडलेयः अकद्र्वास्तु का द्रवेयः पांडोश्च न पांडवेयः इतश्चानिञः
इकारांताद्व्यचोऽपत्ये ढक् न त्विञंतात् आत्रे यः नैधेयः इतः किं दाक्षिः अनिञः किं
दाक्षायणः द्व्यचः किं मारीचः कल्याण्यादीना मिनङ् एषामपत्ये ढक् स्यात् इनङादेशश्च
काल्याणिनेयः ज्यैष्ठिनेयः ङ्यां सिद्धं ते लुप्तपदस्य च हृद्भगसिंध्वन्ते पूर्वपदस्य च उत्तरपदस्य वृ
द्धिः स्यात् सौहार्दः सौभागिनेयः साक्तुसैंधवः अनुशतिकादीनां च उभयपदवृद्धिः आ
नुशातिकं पार्थस्त्रैणेयः कुलटाया वा अस्याः इनङादेशो वा स्यात् ढकि कौलटेयः कौ
लटिनेयः सतीति कुलटा ढकाचाये चटकाया ऐरक् प्रत्ययः स्यात् अपत्

त् चटकाक्ष्पोष्यते चटकायाः चटकास्यापत्यं स्यात् चटकैरः स्त्र्यपत्ये लुक् वाच्यः स्त्र्यपत्य
चटका गोधाया ढ्रक् अस्यापत्ये ढ्रक् स्यात् ढस्य एयः लोपो वा बलि गौधेरः अन्त्यादि वा
त् ढक् गौधेयः आरगुदीचां गौधारः आकारो न्वारम्भे दिः ढ्रगपि नाटेरः नाटारः नाटेयः
क्षुद्राभ्यो वा अंगहीना शीलहीना च क्षुद्राः तासां वा ढ्रक् काणेरः दासेरः काणेरः पक्षे
ढक् पितृष्वसुः छण् अस्याः छण् स्यादपत्ये पैतृष्वस्रीयः ढकि लोपः पितृष्व
सुरंतलोपः स्यात् ढकि अत एव ढक् पै तृष्वसेयः मातृष्वसुश्च मातृष्वस्रीयः मा
तृष्वसेयः राज्ञश्वशुराद्यत् अस्माद्यत् स्यात् अपत्ये श्वशुर्यः ये राज्ञावक
र्मणि याद्येतद्धिते अनुअन्तस्य स्यात् न ब्राह्मणकर्मणोः राज्ञो जातौ यत् राज
न्यः क्षत्रियः राजनोन्यः अनुअणि अणष अन्त्यास्यात् इति टिलोपाभ अब्राह्मकर्म
णि किं राज्ञोऽजातेः कर्म वा राज्यं क्षत्राद्घः घः स्याद्घः क्षत्रियः जातौ विष्ठिः क्षात्रिरन्यः कुला
त्खः केवलात्कुलात् तदंताच्च खः स्यात् खस्येनः कुलीनः आढ्यकुलीनः अपूर्वपदाद
न्यतरस्यां यड्ढकञौ केवलात् कुलादेतौ स्तो वा पक्षे खः कुल्यः कौलेयकः कुलीनः पद
ग्रहणे बहुपूर्वान्निवृत्त्यर्थं बहुकुल्यः बाहुकौलेयकः बहुकुलीनः महाकुलादञ्खञौ ६२

अस्मात् एतौ वा स्तः पक्षे खः माहाकुलः माहाकुलीनः महाकुलीनः दुःकुलात् ढक् दौष्कु
लेयः इत्यन्यतरस्यां इत्युक्तेः खन्नपि दौष्कुलीनः पक्षे दुष्कुलीनः स्वसुः छः स्वस्री
यः भ्रातुर्व्यश्च भ्रातुरपत्ये व्यत् स्यात् भ्रातृव्यः चकाराच्छः भ्रात्रीयः व्यन् सपत्ने भ्रातृव्यः
शत्रुरित्यर्थः रेवत्यादिभ्यष्ठक् रेवत्यादिभ्योऽपत्ये ठक् स्यात् ठस्येकः प्रत्ययादेः ठस्य कादेशः
रैवतिकः आश्वपालिकः आत्रेय्यानंतर्ये बिदादिभ्यो अञ् बिदादिभ्यो गोत्रापत्ये अञ् स्यात् ये वृद्धा ऋष्य
स्तेषु आनंतर्ये विदः अर्थः अनंतराद्बहुत्वे लुक् बिदाः ऊर्वाः अञो श्रुत्येन गोत्रइत्य
स्य विधिः आत्रेयस्य पौत्रः दौहित्रः यस्कादिभ्यो गोत्रे यस्को गोत्रप्रत्ययस्य बहु
त्वे लुक् स्यात् न तु कृते बहुत्वे न तु स्त्रियां यस्काः लह्याः स्त्रियां तु यास्क्यः स्त्रियः अत्रि
भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च यस्यस्तद्वत् अत्रयः भृगवः कुत्साः वसिष्ठाः गोतमाः अं
गिरसः तत्रैव त्वेव प्रियाः त्रेयः स्त्रियां तु आत्रेय्यः स्त्रियः जनपदक्षात् क्षत्रियादञ् जनप
दशब्दात् क्षत्रियवाचिनोऽपत्ये अञ् स्यात् पांचालः वैदेहः देशात् क्षात्रिकं पौरवः क्षत्रियसमा
नशब्दात् जनपदस्य राजन्यपत्यवत् पंचालानां राजा पांचालः वैदेहः आंगः वांगः तेभ्यः इ
ता ते अत्रास्य स्तद्राजसंज्ञा स्यात् बहुत्वे तद्राजस्येति लुक् पंचालाः विदेहाः आंगा वंगा

कुमुदस्य गंधः रूपं कौमुदगंधः वाराहिः स्वापत्ये च ह्रस्वं लघु ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं स्यात् सं
योगे गुरु संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् दीर्घं च दीर्घं गुरुसंज्ञं अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः
ष्यङ् गोत्रे त्यादीनां मंत्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमं तयोर्गुरूपोत्तमयोरनार्षयोः गोत्रे यौ अणिञौ
विहितौ तयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् षङावितौ यङश्चाप् कौमुदगंध्या वाराह्या अनार्षयो
किं वासिष्ठी वैश्वामित्री अश्वपत्यादिभ्यश्च एभ्यः ञागूदीव्यतीयश्चपत्याद्यर्थे अण् स्यात्
ण् स्यात् पत्यादः आश्वपतं गाणपतं दितिदित्य दित्यपत्युत्तरपदाद्ण्यः दित्यादित्या
पत्यंतात् च ञागूदीव्यतीयार्थे ण्यः स्यात् दै त्यः आदित्यः हलोयमां यमि लोपः
इति पूर्वयकारस्य लोपः आदित्यं हविः प्राजा पत्यं सेनापत्यं यमात् त्व प्रत्ययाम्यं देवस्य
यञञौ दैव्यं दैव्यं बर्हिः षष्ठिजायापरेणवबाह्यः इकक् च बाहीकः दिति शाक्षाकृति दिका
रात्त्रिम इति ऊर्णायिकात स्त्री स्त्यादक् वेमादित्येय इति मिद्वत् उत्सादिभ्योञ् अतः स्त्रीपुं
साभ्यां नञ्स्नञौ सवनात् धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् आगर्धयस्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात् नञ्स्नञौ स्त्र
स्त्रीत्वं पुंस्त्वं स्त्रैणः पौंस्नः एवं समूह इह तागतादिषु स्त्रीपुंवद्भवतीति ज्ञापकात् अत्यर्थे भस्त्री
वत् पुंवत् इत्यपत्याधिकारः श्रीः तेन रक्तं रागात् तृतीयासमर्थाद्रागवाचिनो रक्तमित्यर्थे ६३

यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् इत्यण् काषायेण रक्तः काषायः पटः लाक्षारोचनाशाकलकर्दमाट्ठक्
आभ्यां रक्तार्थे ठक् स्यात् शौ पवादः लाक्षिकः इत्यादि शाकलकार्दमाभ्यामणपीष्यते नक्षत्रेण
युक्तः कालः तृतीयांतान्नक्षत्रवाचिनो युक्तमित्यर्थे यथास्वं प्रत्ययः स्यात् योगे युक्तः स काल श्चेत्
पुष्येण युक्ता पौषी रात्रिः लुबविशेषे कालस्याविशेषे प्रत्ययस्य लुप् स्यात् अद्य पुष्यः दृष्टं सा
म तृतीयांतात् दृष्टमित्यर्थे यथास्वं प्रत्ययः स्या त्स्यात् दृष्टं तत्साम चेत् वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं
साम परिवृत्तो रथः तृतीयांतात् परिवृत्तार्थे य थास्वमण् स्यात् स्यः परिवृतः सरथः दे
वं वस्त्रेण परिवृतो वास्त्रो रथः तत्रोद्धृतम मत्रेभ्यः सप्तम्यंतेभ्यः मत्रेभ्यः उद्धृतार्थे
यथास्वं शरावे उद्धृतः शारावः ओदनः संस्कृतं भक्षाः उद्दिष्ट इत्यर्थः संस्कृतं भक्षाः भ्राष्ट्रेषु संस्कृ
ताः भ्राष्ट्राः सिद्धाः सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञा यां पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः सा
स्य देवता देवतावाचिनः प्रथमांतात् षष्ठ्यर्थे यथास्वं प्रत्ययः इंद्रो देवतास्येति ऐंद्रं हविः पाशुपतं
बार्हस्पत्यं कस्येत् कः ब्रह्मा तु यथास्वं प्रत्ययः इकारो ताद्देशश्च दृष्टा याद्देशो को देवतास्येति
कायं हविः शुक्राद्घन् शुक्रियं सोमाट्ट्यण् सौम्यं सौमी इत्युप्रत्ययः वा यृतुपित्रुषसाय तु
ल्प्याद्यमात् इकार्थे त्रयोः वांताद्यिप्रत्याद्यं वायव्यं ऋतव्यं रौद्रं कृतः अकृत्यकारे असार्व

॥ अनेन सत्रेण अत्र आदराः ॥

धातुक्रियकारखोवपरेऽग्रदंतस्पराडादेशः स्यात् यस्येति वपित्र्यं अपत्यं अग्रेयक आग्रेयं देवताथं
द्धिव अअग्रवोश्निरपदायाराद्यचा वृद्धिः स्यात् कद्वादिपरे अग्निमरुतौ देवतास्य आग्निमारुतं
हविः सूक्तं हविः स्वामित्येतत् नेह स्कां वृवि शारवः नेऽस्यपरस्य परस्येऽस्य वृद्धिर्न सोमऽः प
रस्यक्तिं ऐश्वाजिः दीर्घाच्चि वरुणस्य दीर्घातात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः ऐन्द्रावरुणं मैत्रावरुणं
दीक्षिं आग्नीवारुणी अनद्वाही तस्यांसमूहः पथ्यतान्मूहे वैयथास्वमणादिः स्यात् काका
नां समूहः काकं त्रिकादिस्योऽण् सत्योअ णस्य इकर्थेठणाद्यपवादः त्रिकं योवतं
त्तस्यावेतधित इतिनेऽ भुंवऽश्वः युवति ग्रहचावसामर्थ्यात् केदाराद्ध्व त्र
केर्थेचकारादृत्ऽ केदार्यं युवोरनाके युवुद्त्येतयोः प्रत्यययोः अन अक एतौ
स्तः केदारकं अनुनासिकयोरिष्टः नेहक्रा लिङ्गः गणिकायाणवाच्यः गाणिक्यं ठञ्
कवचिनश्च केदाराच्च ठक् स्यात् ऊकार्थे काविचिकं केदारिकं ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्त
ल् पत्यस्तल् स्यात् समूहे तलंतं स्त्रीलिंगं ग्रामता इत्यादि गजाच्चेष्टः गजता अचित्तहस्तिधेनोष्ट
क् अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुभ्यां च ठक् स्यात् समूहे आपूपिकं हास्तिकं इसुसुक्तान्तात्कः इस
उस उक तकारांतात्परस्य ठस्य कः स्यात् सैमूक्तिं आपूपिकं हास्तिकं इत्यादाता कलापिनाद्दलः

खलगोरथाद्यत् यत्रतायः खल्यागव्या रथ्या इनित्रकजवत्र खलगोरथकेभ्यः पते क्रमात्स्यु
ः खलिनी गोत्रा रथकट्या ऐतेस्यां प्रहरणमिति क्रियायां णः प्रहरणार्थान् प्रथमांतात्सप्त
म्यां क्रीडायां णः स्यात् दंडः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दांडा मौष्टा घञः सास्यां क्रियेति ञः
घञंताद्गतिकारकपूर्वात् क्रियार्थात् प्रथमांतात्सप्तम्यर्थे ञः स्यात् श्येनंपाति लस्य
पातेश्च अशुत्ययांत पातशाष्ट्रपरे श्येनतिल यो मुमागमः स्यात् श्येनस्य पातोऽस्यां वर्त
तीति श्येनपाता मृगयाते लंपाता स्वधा दांऽपानातिथिः तदधीते तद्वेद द्वि
तीयसमर्थाद्धीते वेदेत्यार्थे यथास्व मणादयः स्युः एडागामः च व्या
करणमधीतावन्निद्या विद्याकरणःसौ वश्वः इतिहासपुराणाभ्यां ठक्
वाच्यः ऐतिहासिकः पौराणिकः क्रमादिभ्यो वुन् क्रमकः पादकः तदस्मि
न्नस्तीति देशे तन्नाम्नि प्रथमासमर्थात् अस्तुपाधिका सप्तम्यर्थे प्रत्ययांतान्नाम्नि दे
शो वाच्ये यथास्वमणादयः स्युः उदुंबराणि संत्यस्मिन् देशे औदुंबरे देशः तेन नि
र्वृत्तं तेनेति तृतीयासमर्थात् निर्वृत्तमित्यर्थे यथास्वमणादयस्तन्नाम्नि वाच्ये स
कुशांबेन निर्वृत्ता कौशांबी नगरी तस्यनिवासः षष्ठ्यंतान्निवासे तन्नाम्नि

वाच्ये अण्णादयः स्फः देशविशेषवाच्ये सति शिवस्य निवासः शैवो देशः अदूरभवश्च
षष्ठ्यंताद् दूरभवे देशे तन्नाम्नि वाच्ये अण्णादयः स्फः विदिशाया अदूरभवं नगरं वै
दिशं जनपदे लुप् जनपदविशेषे वाच्ये शैषिकप्रत्ययस्य लुप् स्यात् लुपि युक्तवद्व्य
क्तिवचने लुपि सति प्रकृतिवल्लिंगवचने स्तः पंचालानां निवासो जनपदः पंचा
लाः कुरवः वरणादिभ्यश्च एभ्यश्चातुरर्थिकप्रत्ययस्य अजनपदेपि लुप् स्यात्
वरणानां अदूरभवं नगरं वरणाः गोदयो अदूरभवो ग्रामः गोदौ विशेषणा
नामपि लिंगवचने तद्व्यक्तिं विनापि पंचालाः रम्याः गोदौ रम्यौ अभि
तः किं पंचाला जनपदो रम्यः गोदौ ग्रामो रम्यः शेषे अपत्यादिचतुरर्थ्यंतादन्योर्थः
शेषः तत्र यथास्वमण्णादयः स्फः चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं श्रवणे शब्दः लिंगवर्जित
पन्ने लिङ्गं तत्र जातः सप्तम्यंताज्जातेर्थे यथास्वमण्णादयः स्फः मथुरायां जातः
माथुरः प्रावृष एण्यः जातेर्थे प्रावृषष्ठक् स्यात् अणोपवादः प्रावृषिकः तत्र भवः
अत्रापि यथास्वमण्णादयः स्फः मथुरायां भवो माथुरः दिगादिभ्यो यत् एभ्यो
भवार्थे यत् दिश्यं वर्ग्यं शरीरावयवाच्च अस्माद् भवाद्यर्थे यत् दंत्यं कंठ्य

अध्यात्मादेष्ठञिष्यते अध्यात्मभवं आध्यात्मिकं अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः आ
धिदैविकं आधिभौतिकं ऐहलौकिकं इत्यादि ततः आगतः पंचम्यंतादागतार्थे यथा
स्वमण्णादयः स्फः मथुराया आगतः माथुरः ठगायस्थानेभ्यः स्वामिन आगतो स्वामित्वान्ना
र्थेभ्यः ठक् स्यात् आगतार्थेभ्यः ठक् स्यात् आगतार्थे आपणिकः सोस्य निवासः प्रथ
म्यंतान्निवासोभिधिकार्थे यथास्वमण्णादयः प्रत्ययाः स्फः मथुरा निवासो माथु
रः तेन प्रोक्तं तृतीयांतात् प्रोक्तेर्थे यथास्वमण्णादयः स्फः मनुना प्रोक्तो
मानवधर्मः कृते ग्रंथे तृतीयांतात् कृतार्थे ण्णादयः स्युः ग्रंथे वाच्ये व
ररुचिना कृतः वाररुचो ग्रंथः तस्येदं षष्ठ्यंतादिदमर्थे ण्णादयः स्फः उपगो
रिदं औपगवं रथाद्यत् रथस्येदं रथ्यं ग्रामाद्यखञौ ग्रामाद्यखञौ स्तः
शेषार्थे अणापवादः खसेनादेशः ग्रामे जातो ग्रामे भवो ग्रामादागतादिर्वा ग्राम्यः
ग्रामीणः नद्यादिभ्यो ढक् एभ्यो ढक् स्यात् शैषिकः नद्यां जातादि नादेयः माहेयः
दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् एभ्यस्त्यक् स्यात् शैषिकः दक्षिणस्यां जातादिः दा
क्षिणात्यः पाश्चात्यः पौरस्त्यः द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् एभ्यो यत् स्यात् शेषेर्थे

द्विविजाता द्विर्दिव्यः प्राच्यः अवाच्यः उदीच्य प्रतीच्यः अव्ययात्त्यप् शेषेर्थे अमेहक्कतसि
मंत्रत्राः पव अमात्यः इहत्यः क्कत्यः ततस्त्यः तत्रत्यः त्यपूनेर्ध्रुवे नियतं च क्वेनित्यं एष
मोद्यः स्वमोन्यतरस्यां पश्चोष्यात्यप् शौषिकः एषमस्तं ह्यस्तं श्वस्त्यं पक्षे वक्ष्यमाणष्टु
रूः एषमस्तन इत्यादि वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं यस्याचु समुदायस्यां चां मध्ये आदि
वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् वृद्धाच्छः वृद्धाच्छ :स्यात् शेषार्थे अपत्यस्येति यलोपः गार्गी
यः स्त्र्यर्थितिष्यति यलोपः आगस्ती यः शालीयः वानामधेयस्य वृद्धसंज्ञा
देवदत्तीयाः देवदत्तः त्यदादीनि च एतानि वृद्धसंज्ञानि स्फः तदी
यं विभक्ताविति अधिकारादन्त्रत्वमयो रखाशो प्रत्ययोत्तरपदयोश्च मपर्य
तयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः वा स्यापवादः तांतवा यं मदीयं त्वदन्तः
मत्सुन्नः तवतष्टकत्वसो वृद्धाद्भूतपतोस्तः वस्यापवादः तांतवा कादेशः नाव
कः तदंतादणू स्यात् शेषेर्थे वस्यापवादः शाकः आत्रः यदादित्यश्च पस्यः इस्या
न् अद्दीयः जनपरयोः कुक् च जनकीयं परकीयं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च
एतयोः खञ्च स्यात् शेषे चकारात् वः वा युष्मदस्मदोरणू च तस्मिन्नणि च युष्माकास्मा ६६
कं तादृणेव सावतः इत्यस्य गामेयादित्र् ३०३

सितिव सि
ति प्रत्ययप
रयोर्वा वज
स्यावपिपरे
द्वस्थंपदसं
ज्ञोस्यात्ज
शादेशः स
वदीयः ह
श्राकिं श्रा

कौ एतयोः कमादेतौ स्तः खञि अणि च युवयोः युष्माकं वा यौष्माकीणं आस्माकी अ०२
नः तावकः मामकः ह्रेत्र त्वदीयः मदीयः मध्यान्मः मध्यमः आदेश्च आदिमः अध
मो मलोपश्च अधमः आमां इति केमध्यात् शाद्वादकारप्रत्ययः शौषिकः समर्थे च कर्षा
पकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः कालाहञ् कालविशेषवाचिनः शेषार्थे ठञ् स्यात्
अणोपवादः ह्रद्वाः परवाह्याधते पोर्व मासिकः आर्द्धमासिकः सांवत्सरिकः
निशाप्रदोषाभ्यां च आल्पांत्वाहकः शाषे नैशं नैशिकं प्रादोषं प्रादोषिकं
श्वसस्तुट् श्वसो वा ठञ्स्यात्तस्य तुडागमः स्यात् ग्रारादीनां च शारस्व
श्वकस्वस्तिकस्वरस्वाङ्मृदु श्वसू स्वन्। स्फऋत् स्व एतेषां न वृद्धिः पेजागमस्य
श्रौवस्तिकः पक्षे त्यपू श्वस्त्यं स्वस्तनं सर्वत्रा णूतलोपश्च हेमंताद्णस्यात् तलोपश्च वेदे
लाषायां च हैमनो वायुः तत्रपीष्यते हिमंतिकः संधिवेलेति सूत्रेणाणि कृते तलोपाणि
न हैमंतः सायंचिरं प्राह्णेप्रगेव्ययेभ्युष्टकालोत्रक एभ्यः कालवाचिभ्यः ष्टुष्टुलौस्तः
तयोस्तुडागमः च सायंतनं चिरंतनं स्वरेलदः प्राह्णेतनं प्रगेतनं अमव्ययानामेषा
मांतत्वमेदं तत्वं च निपातनात् अव्ययेभ्यः दोषातनं दिवा दिवातनः दोषातनी

रस्मिन्नणि
किं युष्मा
दीयं अस्म
दीयः तव
कममका
वेकवचने
एकार्थयो
र्युष्मदस्म
दाकमादे
तोस्तः खञ्
ञि अणि
चे तावकी
नः मामकी
नः = २

चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः चिरत्नं परुत्नं परारित्नं प्रगस्य गलोपश्च प्रत्नं
अग्रपश्चाड्डिमच् अन्ताच्च अग्रिमं अन्तिमं अव्ययानां भमात्रे टिलोपः पश्चिमं स्वर्ये
सायं प्रातिकः पौनः पुनिकः अध्यात्मादित्वात् ठञ् बहिषष्टिलोपवि
धानादनित्योऽव्ययानां टिलोपः आरातीयः शाश्वतिकः इति शैषाधिकारः ॥ त
तस्य विकारः षष्ठ्यन्ताद्विकारेर्थे अणाद यस्फः सुवर्णस्य विकारः सौवर्णः अ
वयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः प्राण्य न्योऽवयवे विकारे वा अणादयः स्युः
कापोतं दौर्वं कांडं तस्मवाक्य सीरं मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्या
च्छादनयोः विकारावयवयोर्वा मयट् स्यात् भाषायां द्रव्यमयं दौर्वं तत्का
च्छादनयोर्न मौञ्जः सूपः कार्पासं वासः नि त्यं वृद्धशरादिभ्यः वृद्धाच्छरादेश्च नि
त्यं मयट् एतयोः आम्रमयं शरमयं दर्भमयं एकाचो नित्यं मयट् वाङ्मयं त्वङ्मयं म
यट् तद्रूपमिति केचित् विण्मयं तत्प्रकृतवचने मयट् तदित्यनुवृत्तौ प्रथमासमर्था
त्प्राचुर्येण प्रस्तुतमात्रे त्वर्थे मयट् स्यात् अन्नमयो यज्ञः अपूपमयं पर्व मयट्
यादेशः गोश्च पुरीषेर्थे मयट् गोः पुरीषं गोमयं गोः पयसो यत् एतयोर्यत्स्याद्वि ६९

काराव्यवयोः मयडादेरपवादः गव्यं पयस्यं फले लुक् विकाराद्यर्थे विहितप्रत्ययस्य
फले वाच्ये लुक् स्यात् तद्धितलुकि तद्धितलुकि उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्
बदर्याः फलं बदरं आमलकं प्लक्षादिभ्योऽण् एभ्यः फलेऽण् स्यात् विधानसामर्थ्या
न्न लुक् प्लाक्षं आश्वत्थं जैरन्न उवर्णान्तादण् स्यात् विकारादौ तस्य फले लुक्
जंब्वाः फलं जंबु फलं जंबूर्वा जंब्वाः फ लेऽर्थे वा अण् स्यात् वा विधानान्न लुक्
जांबवं लुप् जंब्वाः फलप्रत्ययस्य वा लु प् स्यात् जंबूः पाके प्रायतः फलपा
कशुषां लुप् निष्टः व्रीहयः माषाः पु ष्पफलमूलेषु बहुलं मल्लिकायाः
फलं मल्लिका जातिर्विदार्याः मूलं वि दारी बृहती केचित् पाटलं पुष्पं ह
रितक्यादिभ्यश्च एभ्यः फलप्रत्ययस्य लु प् स्यात् हरीतक्याः फलं हरीतकी प्राद्यो
हरीतक्यादेः प्रकृतिलिंगमेवेष्यते हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः इति विकारा
वयवाधिकारः ॥ तत्र नियुक्तः सप्तम्यन्तान्नियुक्तेऽर्थे ठक् स्यात् द्वारादिवादैच्
द्वारे नियुक्तो दौवारिकः स्वरस्यायं सौवरः व्यल्कशः तदाहेति माशब्दादिभ्य
वग्वाच्यः स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः माशब्दिकः स्वर्गकः सौवर्गिकः सौड मृदं वंशनद्

दं शौवनं अन इति प्रकृत्या स्फ्यकृतं स्वस्येदं सौवं तद्वादिविधिरत्रेष्यते सौवग्रामि
कः सौवाध्यायिकः न्यग्रोधस्य च केवलस्य अस्य ऐजागमः स्यान्न वृद्धिः नैयग्रो
धं फलं केवलस्य किं न्यग्रोधमूलेस्तवान्याग्रोधमूलाः ग्राजयः स्वागतादीनां च
प्रष्यामिश्च न स्यात् आदिवृद्धिः स्वागतमित्याह स्वागतिकः माधुरिकः स्वांगिः
व्यांगिः व्याडिः व्यावहारिकः पश्यति प्रि … मतिस्वपतेः ठक् स्वापतेयं श्वादेरि
ञि स्वादेर्नैणिच् इञिपरे स्वस्य स्वस … पतं स्वानस्विः श्वगणात् ठञ् च
अस्मान्न च तेन चरत्यर्थे ठक् स्या … श्वगणेन चरति श्वागणिकः
श्वागणिकः पदांतस्यान्यतरस्यां पद … व्यष्टांतस्य श्वदेरिञ् स्याद्वा श्वाप
दं श्वापदं सौवापदं न्यंकोर्वेति केचित् । न्यांकवं नैयंकवं सुसर्वार्धाज्जनप
दस्य एभ्यो जनपदस्य वाचिनः उत्तरपदस्यैव वृद्धिः स्यात् सुपांचालः सर्वपांचालः
अर्धपांचालः संयोगादेश्च संयोगादीस्य इन्स्य प्रकृत्या स्याद् दणिपरे अन् अणि अण
प्रकृत्या स्यात् याज्वन सामनः मन्त्रवोऽपत्येऽवर्मणः मातृशो अन् प्रकृत्या न स्या
दपत्ये न त्ववर्मणः सुसाम्नोपत्यं सौसाम्नः नाद्रशर्मः अपत्ये किं साम्नायं सामनः ६८

अवर्मणः किं चाक्रवर्मणः अश्मनो विकारे टिलोपः अश्मनो विकारः आश्मनोश्मः
विकारार्थे अञि अनुत प्रकृत्येति केचित् हेम्नो विकारो हैमः ब्राह्मो जातौ अयं निपा
त्यते ब्राह्मणः जातावपत्येत ब्रह्मणोपत्यं ब्राह्मणः कार्मस्ताच्छील्ये कर्मशीलः कार्मणः
मन्यत् कक्ष्मनपत्ये अणि निपात्यते कक्षं अपत्येत षट्सर्वहनु हतराज्ञामणि एषा
मेवाणि तद्धिते अनो लोपः स्यात् षट्सेलाप … त्यं षाण्मः वार्तघ्नः धौर्तराज्ञः एषामेव
किं सामनः प्रायुहते ष्ठक् तद्धहतीत्य … यः प्रागिति ठञ्विक अधिक्रियते तेन
दीव्यति खनति जयति जितं हृत्येता । … र्थांताद्दीव्यत्याद्यर्थे ठक् स्यात्
अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः आक्षिकी सा … च पचत्यर्थांतान्निर्वृत्तेर्थे इमश्चाच्यः
पाकेन निर्वृत्तः पाकिमः त्यागिमः पक्तिम … त्पस्त्वगान् हंति शल्यो क्रीतात्यां हंत्यर्थे
ठक् स्यात् स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं पक्षिणो हंति पाक्षिकः शाकु
निकः तैत्तिरिकः मार्गिकः हारिणिकः सारंगिकः मात्सिकः अत्र पर्यायान् गृह्यं
ते अनिमिषात् हंति आनिमिषः मिनस्योष्ठि मैनिकः विशेषाणां ग्रहणं शाफरि
कः शाकुलिकः संस्कृतं हृतीर्थांतात्संस्कृतेर्थे ठक् स्यात् दध्ना संस्कृतः दाधिकः
शाष्कुडरं करोति आन्यांक्षितीयात्यां करोत्यर्थे ठक् स्यात् शाष्टिकः दार्डरिकः

धर्मं चरति अस्मात्तच्चरत्यर्थे ठक् धर्मं चरति धार्मिकः अधर्माच्च आधर्मिकः अस्तिना
स्तिदिष्टं मतिः एभ्यो मत्युपाधिकेभ्यः प्रथमांतेभ्यः षष्ठ्यर्थे ठक् परलोकमतिरस्तीष्यते
अस्ति परलोके मतिरस्य आस्तिकः नास्तिकः प्रमाणानुगामतिर्दिष्टा सास्यास्तीति
दैष्टिकः तद्वहतिरथयुगप्रासंगं एभ्यो द्वितीयांतेभ्यो वहत्यर्थे यत्स्यात् रथ्यः युग्यः
प्रासंग्यः धुरो यड्ढकौ धुरं वहतीति धौरेयः हलि च रेफवांतस्योपधाया इकोः
दीर्घः स्याद्वा हलि परे इति दीर्घत्वप्राप्तेः नकारांतस्य कुर्छुरोपधाया न दीर्घः
धुर्यः सर्वधुरात्खः अस्मात्खः स्याद् वहत्यर्थे सर्वधुरीणः दक्षिणोत्तर
धुरयोश्च दक्षिणधुरीणः उत्तरधुरीणः एकधुरात्खुक्च अस्मा
त्खः स्यात् तस्य च खलुग्वा एकधुरीणः एकधुरः शकटादण् शाकटः
हलसीरात् ठक् हालिकः सैरिकः तत्र। साधुः सप्तम्यंतात्साध्वर्थे यत्स्यात् ये चा
नावति प्रकृत्या सामसु साधुः सामन्यः कार्मण्यः सन्नायाय्यः अस्मात्साध्वर्थे यः
स्यात् समानतीर्थे वासि सप्तम्यंतात् वासीत्यर्थे यत् समानतीर्थे गुरौ वासी सती
र्थ्यः समानोदरे शयितः ओ चोदात्तः सप्तम्यंतात् शयितेऽर्थे यत् ओकारस्योदात्तः समा
नोदरे शयितः प्रत्ययविवक्षिते प्राग्वमादेशः सोदर्यः प्राग्घितात् अस्मा इत्या ६७

द्यर्थे यत्स्यात् अग्रे भवः अग्र्यः घछौ च अग्रियः अग्रीयः तस्मै हितं चतुर्थ्यंताद्धितार्थे छः
स्यात् सूर्याय हितः सूरीयः शरीरावयवाद्यत् पंचम्यंताद्धितार्थे यत्स्यात् दंतेभ्यो
हितं दंत्यं आत्मविश्वजनभोगोत्तरपदात्खः एभ्यः खः स्यात् तद्धितार्थे आत्माध्वा
नौ खे एतौ खे एव प्रकृत्या स्तः आत्मनीनं विश्वजनीनं मातृभोगीणः पूर्वपदस्था
न्निमित्तात्परस्य तद्धितस्थस्य नस्य णत्वं तेन क्रीतं तृतीयांतात्क्रीतार्थे ठक् स्यात् सप्तत्या
क्रीतः साप्ततिकः संख्याया अतिशदंतायाः कन् संख्यायाः कन् स्यात् क्रीतार्थे
न तु त्यंत शदंतायाः पंचकः पटः तिशदंतायास्तु आशीतिकः षड्विंश
कः बहुगणवतुडति संख्या वतोरिड्वा णपरस्य कस्य वा इडागमः स्याद्वा ता
वतिकः तावत्कः विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्न संज्ञायां आभ्यां परस्य ड्वुन् स्यात् नाम्नि वु
वो नाकौ ति विंशतेर्डिति तिलोपः विंशकः त्रिंशकः शताच्च ठन्यतावशते शते
न क्रीतः शत्यः शतिकः अशतेः किं शतं परिमाणं अस्य सशतकः संघः तस्येश्वरः
सर्वत्र भूमिपृथिवीभ्यां षष्ठ्यंताभ्यामीश्वरार्थे अण् ओ स्तः सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः
पार्थिवः तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः तृतीयांतात्तुल्यार्थे वतिः स्यात् यत्तुल्यं सा क्रिया चेत्

ब्राह्मणेन तुल्यो वर्त्तते ब्राह्मणवत् क्रियायां किं गुणैस्तुल्यो मा भूत् पुत्रेण तुल्यः स्थू
लः तत्र तस्येव सप्तम्यंतात् षष्ठ्यंताच्च इवार्थे वतिः स्यात् मथुरायामिव माथुरवत् स्रु
घ्ने प्राकाराः चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः तस्य भावस्त्वतलौ षष्ठ्यंताद्भावे त्वतलौ स्तः
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः वांतकीवं तत्वं तास्वयां साधोर्भावः साधुत्वं साधुता
पुंस्त्वतादौ तद्धिते ह्रस्वात्परस्य सस्य षः स्या त्वादौ तद्धिते यजुष्ट्वं यजुष्टा ह्रस्वा
किं गीस्त्वं त्वडाविडा निषेधः नित् ह्रस्व आत्वत्वात् ब्राह्मणस्त्व इत्यत
प्राक् त्वतलौ स्तः चकारान्नञ् स्नञौ समावेशः स्त्रियाः भावः स्त्रैण
स्त्रैणं स्त्रीता पौंस्नं पुंस्त्वं पुंस्ता पृथिव्या दिभ्य इमनिज्वा अस्य इमनिज्वा
स्याद्भावे टेः नस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयः स्सुपरतः रऋतो हलादेर्लघोः हला
देर्लघोः ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु पृथोर्भावः प्रथिमा म्रदिमा हलादेः किं ऋजि
मा लघोः किं कृष्णिमा इकः पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव पृथुत्वं पृथुता व
र्णदृढादिभ्यः ष्यञ् वर्णविशेषार्थेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् स्यात् इमनिज्वा वार्थे शौ
क्ल्यं शौक्लिमा दार्ढ्यं द्रढिमा लावण्यं लवणिमा षिद्वात् ङीष् आचिती मैत्री हलस्त ७०

डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

हितस्येति यलोपः पंक्तेव तलो गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च गुणवचनात् ब्राह्मणा
दिभ्यश्च ष्यञ् स्यात् कर्मणि भावे च जडस्य कर्म भावो वा जाड्यं ब्राह्मण्यं चौर्यं पंक्ते भावक
र्मणो स्त्वतलौ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे ष्यञ् वाच्यः चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं त्रै
लोक्यं चातुराश्रम्यं चातुर्वैद्यं स्यादनयपदवृद्धिः चातुर्वैद्यं स्तेनाद्यन्नलोपश्च अस्मा
द्यत् स्यात् नस्य च लोपः कर्मभावयोः स्तेयं योगविभागात् स्तेन्यं
सख्युर्यः सख्यं दूतवणिग्भ्यां च णिज्यं कपिज्ञात्योर्ढक् कापेयं
ज्ञातेयं पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् कसेनापत्यं राज्यं प्राणिस्थऋ
ति वयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् एभ्यो अत्र स्याद्धतेर्थे आश्वं कौमारं औ
द्गात्रं हात्रं हायनान्तयुवादिभ्योऽण् त्वकार्थे हायनं यौवनं सौहार्दं इगंताच्च लघुपू
र्वात् लघुपूर्वादिगंतादण् स्यात् त्वकार्थे हायनं गौरवं लघुपूर्वात् किं कर्तृत्वं योपधा
द्गुरूपोत्तमाद्वुञ् रामणीयकं साहायाद्वा साहायकं साहाय्यं सेनानां भवने क्षेत्रे ख
ञ् धान्यविशेषार्थेभ्यः षष्ठ्यंतेभ्यो भवनार्थे क्षेत्रार्थे खञ् स्यात् भवन्ति स्मिन्निति भवनं
मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनं व्रीहिशाल्योर्ढक् व्रैहेयं शालेयं यवयवकषष्टिका

ध्यम् यव्यं इत्यादि विशतापातिमात्रो मात्रं गागुल्फः तिलोदिस्योवायत स्यात् अक्तेर्षष्ठ्यन्
तिल्यांतिलीनं इत्यादि तत्रवादिः पथ्यं गकमेपत्र पात्रं व्याप्नोति सपूर्वकात् पाद्यं ताम्
ध्रीनीयांतात् श्राम्नोतीत्यर्थे खः स्यात् सर्वपथान्व्याप्नोतीति सर्वपथीनः सर्वपद स्थानिमि
त्तादु स्य न विस्तत्त्वकारस्य णत्वमिष्यते सर्वांगीण इत्यादि अधुनो यत्खञौ अस्मात्
द्वितीयांतवृत्तित्सामर्थ्ये यत्खौ स्तः अध्वन्यं अध्वंगछति अध्वन्यः अध्वनीनः तस्यपा
कमूल पील्वादेः कर्णादिभ्यः कुणप्जाहचौ पील्वादेः कर्णादिभ्य क
मात्पाकमूलयोरर्थयोः कुणप्जाहचौ स्तः पीलूनां पाकः पीलुकुणः
कर्कंधूकुणः कर्णस्य मूलं कर्णजाहं अक्षिजाहं तेन वित्तश्चुचुप्चणपौ
तृतीयांतात्वित्तेर्थे चुचुप्चणपौ स्तः चचुपच स्यातां विद्यया ज्ञातो विद्याचं
चुः विद्याचणः संघोदश्चकटच्च संकटं प्रकटं वकटं वा विकटं आल्वं तिलोमानं
गाणुलारजसि कथ्वात्कः आल्वं रजस आल्वह्कटः गोष्ठजादयः स्थानादिषुप
शुनामस्थः गवां स्थानं गोगोष्ठं महिषीगोष्ठं संघाते कटच् अवीनां संघातः आविकटं
विस्तारे पटच् अविपटः द्वित्वे गोयुगच् ... अश्वात्षड्गवच् अश्वषड्गवं ७१

तिलादेः स्नेहे तैलच् तिलतैलं सर्षपतैलं इङ्गुदिस्यः शाकटशाकिनौ इक्षुशाकटं इक्षुशाकि
नं तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् यस्यः प्रथमांतेभ्यः संजातोपाधिकेभ्यः षष्ठ्यर्थे इतच् स्यात्
तारकाः संजाताः अस्य तारकितं नभः पुष्पितो वृक्षः गर्भ प्राप्ति ... शालयः प्राणि नि
... प्रमाणेद्वयसच् दघ्नच् मात्रचः प्रमाणोपाधिकात् प्रथमांतात् षष्ठ्यर्थे एते स्युः
ऊरुप्रमाणमस्य ऊरुद्वयसं ऊरुदघ्नं ऊरुमात्रं प्रमाणे लुक् प्रमाणशब्देभ्यः प्रत्ययस्य
लुक् स्यात् वितस्ति प्रमाणमस्य वितस्तिः द्विगोर्नित्यं द्विवितस्ति शाखेकोरुपद्यं
स्तस्य ... आस्यामुकेर्षे अणस्पा ... पौरुषं ... वत्
अनपत्यार्थे अणिपरे इन्द्र ... स्यात् ...
... पुरुषद्वयसमित्यादि यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् यत्यः परिमाणोपाधिकेभ्यः षष्ठ्यर्थे
वतुप्स्यात् आ सर्वनाम्न इत्यात्वं यत्परिमाणमस्य यावान् तावान् एतावान् किमिदंभ्यां वो
घः आभ्यां उक्तेर्थे वतुप् स्यात् तस्य वस्य घः स्यात् इदं किमोरीश्की इयान् कियान् ...
... यस्य ति चेति इकारलोपः किं परिमाणमस्य कियान् इयान् किमः संख्यापरिमा
णे डति च किमः संख्या परिच्छेदेर्थे वर्तमानात् किं ... डति स्यात् वतुप् ... घः

टिलोपः पः का संख्या येषां ते कतिविंशाः कियंतः इत्येव केयं संख्या एषां दशानां यत्र दशा अ
पि इति शिति केचित् यतिः ततिः संख्याया अवयवे तयप् अवयववृत्तेः संख्यायाः षष्ठ्यर्थे अ
वयविनि तयप् स्यात् पंच अवयवा अस्य पंचतयं चतुष्टयी रज्जुः द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा
स्यात् तयपो ऽयजादेशो वा स्यात् द्वयं त्रयं द्वितयं त्रितयं उभादुदात्तो नित्यं उभात् परस्य
तयपो नित्यं अयजादेशः स्यात् सोदात्तः उभयो अवयवौ अस्य उभयः तदस्मिन्नधिक
मिति दशांताड्डः प्रथमांताद् अधिको योऽधि ऽधिकाद् दशांताद्बहुत्वात् सप्तम्यर्थे डः स्यात्
एकादश अधिका अस्मिन् शते स हस्रे वा एकादशं शतं स शतस
हस्रयोरेवेष्यते नेह एकादश अधिका अ स्मिन् त्रिंशतीति प्रकृतिप्रत्ययार्थयो
वैशात्येन एकादश माषा अधिका अस्मिन् निष्कशते दशं माक्षिकं पंचाधिका अस्मि
न् अंतग्रहणं किं दशाधिका अस्मिन् सदंतविंशतस्य शदंतात् किं शतस्य डः स्यात्
एकेषु विंश विंशं शतं संख्यापूर्वा दिदृष्यते एकत्रिंशं एकविंशं । नूतं तस्य पूरणे ड
ट् षष्ठ्यंतात् संख्यावाचिनः पूरणेऽर्थे डट् स्यात् पूर्यते येनेति पूरणं संख्यापूरणं एकाद
शानां पूरणः एकादशः द्वादशः नांताद् संख्यादेर्मट् नांताद् संख्यादेः परस्य ड ९२

टो मडागमः स्यात् न तु संख्यापूर्वात् पंचमः मांतात् किं विंशः संख्यादेः तु द्वादशः षट्कतिकति
पयचतुरां थुक् एषां डटि परे थुगागमः स्यात् षष्ठः चतुर्थः इत्यादि चतुरः छयतौ चलोपश्च तुरी
यः तुर्यः बहुगुणगणसंघस्य तिथुक् एषां तिथुगागमः स्यात् डटि यासतिषः द्वेस्तीयः द्वेः पूरणे
तीयः स्यात् द्वितीयः त्रेः संप्रसारणं च त्रेः पूरणे तीयः स्यात् संप्रसारणं च तृतीयः विंशत्या
दिभ्यस्तमडन्यतरस्यां एभ्यः परस्य डटो वा त मडागमः स्यात् विंशतितमः त्रिंशत्तमः विंशः
त्रिंशः नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सरा च एभ्यो नित्यं डटः तमडागमः स्यात् एक
शततमः सहस्रतमः मासतमः अर्धमा सतमः संवत्सरतमः मासादेरत एव ड
ट् षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः षष्ठ्यादेर्डटो नित्यं तम ट् स्यात् न तु संख्यापूर्वात् विकल्पापवा
दः षष्टितमः सप्ततितमः संख्यादेस्तु वा एक षष्टः एकषष्टितमः मतौ छः सूक्तसाम्नोः म
तुमर्थे छः स्यात् सूक्ते साम्नि चार्थे अच्छावाक शब्दो अस्मिन्निति अच्छावाकीयं सूक्तं वारवाती
यं साम अनुकारव्याकृतपदापदि अस्यवामीयं कयाशुभीयं पूर्वादिनिः अस्मादिनिः स्या
त् पूर्वं भुक्तं पीतं वा अनेन पूर्वी सपूर्वाच्च सोपपदात् पूर्वादिनिः स्यात् पूर्वकृतमनेन तत् कृ
तपूर्वी कटं सुप्सुपेति समासे सति तद्धित इष्टादिभ्यश्च इष्टमनेनेति इष्टी यज्ञे अधीती व्या

करणे तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् प्रथमांतादस्त्युपाधिकादस्यास्मिन् नित्यर्थे मतुप् स्यात्
श्रीरस्यास्मिन्वा श्रीमान् श्रीमती तसौ मत्वर्थे तांतसांतौ भसंज्ञौ स्तः मत्वर्थे प्रत्यये परे संध
मारणं अपदांतत्वान्न रुत्वं विदुष्मान् गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः शुक्लगुणोस्यास्ती
ति शुक्लः पटः कृष्णः मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः मवर्णावर्णांतात् मवर्णावर्णोपधाच्च
यवादिवर्ज्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् किं ... वान् नयज्ञावान् विद्यावान् लक्ष्मीवान्
यशस्वान् भास्वान् यवादेस्तु यवमान् । ... ऊर्मिवान् झयः झयंतान्मतोर्मस्य वः
स्यात् विद्युत्वान् अपदांतत्वान्न डत्वं । ... प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यां आकारां
तात् लज्वा स्यात् चूडालः चूडावान् प्रा ... णिस्थात्किं शिखावान् दीपः प्राणि
गादेवनेह मेधावान् सिध्मादिभ्यश्च एभ्यो ल ... च् वा स्यात् मत्वर्थे सिध्मलः मांसलः पक्षे
सिध्मावान् वत्सांसाभ्यां कामबले आभ्यां क्रमात् कामबलवतो रर्थयोर्लच् स्यात् वत्सलः
अंसलः फेनादिलच्च फेनिलः चकाराल्लच् फेनलः अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः फेनवान्
लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः त्रिभ्यो गणेभ्यः क्रमात् शनेलचः एते वा स्युः लोम
शः पामनः पिच्छिलः उरसिलः पक्षे मतुप् प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः एभ्यो णः स्यान्मतु प्र७

प प्राज्ञः श्राद्धः प्रज्ञावान् इत्यादि दंतउन्नतउरच् उन्नता दंता सन्त्यस्य दंतुरः ऊषसुषिमुष्कमधो
रः एभ्यो मत्वर्थे रः स्यात् ऊषरः मधुर इत्यादि खमुखकुंजेभ्यश्च खरः मुखरः कुंजरः कुंजो हस्ति
हनुः मुखं सर्वस्मिन्नपि कार्ये स्यास्तीति मुखरः नगपांसुपांडुभ्यश्चेति वाच्यं नगरं पांसुरं पां
डुरः कच्छ्वादिभ्यश्च कच्छुरः केशाद्वोन्यतरस्यां केशवः अन्येभ्योपि मणिवः अर्णसो
लोपश्च अर्णवः पक्षे मतुप् मेधारथाभ्यामि ... रच् मेधिरः रथिरः कांडांडादीरन्नीर
चौ आभ्यां एतौ क्रमात्स्तः कांडीरः कां ... डीरः द्युद्रुभ्यां मः द्युमः द्रुमः अत इनि
ठनौ अकारांतात् इनिठनौ स्तः मत्व ... र्थे दंडी दंडिकः पक्षे दंडवान् व्रीह्या
दिभ्यश्च एभ्य इनिठनौ स्तः मत्वर्थे मतुप् च व्रीही ... व्रीहिकः शिखावान् एकाक्ष
रात् कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ रूपेति स्ववान् ... कारकवान् सिंहवान् दंड आस्यां संति
शालायां दंडवती शाला क्वचिन्न भवति कार्यी कार्यिकः तुंदादिभ्य इलच्च तुंदिलः पक्षे
तुंदिवान् मतुप् च अस्मायामेधास्रजो विनिः अस्मंतात् मायादिभ्यश्च विनिः स्यान्मतुप् च तेजस्
स्वी मायावी चोक्तः स्रग्वी पक्षे स्रग्वान् इत्यादि व्रीह्यादित्वात् मायी मायिकः शृंगवृंदाभ्या
मारकच् शृंगारकः वृंदारकः फलबर्हाभ्यामिनच् फलिनः बर्हिणः रथाच्च रथिरः शातोऽस्त्य

प्रथमास्य अणलुक् शृंगारकः हंसकः फलबर्हस्यामिनु पलिनः बर्हिणः बलाद्विनः शीतो
सहयाभ्यां आलुचू तद्सहने शीतालुः बलाद्धूलः बातूलः तः पूर्वमरुद्भ्यां पर्वतः
मरुत्तः ऊर्मी आसुमस्य पदन्तानां चर्मलोपः ऊर्मिणः वाचो ग्मिनिः वाग्मी आलजाटजौ ब
हुलाषिणि बहुगर्ह्यवाग्वाचः वाचालः वाचाटः स्वामी नैश्वर्ये स्वामी स्ववान् अन्यः
अशादिभ्यां अवू मत्वर्थे अशसिः वेजयं तः वातातीसारात्यां कुकचू आस्वामिनि
तःस्यात् कुक् आगमः वातकी अतीसारकी हस्ताज्जातौ हस्ती हस्तवान
न्यः कंशंभ्यां बभयुतितुतयसः आं स्यांपते स्फः मत्वर्थे कंबः कंभः कं
युः कंतिः कंतुः कंतः कंयः एवं शंवा दन्ते दिवलिवटैर्लः यस्य सः स्यात् म
त्वर्थे उंदिलः इत्यादि अहंशुभयोर्युस् आ स्यां मत्वर्थे युस् आभ्यां मत्वर्थे युस् स्यात् प
दत्वात् न टिलोपः अहंयुः शुभंयुः रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् एभ्यो मत्वर्थे वलच् स्या
त् रजस्वला बले बलेपरे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् कृषीवलः दंताशिखात् संज्ञायां आभ्यां वल
च् स्यात् संज्ञायां दंतावलः शिखावलः प्राग्दिशो विभक्तिः दिक्शब्दात् प्राग् इतः दिक्शब्द
स्य प्रागुक्तमर्थेषु प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञाः विभक्तित्वात् त्यदाद्यत्वादिः किंसर्वनामबहु ५४

भ्यो द्व्यादिभ्यः वक्ष्यमाणाः प्राग्देशीयाः प्रत्ययाः स्युः न तु द्व्यादिभ्यः पंचम्यास्तसि
ल् पंचम्यंतात् किमादिभ्यः तसिल् स्यात् लकारः स्वरार्थः सुपो लुक् कुतिहोः तकार
हकारादौ प्रत्यये परे किमः कुः स्यात् तद्धितत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः अव्ययत्वात् सुपो लुक् कु
तः कस्मात् सर्वतः विभक्तित्वात् त्यदाद्यत्वं यतः ततः आदेशः आभ्यां किमादेः कि
मः सर्वस्मात् इति पदिकात् तसिल् इति कुचित् अकृतः इदम इश् प्राग्देशी
ये इदम इश् स्यात् इतः एतदो अः तदो अस् स्यात् प्राग्देशीये अतः
विभक्तिकार्ये अमुतः पर्यभिभ्यां वा आभ्यां तसिल् स्यात् परितः अभितः
सप्तम्यास्त्रल् द्व्यादिवर्जात् किमादेः सप्तम्यं तात् त्रल् स्यात् स्वार्थे कुत्र तत्र एतस्मि
न्निति अत्र अमुत्र बहुत्र इदमो हः अस्मात् सप्तम्यंतात् हः स्यात् बलोपवादः इह कि
मात् किमः सप्तम्यंतात् अत् स्यात् क्वाति किमः कः स्याद्धिसनौ क्व तत्र दीप्यते अथवा
ह च छंदसि कुतिहोः कुह सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा एभ्यः सप्तम्यंतेभ्यः दा प्रत्ययः
स्यात् कालेर्थे त्रलापवादः सर्वस्य सान्यतरस्यां दाप्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् स
र्वस्मिन् काले सर्वदा एकदा अन्यदा यदा तदा काले किं सर्वत्र देशे इदमो हिल् अस्मात् सप्त

स्मिंतात्काले र्हिल् स्यात् रस्यावत्वादः एतेनौ रथ्योः इदमो रेफथकारादौ परे क्रमात् एत इ
त् आदेशौ स्तः एतर्हि काले किं अधुना इदमो रूपं निपात्यते दानीं च इदमो दानीं प्र
त्ययः स्यात् काले इदानीं तदो दा च तदः सप्तम्यंतात् दा स्यात् दानीं च काले तदा त
दानीं उभयविधिफलं चिंत्यं अनद्यतने र्हि अन्यतरस्यां किं माद्‌ः सप्तम्यंतादनद्यत
ने र्हिल् स्याद्वा कर्हि कदा यर्हि यदा सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युर
न्यतरेद्युः इतरेद्युः अपरेद्युः अधरेद्युः उभयेद्युः उत्तरेद्युः एते सप्तम्यंताः का
लविशेष निपात्यंते समाने ह्नि सद्यः इत्यादि अनद्यतनस्य प्रकारवचने
थाल् सामान्यभेदको विशेषः प्रकार :ततु वृत्तेः किं माद्‌ः थाल् स्यात् सर्व
था प्रकारेण सर्वथा यथा तथा इदमस्थमुः लोपवादः इत्थम् किमश्च अस्मात्
थमुः नथाल् कथं दिक्‌शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमादिग्देशकालेष्वस्ता
तिः सप्तम्याद्यंतेभ्यो दिक्‌शब्देभ्यो देशाद्यर्थेभ्यः स्वार्थे अस्तातिः प्रत्ययः स्यात् पूर्वावराधरा
धराणां असिपुरधवश्चैषां पर्योरस्तात्यर्थे असि प्रत्ययः स्यात् तद्योगे चैषां क्रमात् पु
र अध् अव् इत्यादेशाः स्युः अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः पुरः पुरस्तात् अ ७५

धः विभाषावरस्य अवरस्यास्तातौ परे अव् स्याद्वा अवस्तात् अवरस्तात् अपरः अ
पं रस्तात् एवं देशे काले च दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् आभ्यामतसुच् स्यात् उक्तेर्थे
अस्तातेरपवादः दक्षिणतः उत्तरतः विभाषावराभ्यां आभ्यामतसुच् स्याद्वा परतः
अवरतः पक्षे अस्तातिः अंचेर्लुक् अंचत्यंतात् दिक्‌शब्दात् परस्याति लुक् स्यात् लुक्
तद्धितलुकि प्राच्यां प्राच्याः प्राचीनाद्दिक् प्राक् उदक् एवं देशे काले च उपर्युपरिष्टा
त् ऊर्ध्वशब्दस्यास्तात्यर्थे निपातावेतौ उपरि उपरिष्टात् पश्चात् अवरस्यास्तात्यर्थे नि
पाताः उत्तर उत्तराद्दक्षिणादातिः एषु अस्तात्यर्थे आतिः उत्तरादिमतिः एन
बन्यतरस्यां अदूरेपंचम्याः सप्तमीप्रथमयोरु त्तराधरदक्षिणादेनप् स्याद् दूरार्थे स्वा
त्यर्थे उत्तरेण अधरेण दक्षिणेन प्राक् यथा स्वं प्रत्ययाः अपंचम्याः किं उत्तरादागतः
दिक्‌शब्दमात्रे चेनेति केचित् पूर्वेण दक्षिणाच्च उक्तेर्थे न तु पंचम्याः दक्षिणा।
आहि च दूरे दक्षिणात् उक्तेर्थे आहिच् स्यात् चकाराद् आच् न तु पंचम्याः दक्षिणा दक्षि
णाहि कैला स्याद्वसति उत्तरस्य आजाहीस्तः उत्तरा उत्तराहि संख्यायाः विधार्थे धा
क्रियाप्रकारवृत्तेः संख्यायाः स्वार्थे धा स्यात् चतुः प्रकारं चतुर्धा प्रकारो धमुञन्य

तस्यां । एकशब्दात् धाद्रूतस्य ध्यमुञ् आदेशः स्याद्वा एकध्यं एकधा । द्वित्र्योश्च ध्यमुञ् द्वित्र्योर्धाप्र-
त्ययस्य ध्यमुञ् स्यात् द्वैधं त्रैधं द्विधा त्रिधा । धाप्रत्ययद्वित्र्योरेधाच् इत्यस्य एधाच् स्याद्वा द्वेधा त्रेधा
षषड्भ्यां तु शंतं वा षोढा षड्धा याप्ये पाशप् कुत्सितार्थे प्रातिपदिकात् पाशप् स्यात् कुत्सि-
तो भिषक् भिषक्पाशः सोपदादौ अपदादौ कुर्वोः परतो विसर्गस्य सः स्यात् पाशक-
ल्पकाम्येषु वाच्यः पयस्पाशं पयस्कल्पं पयस्काम्यः निष्वपि अनव्ययस्य वाच्य नेह प्रातः पा-
शं इणः षः इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यात् कुर्वोः सर्पिष्पाशं पूरणाद्भागे तीया-
दन् पूरणात्तीयादन् स्यात् भागे स्वार्थे नेह द्वितीयो भागः द्वितीयः तृ-
तीयः भागे कादशाभ्यो ञःट् स्मि पूरणाद्भा- गे न स्यात् भागे कादशभ्यो ञः ढंट् स्मि
चतुर्थः नवमः दशमः षष्ठाष्टमाभ्यां ञश्च च कारादन् षष्ठः षष्ठः अष्टमः अष्टमो वा
भागः स्वतष्पूर्वे चरट् स्वतपूर्वः आढ्यः आढ्यचरः षष्ठ्याः रूप्य च षष्ठ्यंताद्भूतेर्थे रूप्य
च स्यात् चरट् च कुलस्य भूतपूर्वो गौः कुलरूप्यः रूप्यमप्येवत् इति केचित् अलरूप्यः कु-
लचरः अतिशये तमबिष्ठनौ बहूनां एकस्य प्रकर्षे विवक्षिते तौ स्तः अयमेषां अतिश-
येन लघुः लघुतमः लघिष्ठः तिङश्च तिङंतात् प्रकर्षे तमप् स्यात् पचतितमां द्विवच- ३६

नविभज्योपपदे तरबीयसुनौ द्वयोरेकस्यातिशये विभज्योपपदे च तौ स्तः प्रकर्षे पूर्वयोरपवा-
दः अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः लघीयान् विभज्योपपदे दरदाभ्याः प्राच्येभ्यः प-
टुतराः पटीयांसः गुणवचनादेवेष्ठेयसुनौ गुणवचनादेव तौ स्तः पटिष्ठः पटीया-
न् नेह पाचकतरः पाचकतमः तमतमपौ घः तौ घसंज्ञौ स्तः किमेत्तिङव्ययाद्घादाम्
द्रव्यप्रकर्षे किमः एदंतात् तिङो अव्ययाच्च ये घः तदंतादाम् स्यात् न तु द्रव्यप्रकर्षे
प्रकर्षे उच्चैस्तरां उच्चैस्तमां किंतरां त्प्रकर्षे इष्ठेयस्सु विंदसि लोपो
श्यामपीति केचित् इष्ठेमेयस्सु भस्य टेर्लोपः स्यात् इष्ठेमेयस्सु पर-
तः अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः दोहीयसी सी धेनुः भूयसाष्ठः असाष्ठः स्यात्
अज्ञाद्धौ परतः प्रकृत्यैकाच् इष्ठादौ एक- चः प्रकृत्या स्यात् श्रेष्ठः श्रेयान् ज्य-
श्च प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यात् इष्ठेयसोः ज्येष्ठः ज्यादादीयसः ज्यात्परस्येयस आ-
कारादेशः स्यात् आदेः परस्य ज्यायान् वृद्धस्य च वृद्धस्यापि ज्यादेशः स्यात् इष्ठे-
यसोः अतिशयेन वृद्धः ज्येष्ठः ज्यायान् अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ एतयोः क्रमादे-
तौ स्तः इष्ठेयसोः नेदिष्ठः नेदीयान् साधिष्ठः साधीयान् स्थूलदूरयुवह्र-

स्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठेमे
यस्सु स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः ह्रसिष्ठः क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठः एवमीयसुन् स्वक्षिप्रक्षु
द्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः कृतघ्नादिवार्त्त इमनिचूक्तमिमाहेपि म्रक्षोदिमा
प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवरबंहिगर्वर्षित्र
प्द्राघिवृन्दाः प्रिआदीनां प्रादयः आदेशाः स्युः इष्ठेमेयस्सु प्रेष्ठः स्थेष्ठः स्फेष्ठः व
रिष्ठः गरिष्ठः वर्षिष्ठः त्रपिष्ठः द्राघिष्ठः वृन्दिष्ठः एवमीयसुन् प्रियोरुबहुलगुरु
दीर्घाणां पृथ्वादिभ्यादिमनिच् प्रेमा इत्या
दि बहोर्लोपो भू च बहोः
परयोरिमेयसोरादेर्लोपः स्यात् बहोश्च भू
रादेशः भूमा भूयान् इष्ठस्य यिट् च
बहोः परादेशादिष्ठस्यादेर्लोपः तस्य यिडागम
श्च भूयिष्ठः युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां
एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः कनिष्ठः कनीयान् पक्षे यविष्ठः अल्पिष्ठः इत्यादि
विन्मतोर्लुक् विन्मतुपोर्लुक् स्यादिष्ठेयसोः अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः स्रजीयान्
च अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः त्वचीयान् प्रशंसायां रूपप् प्रशस्तः पटुः पटुरूपः तिङो
ऽन्तः तिङन्तादपि पचतिरूपं क्लीबत्वं लोकात् ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः सु ३१

प्तिङन्तादीषदूनतायामेते स्युः ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः यशस्कल्पं यजुष्कल्पं वि
द्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः पचतिकल्पं विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् सुबन्तादीषदसमाप्तौ बहुच्
स्यात् नाम च प्रागेव ईषदूनः पटुः बहुपटुः पटुकल्पः सुपः किं यजतिकल्पं प्रका
रवचने जातीयर् बहुप्रकारो बहुजातीयः पटुप्रकारः पटुजातीयः प्रकारवति
सामान्ये थाल् प्रकारमात्रे थाल्रूपः कल्पा
मलद्रुवर्णोत्तमबहुतेभ्योऽनेकाचोऽक
स्वः अन्तस्थानेकाचोऽकच् वा स्यात्
घादेः परे आह्नणितरा आह्नणितमा
इत्यादि उच्चैस्तरामित्यादेर्वनेहः आम्रल
कातरा नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां
अन्यन्तन द्यादन्तस्ये कात्वोऽकच् वा स्या
त् घादेः परे वामोरुतरा वामोरुतमा
स्त्रितरा स्त्रीतरा एवं तमबपि विभक्तन्न
द्याः प्रतिषेधः लक्ष्मीतरा उगितश्च उगि
तो नद्याः ह्रस्वो वा स्यात् घादेः परे तसिलादिष्विति पक्षे पुंवद्भावो न भक्त्यः विदुषितरा
विदुषितरा विद्वत्तरा सतितरा सतीतरा सत्तरा प्रागिवात्कः इवेतिकृतात्प्रागतः प्रा
काधिकारः अज्ञाते संबंधादिना अज्ञातेऽर्थे अधिकृतः कः प्रत्ययः स्यात् कस्याय
मश्वः अश्वकः पयस्कं यजुष्कं ऊर्जिते अज्ञकः स्यात् ऊर्जितोऽश्वः अश्वकः अश्वप्र

कारणे हलादौ प्रत्यये परे द्वितीयाद्यचः परस्य लोपो वा वाच्यः देवदत्तकः देवकः अव्य
यसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः अव्ययानां सर्वनाम्नां च टेः प्राक् अकच् प्रत्ययः स्यात् अड
त्याद्यर्थे का पुवादः उच्चकैः सर्वकैः उभयकैः घ्नाति पदि का तुम् स्थितायु हन्तेः केव
लस्य सुबंतस्य वा सर्वनाम्नष्टेः प्राक् अकच् प्रयोगा व्यवस्था युष्मकाभिः अस्मका
भिः युवकयोः आवकयोः युष्मकासु अस्मकासु इति केवलस्य त्वयका मया
का त्वयकि मयकि अत्र सुबंतस्याति तुहृते: पचतकि लवतकि कस्य ॥
वदः कांता व्यायस्य त्वकारांतादेशः स्यादकच् संबंधश्च किव् हरिका
तु कुटीसमीशुंडाभ्योरः यश्चोरः स्यात् तु कुटी शुंडा कुटी कुटीरः शमीरः
शुंडारः कुत्स्य लोकान् वत्साक्षाश्वर्षभ साश्च तनुत्वे वत्सस्तनुत्वे ष्टरच् स्यात् वत्स
तरः वत्सतरी उक्षतर इत्यादि किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् द्वयोर्मध्ये एक
स्य पृथक्करणे किं यत्तद्भ्यो डतरच् स्यात् स्वार्थे अनयोः कतरः वैष्णवः यतरः ततरः
महाविभाषया विकल्पः अनयोः कः पटुर्वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् बहूनामे ९८
कस्य निर्धारणे जातिपरिप्रश्नार्थस्य किं यत्तदो वा डतमच् स्यात् प्रश्ने अकडप्य

श्नः किमो विशेषणं एतेषां कतमः को वा विप्रः यतमः यकः ततमः सकः महावि
भाषया को त्र वतां विप्रः यः सः किमोऽपि नञ्ञेडतरडोपि नवतां कतरो विप्रः ए
कावद्ध्याचां एकशब्दात् वा केचिद् डतरडतमौ स्तः एतयोरेकतरो विप्रः एषामे
कतमः पक्षे कतमः एकः अन्यशब्दात् डतमच् इति केचित् अन्यतमः सर्वत्रा
हृस्य स्वार्थे किंनु इति केचित् बहुतरकं के ए: कपरे अणो ह्रस्वः स्यात् कन्यका अण
किं नौका तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः द्वि तीयकः प्रज्ञादिभ्यश्च एभ्यः स्वार्थे अण्
स्यात् प्रज्ञ एव प्राज्ञः प्राज्ञी प्रज्ञावती श्राद्धः चौरः संख्यायाः क्रियाभ्या
वृत्तिगणने कृत्वसुच् क्रियाभ्यावृत्तिः पुणेः गणनार्थायाः संख्यायाः कृत्वसुच् स्या
त् पंचकृत्वः कतिकृत्वः कतिवारान् इत्य र्थः द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् एभ्यः सुच् प्रत्ययः
स्यात् पक्षे वृद्धे कृत्वसुचोपवादः द्विः त्रिः चतुः एवं ति एकस्य सकृच्च एकस्य सकृदादे
शः स्यात् सुचः प्रत्ययस्य हलुड्याब्भ्यः इति सुलोपः सकृत्कृते बह्वल्पार्थाच्छस् कारका
दन्यतरस्यां बहुल्पपर्यायात् कारकवाचिनः शस् स्याद्वा बहूनि बहुशः बहुत्व इ
त्यादिषु बहुशो ददाति स्वरिशः अल्पशः स्तोकशः कारकात् किं बहूनां स्वामी

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायां संख्यावाचिनः एकवचनाच्च कारकाद्वीप्सायामर्थे शस् स्यात्
द्वौ द्वौ देह्यर्थे द्विशो ददाति द्विशः त्रिशः कतिशः बहुशः गणशः तावच्छः माषं माषं द
दाति माषशः प्रस्थशः प्रतियोगे पंचम्यास्तसि प्रतिना योगे पंचम्यास्तसिर्वा स्यात् प्रद्युम्नः कृ
ष्णतः प्रति कृष्णाद्वा आद्यादिभ्यः तस् पार्श्वादिभ्य आदितः अपादाने चाहीयरुहोः
अपादाने पंचम्यंतात्तसिर्वा न तु हीयरुहोः ग्रामतः आयाति ग्रामादायाति चोरतो बिभे
ति अहीयरुहोः किं सार्थाद्धीयते पर्वतादवरोहति अभूततद्भावे कृभ्वस्तिभि
योगे संपद्यकर्तरि च्विः संपद्यतेर्यः कर्ता तस्माच्च्विः कृभ्वस्तियोग
च्विः स्यात् अनन्यथाभूतस्य तथाभावः गम्य अस्य च्वौ अवर्णस्य ईत् स्यात्
च्वौ च लोपः च्व्यंतं वाच्यवत् अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति ब्रा
ह्मणीभवति गंगी स्यात् कृभ्वोरहलः हलः परस्य प्रत्ययकारस्य लोपः स्यात् च्वौ च
परे ऋणी भवति च्वौ च च्वौ परे दीर्घः स्यात् शुचीभवति पटूस्यात् अव्ययस्य ईत्वदीर्घा
विति केचित् दिवाभूत स्यात् स्वस्ति स्यात् रीङ् ऋतः मात्रीकरोति संपद्यकर्तरि किं आ
गृहे गृहे संपद्यते अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च यथासंभवं लोपः स्यात् च्विश्च ७८

अरुःकरोति मनीकरोति विभाषा साति कार्त्स्न्ये च्विविषये साति प्रत्ययो वा स्यात् सा
कल्ये सातपदाद्योः सातिः पदादेश्च सस्य षो न स्यात् दधि सिंचति कृत्स्नं शस्त्रं अग्निः सं
पद्यते अग्निसाद्भवति अनग्निः अग्निः संपद्यते अग्नी भवति कार्त्स्न्ये किं एकदेश अग्नी
भवति पटः अभिविधौ संपदा च संपदा च भिविधौ च योगे सातिः स्याद्वा शो पक्षे च्वि
श्च सत्त्वन संपद्योगे अग्निसात्संपद्यते जलसाद्भवति जली भवति लवणं प
कड्व्य सर्वात्मनान्यथाभावं कार्त्स्न्ये स वं स्यात् कड्वास्य अन्यथाभावमभिवि
धिः तदधीनवचने तदधीनवाचे सातिः स्यात् संपदा कृभ्वस्तिभि
योगे राजसात्संपद्यते राजसात्करोति राजाधीनमित्यर्थः देये त्रा च तदधीने देये त्रा स्या
त् कृभ्वादियोगे सातिश्च विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्राकरोति विप्रत्रासंपद्यते पक्षे वि
प्रसात्करोति देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं एभ्यो द्वितीयार्थे सप्तम्यर्थे
बहुलं त्रा स्यात् देवत्रा वंदे रमे वा इत्यादि देवं देवे वा वंदे बहुलोक्तेः रम्यत्रापि बहुत्रा जीव
तामनः अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवराधादनितौ डाच् टिलोपे सति घ्वटः अत्र यत्र द्वयं यस्य
तस्मादव्यक्तानुकरणात् डाच् स्यात् कृभ्वादियोगे न त्वितौ डाचि बहुलं द्वे भवतः पतपताविवि

वध्यते द्वित्वं ततो डाच् टिलोपः तस्य परमाम्रेडितं तस्य द्वित्वं कस्य परस्य परमाम्रेडितं स्या
त् नित्यमाम्रेडिते डाचि इत्युक्तौ ततः आम्रेडिते परे परस्य पररूपं नित्यं स्यात् डाचि परे इत्युक्त्वा त तकार
स्य पररूपत्वं पटपटाकरोति इत्यत्र स्त्रियोगे इति नाम्रं संबध्यते साम्यानेन लिंशाना देवाना
देवाना भवति देवत्रा गच्छति देवान् वंदे देवेषु वसति देवत्रा वंदे देवत्रा वसति अव्यक्तानुकरणा
दित्यादि किं दृष्टं करोति दाजवरति किं श्या तत्करोति अनितौ किं पटिति करोति क्षेत्र
द्वितीयतृतीयशंबबीजात् कृषौ एभ्यः डाच् स्यात् कृञ्योगे कर्षणे द्वि
बजलोकेन द्वित्वं द्वितीयं तृतीयं का र्षणं करोति द्वित्या करोति तृतीया
करोति उत्तरस्त्रियं कर्षति शंबाकर्षति बीजेन सह कृषति बीजाकरोति संख्या
याश्च गुणांतायाः संख्या गुणांतात् कृञ्योगे डाच् कृषौ द्विगुणा करोति समया
श्च यापनायां अस्मात् कृञ्योगे डाच् स्यात् यापनायां समया करोति कालक्षेपं करोतीत्यर्थः
सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने अस्मात् कृञ्योगे डाच् स्यात् दतिव्यथने सपत्त्राकरोति सपत्त्रं श
रं मृगकाये प्रवेशयतीत्यर्थः निष्पत्त्राकरोति शरमपरपार्श्वस्य निष्पत्त्रयतीत्यर्थः निष्कुला
न्निष्कोषणे अस्माच्च डाच् स्यात् निष्कोषणे निष्कुलाकरोति दाडिमं सुखप्रियमद्रानुलो

म्य आनुलोम्ये डाच् स्यात् आनुलोम्ये सुखाकरोति प्रियाकरोति स्वामिनं चित्तमनुवर्तत
इत्यर्थः दुःखा प्रातिलोम्ये दुःखाकरोति तं स्वामिनं तच्चित्तं पीडय तीत्यर्थः शूला
त्पाके अस्मा त्पाके डाच् स्यात् शूलाकरोति मांसं शूलेन पच
तीत्यर्थः स त्यादनृतपक्षे अनृतप्रतिप क्षात् डा
च् स्यात् सत्या करोति भांडं वणिक् सत्येन क्रया यमित्यर्थः
शपथे ऽत्ययं करोति विप्रः मद्रात्परि वापणे अस्मात् डाच् स्यात् कृञ्योगे
मपरिवपने भद्राकरोति क्षमा रं तद्वच्च भद्राकर ति मांगल्यं
मुंडनं का रोतीत्यर्थः इति तद्धितप्र क्रियाः
नित्यवीप्सयो याः अनयोर्द्वितीया स्यात् पदस्य द्वि रुक्तिः स्यात्
आसीद्दृष्टं इष्ट्वा पाना तेऽत्र वाक्य कृत्सुपया ति पचति पचति भुक्त्वा भुक्त्वा वीप्सायां वृक्षं
वृक्षं प्रति सिंच ति ग्रामो रम्यः एवं वृक्षमेव असत्यत्वे रवर्जने परि
र वंगेस्यो वृष्टः शा देवः वंगा वर्जयित्वा वृष्टो देवः
इत्यर्थः उपर्युपरि अध्यधि समीपे एषां द्वित्वं देशतः कालतः सामीप्ये उपर्युपरि

डाक्टर भाऊ दाजी इत्यस्य स्मारकम्
MEMORIAL

ग्रामं अध्यधि सुखं अबोधः ग्रामं वा कुर्यादे ग्रामं श्रितस्यास्य यासां मति कोपक्रमनि
र्त्मनेषु वाव चादेः संबोधनस्य हे स्तः पश्चद्वैशेषाभिः करणं असूया सुंदर
तु इथाति सोद थं समंतो भवेदुः वं च्चाभिकोपंडुर्वि नीत यद्य
नो ज्ञास्यामि क्री। त्वं नेम्वकु र वार्य त ध्वजः नत्संनेर्त्तोरत्नघात यि ख्यामि वां
एकांबकुवी श्विन्तु द्विरुक्तया कन्याशेबकुंडीहि वत्स्यात्
तेनसुपूले यपुंवद्भावे यंकैकमव रेपकैक
याकृत्या शुरे रति अतिदिष्टव कुंडीहो सर्वनाम वनिषेधेनि
एकैकस्मादाहि। अबाधेन पीडायामा दि द्विरुक्तं बहुव्रीहिव त्स्यात् गतः
प्रकारे गुणव चनस्य साम्रप थें गुणवचनस्यैव स्तः तस्य क
मेधारयःपुं वत्स्यात् प टुः पटुः पटुः पटुः न
न्मुनगुणइत्य र्थः आबुपूर्व्ये द्वे स्त इतिवाच्यम् सू लेपू सूला:
हकंर प्रवेश य संभ्रमेण हस्तो तिवाच्यम् सर्पसर्प बुध्यस्व रनेरद्विवः नि
यमः सर्प३ बुध्यस्व३ क्रियासमभिहारे च लुनीहि३ इत्येवायं लुनाति कर्मव्यतिहा ८२

रे सर्वनाम्नो द्वे स्तः समासवच्च बहुलं यदा न समासवत् तदा प्रथमैकवचनांतत्वं पूर्वपदस्य
द्वितीयाद्येकवचनांतत्वं परपदस्य अन्योन्यं विप्रा नमंति अन्योन्येन अन्योन्यस्मै अन्योन्य
स्मात् अन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्नाथवः एवं परस्परं अत्र विसर्जनीयस्य सः कस्कादित्वात् द्वय
बहुलोक्तेरेतयोर्नित्यं वत्समासो न तु इतरेतरशब्दस्य नित्यं समासवत्त्वात् नपुंसकयोरुत्तरप
दस्याम्भावो वक्तव्यः अन्योन्यं परस्परं इतरेतरं वा इमाः स्त्रियः भोजयंति इ
मानि कुलानि वा एवं अन्योन्यमित्यादि इति द्विरुक्तप्रक्रिया समाप्ता इति
श्रीरामचंद्राचार्यविरचितायां प्रक्रियाकौमुद्यां सवृत्तं संपूर्णम् श्रीः
संवत् १७२४ वर्षे मार्गशीर्ष कृष्णपक्षे चतुर्थी वासरे सोमवारे पुष्यनक्षत्रे श्रीराजनगर
मध्ये मणिपाटकोपाश्रये सकलभट्टारक परंपरापद्मिनीप्राणनायक भट्टारक श्री १०८
श्री हीरविजयसूरीश्वर पट्टादित्य पदवी सहस्रकिरणसमान स्वशोभाकनागाधिराज
कदर्थितवादि कीर्ति समिरण विद्याधनधनेश्वर निखिल भट्टारक पुरंदर भट्टारक श्री
१०८ श्री विजयसेनसूरीश्वर भट्टारक श्री विजयतिलकसूरीश्वर भट्टारक कोटाको
टीरहीर भट्टारक श्री श्री १०८ श्री श्री श्री विजयानंदसूरीश्वर शिष्यगणि हस्तिविजय
स्वसहोदर पंडित श्री १९ श्री कुंअरविजयगणि शिष्यमुनिगुणविजयलिखितेयं प्रति

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

८२

८२